

Helmut Piirimäe	Erakorralised riigimaksud 17. sajandil
Pärtel Piirimäe	Riik, maaisand ja seisused Vana-Liivimaa piiskopkondades
Jüri Kivimäe	Tallinna kaubandusest Liivi sõja eelõhtul
Arvo Tering	Tallinna ja Riia linnastipendiumid 16.-18. sajandil
Enn Küng	Narva vene kaupmeeskond 17. sajandi teisel poolel
Margus Laidre	Üks päev rittmeister Lorentz Baski elus
Torkel Jansson	Õigustavad ja kihelkonnakohus
Vello Helk	Taani peakonsuli esimene raport Tallinnast

Helmut Prüfer

Käesolev number on pühendatud
professor Helmut Piirimäe 65. sünnipäevale

Sisukord

Helmut Piirimäe	Erakorralised Rootsi riigimaksud Liivi- ja Eestimaal 17. sajandil ..	5
Pärtel Piirimäe	Riik, maaisand ja seisused. Varauusaegsete võimustruktuuride kujunemisest Vana-Liivimaa piiskopkondades	16
Jüri Kivimäe	Rukis ja sool Tallinna kaubandusest Liivi sõja eelõhtul (1554-1557)	26
Arvo Tering	Tallinna ja Riia linnastipendiumid 16.-18. sajandil	36
Enn Kūng	Narva vene kaupmees- ja kodanikkond 17. sajandi teisel poolel. I	43
Margus Laidre	Üks päev rittmeister Lorentz Baski elus	53
Torkel Jansson	Õigustavad ja kihelkonnakohus. Tsaarid, parunid ja talupojad võitluses eestirootslaste kohaliku omavalitsuse pärast 19. sajandil	57
Vello Helk	Taani peakonsuli esimene raport ja tema hilisem tegevus	67
<i>Professor Helmut Piirimäe bibliograafia (koostanud Kersti Taal)</i>		70
<i>Summaries</i>		80

Kleio. Ajaloo ajakiri.
1995. Nr 3 (13)
ilmub 4 numbrit aastas
Peatoimetaja Aadu Must
Tegevtoimetaja Viljar Peep
Resümeeide tõlge Anu Kannike
Ajakiri on teadusartiklite osas eelretsenseeritav
Ajakiri ilmub Eesti Teadusfondi toetusel

Toimetuse postiaadress:
EE2400. Tartu.
Anne 61-5
Tel: (827)488094
Elektronpost: aadu@kleio.ut.ee

AS Tartumaa trükk.

Käesoleva numbri on koostanud Enn Küng
Toimetanud Aadu Must, Enn Küng, Aigi Rahi, Viljar Peep

Erakorralised Rootsi riigimaksud Liivi- ja Eestimaa 17. sajandil

Helmut Piirimäe

Probleem

Nn Rootsi aeg Baltimail (Eestimaal alates 1561, Liivimaal 1629, Saaremaal 1645) oli Rootsi suurriigi aeg, täis sõdu paljude naabritega. Suurelt osalt peeti neid vallutatud või oma võimu alla võetud alade kontributsioonide arvel, kuid ka Rootsi riigi ja ta ülemereprovintside elanikkond pidi maksma mitmesuguseid alalisi riigimakse. Riik sai pidevaid sissetulekuid ka kaubandusest. Ometi ei suutnud korralised sissetulekud katta kõiki väljaminekuid ja seetõttu nõudis riik nii Rootsis kui ka selle alistatud provintsidest mitmesuguseid erakorralisi makse. On iseloomulik, et sellistest kontributsioonidest ja *abidest* kujunesid välja mitmed alalised maksud. Nii muutusid Rootsis erakorralistest maksudest korralisteks loomaraha, sõjakäiguabi, ehitusabi, salpeetriabi¹ jt.

Erakorralistes maksudes on nähtud ka tendentsi teha aadel isiklikult maksukohustuslikuks.² Kuna aadli privileegide põhipunktiks oli isiklik maksuvabadus, ei olnud võimalik koormata aadlit alaliste maksudega peale ratsateenistuskohustuse. Tegelikult hakati aga juba XVI saj. lõpul nõudma aadlilt erakorralisi makse (*bevilling*). Gustav II Adolfi valitsusajal XVII sajandi esimesel veerandil nõuti aadlilt Älvsborgi luna³ ja 1629. a *laevaabi*. Alates XVII sajandi keskpaigast muutusid need tavalisteks.

Rootsi riigi maksudest Baltimail on käesoleva artikli autor eraldi käsitlenud Liivimaa korralist riigimaksu — statsiooni, sissetulekuid redutseeritud mõisatest, Rootsi riigi ning Liivimaa ja Eestimaa finantssuheteid, sõjalisi kulutusi, esialgse kokkuvõttena ka Tartu Ülikooli finantse.⁴

Korraliste maksude kõrval on erakorralised maksud jäänud senises ajaloo kirjanduses tahaplaanile. Eesti majandusajaloos mainitakse nende olemasolu ainult ühe lausega.⁵ Lühikäigega nendest Liivimaal andis Läti ajaloolane Edgars Dunsdorfs,⁶ kuid ta jättis kõrvale raske küsimuse, kui palju nendest maksudest tegelikult laekus. Eestis on erakorraliste maksude uurimisega tegeldud eriti seoses Põhjasõja probleemidega. Ajastule iseloomulikes toonides on Elina Õpik uurinud Eesti talupoegadel lasunud sõjakoormisi⁷ ja Heldur Palli sõjaväe moonastamist sõja esimestel aastatel.⁸

Käesoleva artikli allikateks on Rootsi riigi arvearaamatud, millest valdavat osa säilitatakse Eesti Ajalooarhiivis Tartus. Nendest arvearaamatutest olulisemad on *pearaamatud*, kus leiduvad andmed Rootsi riigi kõigi sissetulekute ja väljaminekute kohta. Neile sekundeerivad *eriarved* — paksud köited tõestusdokumente pearaamatute juurde. Liivimaa pearaamatute seeria algab 1632., Eestimaa oma 1659. aastaga. Enamus arvearaamatutest on säilinud.⁹ Arvearaamatuid kasutades tuleb allikakriitiliselt jälgida, millal on tegemist arvele võetud summadega, millal tegelikult laekunud või kulutatud rahaga.

Artikkel tugineb 1972. a valminud ja 1974. a kaitsitud, kuid tervikuna publitseerimata doktoritöö *Rootsi riigimajandus Baltimail XVII sajandil materjale* dele.

Erakorralised riigimaksud Eesti- ja Liivimaal sõdade perioodil (1629–1655)

Maksusüsteemi loomine sõjaväe varustamiseks kuulus Liivi-, Ingerimaa ja Karjala esimese kuberner Johan Skytte ülesannete hulka.¹⁰ 1632. ja 1633. a ei tehtud veel selget vahet alaliste ja erakorraliste maksude vahel. Õigem on öelda: võeti erakorralisi makse, mis hiljem muutusid alalisteks. Peamine oli statsioon ehk majutusmaks, mis oli mõeldud sõjavägede ülalpidamiseks.

Erakorraliste maksude rida algas Liivimaal 1636. a, kui lisaks statsioonile paigutati osa sõjaväge maale laiali ning piirkonnale pandi kohustus mehi ülal pidada ja hobuseid toita. Selle kohustuse raames paigutati Tartu lääni (hilisem maakond) neljaks kuuks (jaanuarist aprillini) Liivimaa kindralkuberner Bengt Oxenstierna poolt värvatud ratsaväe (*Reuter*) kompanii, mille koosseisus jaanuaris ja veebruaris oli 140 ratsaväelast hobustega, märtsis 160 ja aprillis 161.¹¹ Jaanuaris ja veebruaris asusid nad ühtedes mõisates, märtsis ja aprillis paigutati nad teisale ümber. Ratsaniku toidu hulga kindlaksmääramine¹² tähendas ilmselt seda, et sõjaväele nõuti sisse kindel kogus toiduaineid ja hobumoonat ilma ratsaväelase reaalset asukohta arvestamata. Seda tõendab asjaolu, et mitme mõisa juurde on ratsaväelaste arvuna märgitud 1 1/2, 5 1/2, 7 1/2 jne. Allikast ei selgu, kas vastava koguse toiduaineid ja hobumoonat pidi andma mõis või lasus see talupoegadel. Võib aga

oletada, et see oli järjekordseks talupoegadel lasuvaks koormiseks. Sellele viitab ka asjaolu, et ühel juhul märgitakse 1 1/2 ratsaväelase ülalpidajaina Pangodi talupoegi, teisel juhul olid 5 ratsaväelase ülalpidajaks *härä Peder Sparre talupojad*.¹³ Et tegemist oli üldse erakorralise maksuga, näitab asjaolu, et Laiuse mõis, kuhu ratsaväge ei olnud majutatud, maksis väeosa komandörile 26 rTlr* 32 ööri ning Tartu renteisse 31 rTlr 9 ööri.

Kokku on Tartu läänist arvestatud 1636. a sõjaväe ülalpidamiseks (*Borglager*) 2 881 rTlr 32 ööri. Ülejäägina laekus renteisse 181 rTlr 9 ööri.¹⁴ Samal 1636. aastal oli kindralmajor Torsteh Stålhandchi ratsaväe kompanii 3 1/2 kuud jaanuarist aprilli keskpaigani olnud paigutatud laiali üle kogu Liivimaa ning kulutanud selle aja jooksul ära 1990 rTlr. Kindralmajor Johan Liliehofi ratsaväekompanii, mis 1635. a detsembrist 1636. a veebruarini oli majutatud Eestimaa, kulutas märtsis ja aprillis 1636 Lõuna-Eestis (Karksi, Helme ja Viljandi ümbrus) ning Põhja-Lätis ära 865 rTlr eest toiduaineid ja hobumooni.¹⁵

Pärast mitmeaastast vaheaega pandi 1645. aastal Liivimaale peale uus erakorraline maks. Nõuti **ratsateenistuskontributsiooni** 88 874 hTlr ja 28 ööri suurusel. Nagu juba nimetus näitab, võeti maksu aluseks üks **ratsateenistusühik**, mille moodustasid 15 adramaad. Igalt 15 adramaalt nõuti 100 veeringut¹⁶ (*ferding*), s.o. 100 hTlr.¹⁷ Maksu jaotamist näitab tabel 1.

Tabel 1

**Ratsateenistuskontributsiooni jaotus Liivimaal
1645. aastal¹⁸**

Maakond/linn	Maksualuseid adramaid	Maksu suurus rTlr.krossid
Tartu maakond	1443 1/4	12826:80
Tartu linn		1000
Valga linn		64:81
Riia maakond	1937 1/4	
Koknese maak.	744 3/4	
Pämu maakond	177 5/16	1000
Pämu linn		20000

Kontributsiooni nõuti Liivimaal ka järgmisel, 1646. aastal. Maksu määraks oli seekord 100 Tlr (150 hTlr) adramaalt. Seega oli maksumäär adramaalt kasvanud eelmise aastaga võrreldes 1 1/2 kordseks. Seevastu linnadelt nõuti tunduvalt vähem kui eelmisel aastal. Tartu linnalt 500 rTlr, Pämalt 606 hTlr (sealhulgas 30 tündrit ölut),²⁰ Riia linn oli kontributsioonist vabastatud ilmselt eelmisel aastal nõutud ülisuure summa tõttu.

Kontributsiooni üldsumma vähenes 54 7/8 adramaal arvel, mis olid kirikute valduses. Kuna need maad

oleksid pidanud olema vabastatud juba eelmisel aastal, toimus vähendamine kahekordses suurusel. Mahaarvamiste tõttu kanti riigi sissetulekuna arvele 19 238 hTlr 10 ööri. Tegelikult jäi aga arvele võtmata 15 946 hTlr 84 krossi, mis olid juba kulutatud mitmesugusteks erakorralisteks kuludeks.²¹

1653. a pearaamatusse on kantud sissetulekuna 172 säilitist vilja 11 968 hTlr 16 ööri väärtuses kindluste proviandiga varustamiseks. Tegelikult oli see laekunud järgmise aasta subsiidiumide arvel. Vilja ostis võlgu assistentnõunik Harald Igelström.²² 1654. a nõuti riigile üle pika aja subsiidiumi.

Eestimaal olid erakorralised maksud sama sagedased kui Liivimaal. Allikate iseloomust tingituna on andmed kuni 1659. aastani katkendlikud ja ebatäielikud.

Provintsi esimeses sissetulekute nimekirjas, mis haarab ajavahemikku 1629. aasta 1. septembrist - 1631. aasta 1. jaanuarini, on märgitud 111 hTlr laekumine 1630. a kontributsiooni võla arvel. 1640. a rendi- ja proviandiarvestusest on näha, et 1639. a kontributsioonist oli jäänud võlgu 60 tündrit vilja, millest nüüd on laekunud 9 tündrit 19 hTlr 24 ööri väärtuses. Ka 1645. a rendi- ja proviandiarvestuses esineb võlana 1644. aastast 742 hTlr eest teravilja.²³

1653. ja 1654. a kohta on säilinud eraldi **subsiidiumi** arvestus, millest nähtub, et 1653. a nõuti Eestimaa Rüütelkonnalt subsiidiumi nime all 2 säilitist vilja igalt ratsateenistusühikult. Poole sellest pidi moodustama rukis, poole oder. Tol ajal Eestimaal arvel olnud 347 3/8 ratsateenistusühiku kohta pidi see tegema kokku 16 674 tündrit teravilja. Sama suur oli subsiidiumi määr ka 1654. aastal, kuid seoses ratsateenistusühikute arvu suurenemisega 348 23/24-le, nõuti sel aastal 16 750 tündrit teravilja, kusjuures nii rukist kui ka otra loodeti saada võrdselt 8 375 tündrit.²⁴

Sõdade periood (1655-1661)

Eelmise perioodi tagapõhjaks oli Kolmekümneaastane sõda, mille kulutused kaeti suuremalt osalt Saksamaalt nõutud kontributsioonide arvel.²⁵ Alates 1655. a jõudis sõjategevus aga uuesti Liivimaale. 1655. a alustas Rootsi sõda Poola vastu, mis lõppes 1660. a Oliva rahuga. Eriti ränk oli 1656. a alanud Vene-Rootsi sõda, mida katkestas küll 1658. a Vallisaare vaherahu, kuid rahu sõlmimiseni Kärdes 1661. a oli suur osa Eestist ja Lätist Vene vägede poolt okupeeritud. Samaaegselt, 1657-58 ja 1658-60, toimusid sõjad Taaniga. Sõja, selle laastamise ja okupatsiooni tõttu jäi riigil saamata suur osa korralisi sissetulekuid. Pole siis imestada, et tulid uued erakorralised maksud. 1655. a jätkus **subsiidiumi nõue**, nagu see oli olnud eelmisel aastal. Kuigi selle aasta dokumendid pole Eesti Ajalooarhiivis säili-

nud, kõnelevad nõudmise suurusest üpris suured võlad, mis on kantud 1656. a pearaamatusse.²⁶

Riia linnal tuli 1656. avastu võtta Vene vägede pearünnak tsaari enda juhtimisel. Rootsi võimude ettenägelikkuse tõttu oli asutud linna kindlustama, milleks linnalt nõuti **fortifikatsioonibi**. Me ei tea, kui suur oli see summa olnud 1655. a, kuid võlgu oli jäänud 12 000 hTlr, mis lisati 1656. a 24 000 hTlr suurusele nõudmisele, nii et see tõusis 36 000 hTlr.²⁷

Suurim erakorraline maks Liivimaal 1656. a oli **kontributsioon**, mida nimetati ka subsiidiumiks. Selle üldsuuruseks arvestati 38 444 hTlr. Suhteliselt väikese osa sellest pidid andma Tartu ja Pärnu, vastavalt 600 ja 750 hTlr rahas. Põhiosa pidi tulema maalt viljana: igalt adramaalt 3 tündrit ja 6 vakka vilja, millest pool pidi olema rukis, pool oder.²⁸ Silmas pidades maksude suurst, oli sätestatud, et nõutav kontributsioon pidi olema ettenõudmine 1657. a eest.

Kahjuks ei ole võimalik kasutatud allikate alusel kindlaks teha kõiki Vene-Rootsi sõja ajal nõutud erakorralisi makse, sest osalt võeti need arvele *sõjaväe raamatus* (*Militie Boeken*)²⁹ (vt tabel 2).

Tabel 2

Erakorralised sissetulekud sõjaväeraamatu arvelt Liivimaal

Aasta	Maksu suurus (hTlr)
1656	9732
1658	23689
1659	63808
1660	54136
1661	142153

Eestimaa erakorraliste maksude kohta rasketel aastatel 1656-58 takistab andmete saamist pearaamatute puudumine. 1659. a nõuti Tallinna linnalt garnisoni ülalpidamiseks poole aasta vältel iga kuu 300 rTlr, seega kokku 1800 rTlr (2700 hTlr). Samal aastal on Eestimaa Rüütelkonnalt laekunud subsiidiumiviljana 4 990 5/6 tündrit rukist ja 5 733 2/9 tündrit otri.³⁰ 1660. a nõuti ooberst B. Taube eskadroni ülalpidamiseks 136 hTlr ja 85 1/2 tündrit rukist. Nõudmine oli katteks sellele, mis riigikassast oli võetud juba eelmise aasta oktoobris, kuid mida nüüd taheti erakordse maksuna tagasi saada.³¹

Rahuaastad 1661-1674

Pärast Kärde rahu sõlmimist ja suhete korraldamist Venemaaga³² algas Rootsile hingetõmbeaeg suurtest sõdadest. 1660. a oli surnud kuningas Karl X Gus-

tav. Moodustatud eestkostevalitsust süüdistati hiljem majanduslikes kuritarvitustes. Pärast pikka ja põhjalikku juurdlust leidis Riigipäeva poolt moodustatud Suur komisjon, et eestkostevalitsus on riigile tekitatud kahju 12 miljonit rTlr.³³

Vahetult sõja lõpule järgnenud aastatel ei pandud Liivimaale ega Eestimaale peale erakorralisi makse. Laastatud ja väljakurnatud maal oli tegemist korraliste maksude sissenõudmisega. Tuli anda vabastusi ja maha kanda vanu võlgu. Uute erakorraliste maksude rida algas suhteliselt väikese maksuga Eestimaal. Rüütelkonnalt nõuti **ratsaväe satisfaksiooni ehk crustusraha** (*Satisfaction eller Afdanknings Penninger*). Selle suurus pidi olema 10 000 rTlr, mis samal aastal ka laekus ja välja jagati. Riigi sissetulekutesse kanti ülejääk - 2597 rTlr.³⁴

Alates 1665. a oli erakorraliste maksude kehtestamisel uueks jooneks samade maksude määramine mõlemale, Liivi- ja Eestimaa provintsile muidu erinevas maksusüsteemis. 1665. a kehtestatud uus erakorraline maks oli **mundriraha**. Liivimaal nõuti seda ooberst Flemingi kahele ratsaväekompaniile. Maksu suurus määrati kindlaks jaanuaris peetud maapäeval: 2 rTlr adramaalt, mis 4247 7/8 adramaa arvestuse juures tegi välja 8495 3/4 rTlr ehk 12 743 hTlr 20 ööri.³⁵ Eestimaal nõuti **ratsaväe mundriraha** (*Rytteriets Mundering*) 1665. a igalt ratsateenistusühikult (15 adramaalt). Nõudmine võeti arvele siiski alles järgmisel - 1666. aastal. Igalt ratsateenistussüksusest nõuti 6 tündrit vilja ja 6 rTlr ja iga 1 1/2 ratsateenistusühiku pealt üks hobune.³⁶ Tegelikult suuruseks kujunes 1419 3/4 tündrit vilja ja 675 rTlr, üldsummas seega 3 352 hTlr. Hobuste andmisest enam juttu ei olnud.

1666. a tuli mõlemale provintsile erakorralise maksuna peale laevaehitusmaks. Liivimaal määrati selle suurus kindlaks Riia maapäeval: üks tünder vilja igalt adramaalt (osalt rukis, osalt oder). Arvestades vilja-tündri hinnaks 3 hTlr, saadi maksu suuruseks 12 743 hTlr 20 ööri, millest valdav enamus laekus juba samal aastal.³⁷

Eestimaal määrati **laevaehitusabi** suuruseks 1 sälitis vilja (pool rukist, pool otra) igalt ratsateenistusühikult.³⁸ Kuna maksust vabastati vaesusele viidates leitnant Tõnnis Wulffi mõisad (2 1/8 ratsateenistussüksust), pidi laevaehitusabina laekuma 347 ratsateenistussüksusest 8 328 tündrit vilja. Mõisatelt ei nõutud sisse *kao-kappasid* (*Spillkappår*), nagu see muidu kombeks oli, seepärast lubati magasinil 347 säilitise pealt maha arvata 231 1/3 tündrit, nii et riigi sissetulekutesse kanti 8096 2/3 tündrit vilja 24 290 hTlr väärtuses. Kuna oli karta, et tollivilja ja laevaehitusabina laekuv teravili Tallinna linnusesse ära ei mahu, kästi 200 säilitist paigutada Tallinna kodanike juurde.³⁹

Samal 1666. a oli Liivimaal erakorraliseks koorimiseks sõjaväe ülalpidamine (*Militiers Förplägning*). Selleks on Riia linn kulutanud 30 sälitist rukist (2 025 hTlr), Tartu linn 6 kuu jooksul 600 hTlr, kuna maal on kulunud kindralleitnant Ridderhielmi ja ooberst Ahrensdorffi ratsaväeüksuse ülalpidamiseks 4 594 hTlr.⁴⁰

Allikas on öeldud, et seda on nõutud 1. aprillist kuni Vene rahu ratifitseerimiseni 1/3 rTlr adramaalt. Kuna Kärde rahu oli ratifitseeritud juba 1662. a, siis on ilmselt mõeldud 1666. a. sõlmitud Vene-Rootsi lepingut, millega lahendati Kärde rahulepingus ebamääraselt formuleeritud ja selle lepingu erinevast tõlgendamisest tekkinud vaidlusküsimused.⁴¹ Ilmselt kardeti enne lepingu sõlmimist uut sõda.

Sama maksu nõuti Liivimaalt ka järgmisel aastal. Vastavalt maapäeva otsusele tuli sama aasta veebruaris anda Västmanlandi eskadroni ülalpidamiseks igalt adramaalt kas 1 rTlr või 1 vakk vilja (rukist või otra).⁴² 4247 7/8 adramaalt tegi see kokku 6371 hTlr 26 ööri.

1668. a pandi Liivimaale erakorralise maksuna peale **kontributsioon**. Selle nimetuse kasutamine enda provintsis rahu ajal on ebatavaline. Kontributsiooni pidi võetama 1669. ja 1670. aastal kokku 38 230 hTlr 28 ööri suuruses.⁴³ 1668. a novembris peetud maapäeva otsuse kohaselt nõuti igalt adramaalt 6 riia vakka vilja.⁴⁴ Arvestades vaka hinnaks nagu varengi 1 1/2 hTlr (3 taalrit tünder), saadigi ülalnimetatud summa.

Omalaadne erakorraline kohustus Liivimaal oli 1671. a igalt adramaalt nõutud 15 krossi Vastseliina juures tegutseva **kuningliku piirikomisjoni** ülalpidamiseks. 424 3/8 adramaa pealt pidi see andma 1061 hTlr 19 ööri. Tegelikult kaekus rahast samal aastal Tartu magasin ainult 135 hTlr aga enamus nõutud summast jäi võlgu.⁴⁵

1670. aastate algul oli riigivõimudel küllalt tegemist võlgu olevate erakorraliste maksude sissenõudmisega, uusi enam peale ei pandud. Rootsi riigi enda sissetulekutes olid olulised mujalt sisse toodud vahendid, eriti Prantsuse subsidiumid seoses 1672. a liidulepinguga.

Pärast liidulepingu sõlmimist Prantsusmaaga 1672. a kui oli selge, et Rootsit ootavad ees uued sõjad, asuti Baltimail kindlustustöödele. Esimesena nõuti 1673. a Eestimaa provintsilt rukist ja otri **Tartu fortifikatsioonitöödeks**, ehkki Tartu asus Liivimaa provintsis. Pearaamatu puudumise tõttu ei ole teada selle maksu määr, kuid ilmselt oli tegemist raske koormisega sest ainuüksi võlgu jäi 1 568 tündrit rukist ja sama palju otri, kokku 11 134 hTlr eest.⁴⁶ 1674. a nõuti Liivimaalt uut maksu **fortifikatsioonitööde jätkamiseks fortifikatsiooninõude** (*Fortifikation Bewillningen*) nime all.⁴⁷ Igalt adramaalt tuli anda üks vakk vilja, seega

kokku 4 241 3/8 riia vakka ehk rahas arvestatult 6 362 hTlr.

Eestimaal olid 1660. aastate lõpul ja 1670. aastate algul tavalised mitmesugused üksiknõuded väeosade ülalpidamiseks. 1667. a nõuti Dali (Dahli) eskadroni ülalpidamiseks igalt ratsateenistusühikult 4 tündrit rukist ja 12 vTlr, seega kokku 1396 1/2 tündrit rukist ja 12 vTlr. Seda summat pole aga millegipärast kantud selle aasta sissetulekute üldkontosse ega proviandi kontosse.⁴⁸

1669. a nõuti abi ooberst Otto Johan Grothuseni eskadroni nelja kompanii ülalpidamiseks. 1670. a nimetati analoogilist maksu **nelja kompanii nõudeks**. Maksu suurus pidi olema 10 tündrit vilja igalt 349 1/8 ratsateenistusühiku pealt, seega 1745 5/8 tündrit rukist ja sama palju otri kokku 7855 hTlr eest.⁴⁹

1671. a nõuti Tallinna Toompea kindlustustöödel viibiva ooberst Mellini rügemendi ülalpidamiseks igalt ratsateenistusühikult 6 tündrit rukist ja sama palju otri, seega 2 094 3/4 tündrit rukist ja sama palju otri, kokku 9 426 hTlr eest.

Eriaadseks erakorraliseks maksuks Eestimaal oli maks **akadeemia ülesehitamiseks Pärnus**. Kui pärast Kärde rahu tõusis päevakorda 1656. a Tartust lahkunud ja mõned aastad Tallinnas kiratsenud Academia Gustaviana taastamine, taheti selle asukohaks teha Pärnu, mis omas **sadamalinnana** Rootsiiga paremat ühendust.⁵⁰ Pealegi oli 1667. a suur tulekahi vähendanud Tartu šansse ülikoolilinnana. 1668. a teatas riigi peavarahoidja Sved Båat, et ülikool kolib Pärnu ning varsti järgnes sellele ka kuninga kinnitus.⁵¹ Akadeemia hooneks kavatseti ümber ehitada Pärnu innuse hoone (loss). Ehituskuludeks pidid abi andma kohalikud rüütelkonnad.

Huvitaval kombel pole seda abi nõutud aga Liivimaal, vaid just Eestimaa Rüütelkonnalt. Kogu **abi** määraks pidi olema 4 rTlr igalt ratsateenistusühikult, mis oli arvestatud kolme aasta peale. Tegelikult nõuti 1670. a ja 1671. a osa (4538 hTlr 20 ööri), 1671. a ülejäänud kolmandik (2 269 hTlr) tuli tasuda 1672. a.⁵²

Sõjaaastad 1675-1679

Louis XIV liitlasena alustas Rootsi 1675. a sõda Brandenburgii kuurvürsti vastu, et tõmmata selle tõusva riigi jõud ära Madalmaade abistamiselt. Rootsit tabas 1675. a ränk lüüasaamine Fehrbellini lahingus. Rootsi vägedele Brandenburgis saadeti toetust Baltimaadest, kusjuures küüdimeestena kasutati ka eesti talupoegi. Raske teekond ning paljude hukkumine jättis sügava mulje rahva mällu meenutusena **Kui vägi läks Pramburki**.⁵³ Rootsi hõivatust sõjas Saksamaal kasutas Taani katseks tagasi võita 1660. a loovutatud Skåne jt. Lõuna-Rootsi provintsid. Taani toetuseks astus partisanisõjas

välja kohalik elanikkond. Rootsi riigi finantsolukord kujunes 1670. a teisel poolel eriti tõsiseks.⁵⁴

Uued, erakorralised maksud kehtestati esmalt Eestimaa. Kuninga isiklikul käsul esitati 1674. a Eestimaa riüitel- ja maiskonnale nn **erakorraline nõudmine** (*Extraordinarie Bewilling*), mille suurus pidi olema üks sälitis (24 tündrit) vilja ratsateenistushikult, jällegi pool rukis, pool oder. Kokku kirjutati selle maksu nõudmisena pearaamatu sissetulekute poolele 4189 1/2 tündrit rukist ja sama palju otri kokku 18 852 hTlr 24 ööri eest. Samal aastal nõuti Tallinna linnalt erakorralist riigimaksu 5000 rTlr (ä 52 ööri), mis ümberarvestatult vastas 8125 hõbetaalrile.⁵⁵

Lisaks sõjakoormistele nõuti mõlemas provintsis **Karl XI kroonimisraha**. Tegelikult oli ta asunud valitsema juba detsembris 1672, kuid kroonimine oli edasi lükatud. Eestimaa taheti 1675. a saada kroonimisraha eelmise aasta erakorralise maksuga nii koguselt kui väärtuselt täpselt võrdne kogus vilja. Tegelikult laekus sellest küll alla kolmandiku. Tallinnalt nõuti Karl XI kroonimisabina 1 200 tündrit rukist ja sama palju otri 5 400 hTlr eest, mis suudeti samal aastal riigile üle anda.⁵⁶

Liivimaalt nõuti kroonimisabi aasta hiljem - 1676. a, kuigi Riia linnalt oli osa sellest maksust ette nõutud. **Kroonimisabi** suurus Liivimaal oli 1 1/2 tündrit vilja adramaalt (pool rukis, pool oder), mis hinna juures 3 hTlr tünder pidi 4 241 3/8 adramaalt andma riigile sissetulekut 19 086 hTlr 6 ööri. Tartu ja Pärnu pidid andma koos oma patrimoniaalmõisatega kumbki 500 tündrit vilja, mis rahalises arvestuses teeb kummaltki 1 500 hTlr. Erakordselt suur oli **kroonimisabi** Riia linnalt - 50 000 hTlr, millest pärast eelmisel aastal ette nõutud 6 000 hTlr mahaarvamist jäi nõuda 44 000 hTlr. Üldkokkuvõttes kujunes 1676. a Liivimaalt nõutud kroonimisabi suurus 66 086 hTlr.⁵⁷

Erakorralisi riigimakse Liivimaal nimetati vaadeldava perioodi algul **kontributsioonideks**, hiljem **sõjaabideks**. Otsus 1675. a Liivimaa kontributsiooni võtmise kohta tehti juba 1674. a. Maksu suurus määriti 1 riia tünder vilja igalt adramaalt ehk 30 vakka ratsateenistusest. Pool sellest pidi olema rukis, pool oder. Maksualuste adramaade arvuks loeti 4 241 3/8. Nendelt pidi laekuma vilja 12 724 hTlr väärtuses. Maksu sissenõudmisel liideti sellega ka varasema kontributsiooni, laevaehitusabi ja mündriraha võlad, nii et nõutava maksu üldsumma ületas 15 000 hTlr.⁵⁸ Samal aastal nõuti Riia linnalt erakorralist maksu 12 000 hTlr. Sellest poole moodustas linna patrimoniaalmõisatelt nõutud 100 sälitist teravilja ja teise poole 4 000 rTlr ehk 6 000 hTlr, mida võeti juba ette järgmisel aastal pealepandavast **kroonimisabist**.⁵⁹

Ka 1676. a võeti Liivimaal jälle kontributsiooni, mis pidi olema määratud **dragonite ülalpidamiseks**. Selle suurus määriti 1/4 rTlr ehk 12 ööri adramaalt. 4 241 3/8 adramaalt oli selle maksu suurus 1590 hTlr 16 1/2 ööri. Maksu sissenõudmisel liideti sellega eelmise aasta võlg ja võlgu olev osa **fortifikatsiooni nõudmisest**, nii et nõutav summa oli 6735 hTlr.⁶⁰

Sõjaoludes muutusid erakorralised maksud niivõrd regulaarseteks ja plaanipärasteks, et neid oli võimalik hakata ette nõudma järgmisel aastal tulevatest maksudest. 1676. a nõuti ette 1677. a sõjaabist 3 916 hTlr 16 ööri, mis laekus viljana 470 1/2 tündrit Pärnu magasinist ja 835 tündrit Tartu magasinist.⁶¹

1677. a ongi **sõjaabi** Liivimaale peale pandud. Maksu nõuti osalt rahas ja osalt viljas, kusjuures selle suurus ning koostis varieerus maakonniti ja osalt ka mõisate kaupa (osa maksis poole vähem). Üldkokkuvõttes määrati **sõjaabi** koostiseks 15 135 hTlr rahas, 27 767 tündrit 28 2/3 kappa rukist ja otra (ä 3 hTlr) ning 1 528 tündrit kaeru (ä 1 1/8 hTlr), mis kokku annavad maksu suurus 99 967 hTlr 18 ööri.⁶² Sellega kujunes sõjaabi suurimaks erakorraliseks koormiseks, mida Liivimaal tuli kanda Rootsi võimu perioodil.

Sõjaabi sissenõudmisel liideti selle kontosse terve rida teisi summasid, nii et kontosse kantud maksu üldsuurus tõusis 145 307 hTlr.⁶³ 1677. a sõjaabi tegelikult laekumisel arvestati küll 7244 hTlr kahjumisse (hindade vahe ja lisakapad väljaandmisel), kuid erakordselt vähe esineb maksust vabastamist (ainult 3 tündrit rukist Aluksne pastoraadi maadelt).⁶⁴ Kui veel arvestada asjaolu, et kogu see suur erakordne koormis suudeti peaaegu täielikult veel samal aastal sisse nõuda (võlgu jäi ainult 53 tündrit 4 kappa (159 hTlr 12 ööri)), sai Rootsi riik 1677. aastal väga suure summa raha ja suure koguse vilja.

1677. a nõuti nn **Liivimaa kontributsiooni** suur-tükiväele hobuste ostmiseks 1/4 rTlr adramaalt, seega 1 590 hTlr 16 1/2 ööri. 1678. a nõuti Liivimaa kontributsiooni täpselt samas suurus ja samaks otstarbeks kui eelmisel aastal. Seoses sõjaga tuli Liivimaal anda toiduaineid Soomest läbi Eesti- ja Liivimaa Preisisse suunatud armee ülalpidamiseks. Mõisad, kuhu sel puhul sõjaväge ei majutatud, pidid aga andma vilja ja hobu-moona kroonu magasinidesse. Kokku nõuti ja laekus selle erakorralise maksuna 4 500 hTlr.⁶⁵ Sõdurite leiva-vilja on andnud ka mõned donatsioonide saajad: Riia magasinist 154 7/9 sälitist (3 482 tündrit 16 kappa) 5223 hTlr 24 ööri eest ja Pärnu magasinist 1 656 tündrit 2484 hTlr eest. Kokku arvestati sissetuleku suurus 7707 hTlr 24 ööri. Tegelikult oli riik sellest maksust saanud rohkem, sest viljatündri hinnaks arvestati ainult 1 1/2 hTlr tavalise 3 hTlr asemel.⁶⁶

Tabel 3

Erakorraliste maksude laekumine Liivimaal

Aasta	Raha (hTlr)	Vili (tündrites)			Muud toidu- ained, hobumoon	Koguväärtus (hTlr)	% riigi sisse- tulekutest
		Rukis	Oder	Kokku			
1636	?	?	?	?	?	8877	3,1
1645	119050					119050	31,3
1646	18338					18338	6,0
1647	7614					7614	2,4
1647	43677	3919	872	4791		56221	14,0
1656	23689					23689	7,3
1658	63808					63808	45,6
1659	54136					54136	26,3
1659	142153					142153	44,6
1660	6420					6420	3,6
1661	?	?	?	?	?	23834	12,4
1665	?	?	?	?	?	5792	3,1
1666	?	?	?	?	?	124	0,1
1667	5119	4028	1384	5412		21763	8,4
1668	881	1940	1281	3222		10246	4,0
1669	186	318	233	551		1838	0,6
1670	80			1249		3812	1,3
1670	54	40	50	90		328	0,1
1671		241	312	553		1658	0,6
1672	6000	4551	2450	7061		26949	8,8
1672	26398	10979	3045	14014	775	69868	21,6
1673	15218			42162*		135560	32,9
1674	2131	5989	446	6531**	1576	15943	6,6
1675	134	17147	34	17181		23986	6,7
1676	1367	3662	201	3863		8604	2,7
1677		1598	121	1719		3920	0,7
1678		6074	395	6469		15294	2,5
1678	?	?		188		434	0,1
1679		13	82	95		179	0,0
1680		1660	1573	3233		6466	0,8
1681	15588	3369	3384	6753	27244	48258	5,7
1682	160	1775	1691	3466	21864	29075	3,4
1683	48433	46	45	91		48613	4,5
1685	42949					42949	3,8
1685	90984					40984	4,7

* Antud viljakoguses on 1359 tündrit kaeru.

** Antud viljakoguses on 96 tündrit kaeru.

1679. a kirjutati pearaamatusse nn Liivimaa kontributsiooni summana 19 086 hTlr 6 ööri. Selle nõudmise taga peitub 12 724 1/8 tündrit rukist, mis saadi arvestusega 6 vakka ehk 3 tündrit adramaalt, kusjuures vilja hinnaks mitmesuguste põhjendustega arvestati jälle ainult 1 1/2 hTlr.⁶⁷ Lisaks sellele nõuti Liivimaa kontributsiooni all aga veel Liivimaalt Kuramaale mars-siva armee ülalpidamiseks teel igalt adramaalt 2 rTlr ning dragunite hobustele 2 marka, kuid seda nõudmist ei kantud sisse pearaamatusse, vaid *Väliraamatusse* (*Feldt Bock*), põhjendusega, et see ei lähe Liivimaa

staatidele. Nõutava kontributsiooni arvestusele lisati aga donatsioonide valdajailt saadud 49 tündrit rukist 73 hTlr 16 ööri eest, nii et koos võlgadega tõusis sel aastal nõutud kontributsioon 22 632 hTlr 24 7/12 öörini. Lisaks sellele nõuti doneeritud mõisatest 4954 1/2 tündrit rukist, mille väärtust (a 1 1/2 hTlr) arvestati 7431 hTlr 24 öörile.⁶⁸ 1679. a nõuti Pärnu maakonnast sõja-väe ülalpidamismaksuna kohalikku magasinini 270 tündrit 26 kappa rukist, mille väärtuseks arvestati 406 hTlr. Maksu põhjenduseks märgiti, et provintsi teistesse osadesse olid majutatud sõjaväed, millest Pärnu maa-

kond oli vaba.⁶⁹ Ilmselt pole sellel aastal riigi sissetulekutena arvestatud toiduaineid ja hobumooni, mis kulu-
tati otseselt sõjaväe poolt. Võimalus, et tegemist oli
arvestusega eelmise aasta majutuse eest, langeb ära,
sest eelmisel aastal laekus juba Pärnu magasinil vilja
sõjaväe ülalpidamise kohustuse eest.

Eestimaal olid erakorralised maksud vaadeldavatel
aastatel enam-vähem sama pidevad ja koormavad kui
Liivimaal. 1676. a taheti **erakorralise nõudmise** nime
all saada igalt ratsateenistusühikult kõigepealt kaks säli-
tist (48 tündrit) vilja, millest kolmveerand pidi olema
rukis ja veerand oder.⁷⁰ Seega pidi Eestimaa andma 12
568 1/2 tündrit rukist ja 4 189 1/2 tündrit otri kokku 37
705 hTlr 16 ööri eest. Hilisematest pearaamatutest näh-
tub, et see pidi olema **dragunite ülalpidamiseks**.

Samal aastal võeti Tallinna linnalt ooberst **Sven
Rancki rügemendi** ülalpidamiseks kahe kuu jooksul
350 tündrit rukist (787 hTlr 16 ööri) ning linna gildidelt
957 3/4 tündrit leiba ja 184 vaati õlut.⁷¹ Seejuures pole
leiva ja õlle väärtust rahas üldse hinnatud ja sissetule-
kute üldsumma all arvesse võetud.

1677. a jäi Eestimaa mõisatelt nõutud erakorraline
maks sama suureks, kui see oli olnud eelmisel aastal (2
sälitist ratsateenistusühikult), kuid seda nõuti nüüd täie-
likult rukkis (16 758 tündrit). Tallinna linnalt nõutud
rukki kogus suurendati 630 tündrini (1530 hTlr), kuna
sellest pidi jätkuma Sven Rancki rügemendi ülalpidami-
seks 4 kuu vältel. Tallinna gildid pidid andma sõdureile
4 oksaami ja 115 vaati ehk kokku 151 3/4 tündrit õlut,⁷²
mida riigi sissetulekute rahalises arvestuses arvele ei
võetud.

Järgnevatel aastatel pole enam nii suuri erakorra-
lisi makse Eestimaale peale pandud. Tuleb aga arves-
tada, et eelmiste aastate maksude võlad olid kujunenud
juba nii suureks, et ka nende sissenõudmine võis riigile
nii palju sisse tuua, kui maa üldse suutis anda. Juurde
on tulnud mõningad väiksemad koormised, mis olid
seoses siit läbi marssivate vägede moonastamisega.

Kui 1678. a Johan Cristopff De Nolly 383 mehest
koosnev rügement ja ooberst Jochim v. Sydoni 91-
meheline väesalk Riiga saadeti, pidid Tallinna linn ja
Eestimaa Rüütelkond neile andma raha teemoona
muretsemiseks. Tallinna linnalt on nõutud ja ka saadud
600 rTlr (975 hTlr).⁷³ Samaks otstarbeks nõudis kind-
ralkuberner Eestimaa Rüütelkonnalt 684 rTlr (ä 52
ööri), mille saamiseks maapäev otsustas nõuda igalt rat-
sateenistusühikult 2 rTlr. Tegelikult saadi kätte aga
ainult 174 rTlr (282 hTlr 24 ööri).

Samal aastal taheti saada osalise erakorralise mak-
suna raha nendelt mõisatelt, mis polnud täitnud oma
kohustust ratsaväe värbamisel. Nimelt nõuti jaanuaris
igalt kolmelt ratsateenistusühikult 1 ratsaväelase and-
mist. Märkides seletuseks, et Eestimaal on väike ratsa-

teenistus ja et seegi pole täidetud täielikult, nõuti trah-
vina sisse 95 rTlr (154 hTlr 12 ööri).⁷⁴ 1679. a pandi
Eestimaa mõisatele peale uus erakorraline maks seoses
Soomest Tallinna saabunud Otto v. Lieweni ratsarüge-
mendi Riiga saatmisega. Maksu suurus pidi olema 4
vakka rukist igalt ratsateenistusühikult, seega 465 1/2
tündrit rukist 1047 hTlr eest. Suurem osa sellest jäi
samal aastal küll võlgu. Kui järgmisel aastal saabus Lii-
vimaalt Tallinna väeüksus leitnant Hans v. Dellingshau-
seni juhtimisel (osa mehi ooberst Karl Gustav Oxens-
tierna rügemendist), nõuti Tallinna linnalt selle ülalpi-
damiseks 150 tündrit rukist (hinnatud 337 hTlr 16
ööri).⁷⁵

Rahuaastad 1680-1699

Prantsuse diplomaatia kaasabil õnnestus Rootsil
1679. a sõlmida rahulepingud oma vastastega. Algas
sajandi kõige pikem rahuperiood, mis võimaldas ka riigimajandusel Põhjasõja ajaks kosuda.⁷⁶ Tagasilöögiks
oli küll Suur näljahäda 1695-97, mil peaaegu täieliku
ikalduse juures suri nälga ca 70 000-75 000 inimest.⁷⁷
Samal ajal veeti Eesti- ja Liivimaalt vilja välja näljahä-
daliste abistamiseks Rootsis ja Soomes. 1697. a kui näl-
jahäda Eestimaal oli eriti kohutav, viidi Helsingisse ja
Lüübekisse kokku üle 3 668 tündri vilja.⁷⁸

Suuri muutusi majandusellu ja sotsiaalsetesse
suhetesse tõi mõisate reduktsioon, mis andis riigile
rendi näol kindla sissetulekuallika.⁷⁹

Liivimaal oli esimeseks sõjajärgseks maksuks
sõjaväe ülalpidamisraha (*Militiens Förplägning*),
mida nõuti 1680. a nendelt mõisatelt, mis olid jäänud
kõrvalle sõjaväe majutustest. Nõudmise suurus oli 953

Tabel 4

Erakorraliste maksude keskmine laekumine Liivimaal

Aastad	Laekumine (hTlr)
1645-47	48334
1651-53	—
1656-61	68001
1662-64	—
1665-70	11363
1671-75	6917
1676-80	50732
1681-85	3945
1688-96	36058

Tabel 5

Erakorraliste maksude laekumine Eestimaal

Aasta	Raha (hTlr)	Vili (tündrites)			Väärtus (hTlr)	%
		Rukis	Oder	Kokku		
1659		4990 5/6	5733 2/9	10724 1/18	24129	31,4
1660	31	16 2/3		16 2/3	68	0,0
1664	15000				15000	26,8
1666	1080			8985 1/3	26280	38,4
1667	1394	1274		1274	5216	14,5
1668		85 11/16	85 11/16	171 3/8	514	1,0
1670		2011 7/9	3826 7/9	5838 5/9	13137	24,9
1671	3478	1535 1/3	1535 1/3	3070 2/3	10386	18,1
1672	1033	206 1/2	206 1/2	413	1469	3,4
1674	8124	1681 7/16	1745 7/16	3426 7/8	15834	24,7
1675	176	5421 3/4	5241 3/4	10843 1/2	24646	33,1
1676	1830	11748	3485 1/3	15233 1/3	36114	42,1
1677	19	7253 1/2	1332	8585 1/2	19361	21,4
1678	1424	9736 1/2	147	9883 1/2	23662	43,2
1679	37	3255 4/9	134	3389 4/9	7663	15,5
1680		2338 1/6	393 1/6	2731 1/3	6146	12,3
1681	1	2219 2/3	159	2378 2/3	5351	12,5
1682	2400	4310	2869 5/12	7179 5/12	21554	14,0
1683		1320 1/4	1005 3/4	2326	5391	5,2
1684		?	?	1235 7/36	2780	1,9
1685		?	?	144 5/6	325	0,3
1686		?	?	183 1/12	412	0,3
1687		?	?	2442 2/3	5495	2,8
1688		?	?	20 5/6	47	0,0
1689		?	?	75 4/9	106	0,1
1690		?	?	42 1/12	95	0,1

hTlr 18 1/2 ööri,⁸⁰ mis eelnevate aastate suurte maksudega võrreldes oli suhteliselt väike summa.

Kõrvuti sellega oli veel varasemast ajast saada vilja ja raha Liivimaa kontributsioonide arvel. Selle sissenõudmisel on sama maksu aga juba järgneva aasta eest 1918 hTlr ulatuses ette nõutud.⁸¹ 1681. a ongi see uus erakorraline maks, Liivimaale peale pandud. Maksu määraks pidi olema 1 tünder vilja adramaalt ning see

pidi minema ooberst Knorringi rügemendi ülalpidamiseks.⁸²

Koos vana võlaga kroonimisabist ja planeeritud kasumiga pidi see andma kokku 11 000 hTlr. Tegelikult aga nii palju saada polnud mingit lootust, sest peale ette võetud summa kaotas riik arvestuses 1550 hTlr 29 ööri vilja hindade vahe tõttu ja 93 hTlr 21 ööri maksuvabastuste näol.⁸³

1682. a tuli uue erakorralise maksuna **kroonimisabi**, kuigi, nagu eespool nägime, oli Karl XI juba 1672. a tunnistanud täisealiseks ja kroonitud. Maksu nõudmise oli kindralkuberner esitanud maapäevale 1681. a ning saavutanud selle vastuvõtmise. Maksu määraks oli 1 tünder rukist adramaalt redutseeritud mõisatelt ja 1 1/2 tündrit aadlimõisatelt, millele lisaks Tartu ja Pärnu linnad pidid andma kumbki 600 tündrit rukist.⁸⁴ Kokku nõuti 6 758 tündrit rukist, mille väärtust hinnati 15 205 hTlr.

Järgnes viieaastane periood, mille vältel Liivimaale uusi erakorralisi makse peale ei pandud. Võibolla loodeti reduktsioonile. 1687. a maapäeval otsustati võtta nn **fortifikatsioonimaksuna** (*Fortifikations Bewillungena*) 6 vakka vilja adramaalt, millest 4 vakka pidi laekuma veel sellel aastal.⁸⁵ Rahas arvestatult oli nõudmine 6456 hTlr 19 ööri.

Samal otstarbel on erakorralist maksu nõutud ka järgnevatel aastatel. Vastavalt 1690. a Tartu maapäeva otsusele nõuti 1691. a. fortifikatsiooni arvel vilja 6950 hTlr eest. Ligilähedaselt sama suur oli nõudmine 1692. a.⁸⁶ Seega oli fortifikatsioonimaks tegelikult muutunud alaliseks.

Alates 1691. a muutus igaaastaseks erakorraliseks maksuks **ratsaväe ülalpidamine** (*Ryttare Förpläging*). Nõudmise suurust hinnati 34 930 hTlr, millest 1691. a eest arvestati 27 244 hTlr, ülejäänud 7686 hTlr läks aga eelmise aasta ette. Kõik see pidi minema kindralmajor Andres von der Pahleni ratsarügemendi ülalpidamiseks. 1692. a oli sama maksu suurus rahas 27 246 hTlr.⁸⁷ Sama koormist tuli Liivimaal kanda ka järgmisel aastal, kuid seejuures tunduvalt suurendatud määral. Üldsummaks arvestati 43 780 hTlr, millest Eesti distrikt pidi andma 21 291 hTlr ja Läti distrikt 22 257 hTlr. Nii 1694. kui ka 1696. a ületas ratsaväe ülalpidamiseks nõutud summa 43 000 hTlr.⁸⁸ Otseselt ratsaväe ülalpidamiseks kulus sellest ainult üks osa, ülejääk tuli lihtsalt anda kroonu magasinidesse. Eestimaal jäid erakorralised maksud 1680. aastatel harvadeks ja väikesteks. Nad olid pigem järjeks eelmise perioodi mõnedele makstustele. Erandlikult suur oli 1681. a Eestimaa Rüütelkonnale esitatud nõudmine maksta ooberst A. von der Pahleni ratsarügemendi ülalpidamiseks igalt ratsateenistusühikult 8 tündrit rukist, seega 2 793 tündrit hinnatuna 6 284 hTlr. Lisaks sellele nõuti Eestimaalt samal 1681. a uuesti ka kuninga **kroonimisabi**, mida oli võetud juba 1670. aastatel. Liivimaa hakkas seda maksma alles järgmisel aastal. Seda nõuti 24 tündrit, 12 tündrit rukist ja 32 tündrit otri igalt ratsateenistusühikult, seega tunduvalt rohkem kui Liivimaalt. Kokku pidi see andma 8379 tündrit vilja 18 852 hTlr 24 ööri väärtuses. Ilmselt oli maks aga provintsile ülejõukäiv. sest samal aastal laekus ainult 84 1/2 tündrit rukist ja 65 tündrit otri.⁸⁹ 28. jaanuaril 1682. a otsustati nõuda ja saadi kroonimisabi

ka Tallinna linnalt. Maksu suuruseks määrati 100 sälitist ehk 2400 tündrit vilja 5400 hTlr väärtuses.⁹⁰ Järgnevatel aastatel laekus riigikassasse summasid veel erakorraliste maksude võlgadest ja ainult harvas lisandus mõni uus maks. 1687. a nõuti Tallinna linnalt kontributsiooni Uusimaa vaeste ja näljahädaliste abistamiseks — 100 sälitist rukkeid hinnatuna 5400 hTlr.⁹¹ Asja hädalisust arvestades sai Tallinna kodanikkond nimetatud erakorralise maksu samal aastal õiendatud.

Erakorralised maksud Saaremaal

Erakorraliste maksude kohta Saaremaal pole võimalik saada täit selgust allikate katkendlikkuse tõttu. Seejuures puuduvad arveraamatud just neist aastaist, mil Liivimaal ja Eestimaal erakorraliste maksude koorem oli kõige suurem ja maksude koostis väga mitmekesine. Säilinud materjalidest nähtub ainult aadli kontributsiooni määramine ja laekumine Saaremaal. Kuna seda nõuti kõigil aastatel, mille kohta on säilinud arveraamatud, jääb mulje, et see oli sisult muutunud juba alaliseks maksuks.

Aadli kontributsioon esineb juba 1652. a arveraamatus, kus selleks nõuti 1346 hTlr 8 ööri. 1689. a nõuti seda mõnevõrra vähem — 1130 hTlr. Ligikaudu sama suurkes jäi maksu arvestatud suurus ka 1690. aastail: 1692. a — 1135 hTlr, 1693. ja 1694. a — 1169 hTlr 19 ööri ja alates 1696. a — 1168 hTlr 25 ööri.⁹²

Kuigi aadli kontributsiooni arvestati rahas, oli tegemist naturaalmaksuga, mida nõuti pool rukkis, pool odra näol. Alates 1696. a oli nõudmise suuruseks 292 tündrit ja 3 külimittu rukkeid ja sama palju otri.⁹³ Ainult 1692. a on osa sellest maksust tasutud rahas, kuigi arvestust peeti ainult viljas. Aadli kontributsiooni tegelikku laekumist Saaremaal näitab tabel 6.

Erakorraliste maksude laekumine

Eesti- ja Liivimaal oli ootuspäraselt eriti suur kahel sõdade perioodil. 1656–61 ja 1675–79. Rekordiline oli 1677. a, millal ainuüksi vilja saadi üle 42 000 tündri, s.o. mitmekordselt rohkem kui seda laekus korralise maksu — statsioonina. Pikemaajaliselt on suured summad laekunud ka 1690. aastatel. Saadud summad langevad peaaegu täielikult sõjaväe ülalpidamise kohustuse arvele, mis 1690. aastail oli sisult muutunud juba alaliseks maksuks.

Kui jätta kõrvale sõjaaastad 1656–61, siis on enamusel aastatest laekunud eeskätt vilja, kusjuures eelistatud oli rukis. Kaera saamise kohta on kindlad andmed ainult kahest aastast, kuid on võimalik, et kaer sisaldub osalt veel sõjaväe ülalpidamiseks võetud toiduainete ja hobumoonas sees, mida selle kirju koostise tõttu arvestati rahas.

Tabel 6

Aadli kontributsiooni laekumine Saaremaal

Aasta	Raha (hTlr)	Vili (tündrites)			Kogu- väärtus (hTlr)
		Rukis	Oder	Kokku	
1690	-	223	223	446	895
1692	761	362	362	724	1528
1693	-	447	110	557	1115
1694	-	362	252	614	1231
1696	-	237	296	533	1066

Arvestades suuri kõikumisi erakorraliste maksude suuruses, esitame nendest laekunud summade keskmised näitajad (tabel 4). Jälle selgub, et kõige suuremad olid nendest laekunud summad perioodil 1656-61 ning 1670. aastate teisel poolel, kõige väiksemad 1680. aastail.

Ülevaate erakorraliste maksude laekumisest Liivimaal annab tabel 4 ja Eestimaal tabel 5. Sellest nähtub, et ajavahemikus 1666-90 on igal aastal laekunud vilja ja vahel ka raha riigikassasse. Nagu nägime erakorraliste maksude määramist käsitledes, on maksude laekumised alates 1684. a olnud väikesed ja toimunud vaid vanade võlgade arvel. Erandiks oli 1687. a, mil Tallinna linn maksis erakorralist maksu.

Eriti rohkelt laekus erakorraliste maksude arvel vilja ja raha 1670. aastatel ning 1666. ja 1682. a. Rekordiline oli erakorraliste maksude laekumine 1676. a. Ehkki ka selle aasta korralise maksu, veskitolli, laekumine oli väga suur, on laekumised erakordsete maksude arvel olnud veelgi suuremad. Sama kehtib ka 1666., 1675., 1677. ja 1678. a kohta.

Erakorraliste maksude tasumine toimus Eestimaal peamiselt viljas. Üksikutest viljaliikidest olid rukis ja oder algul tasakaalus, kuid alates 1676. a on rukki osatähtsus odra arvel järsult suurenenud. Järgnevatel aastatel on see vahe veelgi kasvanud, mis lubab väita, et erakorraliste maksude pealepanemise peamiseks põhjuseks 1670. aastate lõpul ja 1680. aastate algul oli vajadus leivavilja järele.

Võrreldes omavahel erakorralisi makse Liivi- ja Eestimaal, näeme, et üldiselt olid need Liivimaal tunduvalt suuremad, kuid jaotusid ebaühtlasemalt. Teiseks erinevuseks on see, et kui Eestimaal kaotasid pärast reduktsiooni erakorralised maksud oma tähtsuse, siis Liivimaal muutusid need 1690. aastail tegelikult alaliseks maksuks sõjaväe ülalpidamise kohustuse näol, kuigi see dubleeris sisuliselt statsiooni.

Erakorraliste maksude osa riigi sissetulekutes

Määratlemaks erakorralistest maksudest laekunud vilja ning raha tähendust Liivi- ja Eestimaal finantsides, jälgime nende osakaalu nimetatud kubermangude sissetulekutes (tabelid 3, 5). Kuigi Liivimaalt laekunud summad olid suhteliselt suuremad, oli nende osakaal suur ainult üksikutel aastatel (1645, 1659-61, 1677-78). Tavaliselt oli nende maksude osakaal ainult mõni või mõni kümnendik protsenti. Eestimaal oli nende osa kuni 1680. aastate alguseni tunduvalt suurem, kuid seoses reduktsiooniga muutus see tühiseks. 1690. aastail andsid erakorralised maksud mõne protsendi kubermangu sissetulekutest, Eestimaal olid nad kadunud.

Põhiliselt olid erakorralised maksud seotud Rootsi riigi sõdadega Baltimail ja kaugemal. Tavaliste riigimaksude võimendajatena olid need maksud koormaks kohalikule elanikkonnale.

***Lühendid**

hTlr — hõbetaaler,

rTlr — riigitaaler,

vTlr — vasktaaler.

Viited ja kommentaariid

¹ E. Ingers. Bondeni svensk historia I. Lund, 1943. S. 225-228.

² S.A. Nilsson. Reduktion eller kontribution. *Scandia*, 1958, Häfte 1. 80.

³ Tegemist oli Göta jõe suudmes asuva Älvsborgi kindluse eest makstava nn Älvsborgi teise lunarahaga (esimest nõuti pärast Põhjamaade seitsmeaastast sõda 1571. a) selle kindluse tagasisaamiseks rahu sõlmimisel Taaniga 1613. a.

⁴ H. Piirimäe. Statsioon Liivimaal XVII sajandil. // Uurimusi Läänemere- ja Liivimaa ajaloo I. Tartu, 1973. Lk 302-341; H. Piirimäe. Die reduzierten Güter in Livland als Einnahmequelle des Schwedischen Reiches. // Problemy razvitiya feodalizma i kapitalizma. Doklady naučnoi konferentsii 14.-17. märta 1972. g. Tartu, 1972. S. 47-129; H. Piirimäe. Rootsi riigi ja Liivimaa finantssuhted XVII sajandi teisel poolel. // Uurimusi Läänemere- ja Liivimaa ajaloo II. TRÜ Toimetised, vihk 371. Tartu, 1976. Lk 3-32; H. Piirimäe. Rootsi riigi ja Eestimaal finantssuhted XVII sajandi teisel poolel. // Sotsiaalmajandusliku arengu probleeme XVII-XX sajandil. Uurimusi Läänemere- ja Liivimaa ajaloo III. TRÜ Toimetised, vihk 454. Lk 3-33; H. Piirimäe. Voennoje rashodō Švedskogo gosudarstva v Liflandii v XVII v. Tallinn, 1980. S. 38-49; H. Piirimäe. Tartu Ülikooli finantsidest XVII sajandil. // Eesti NSV ajaloo küsimusi VIII. Tartu, 1974. Lk 38-64.

⁵ Eesti majandusajalugu I. Tartu, 1937. Lk 187

⁶ E. Dunsdorfs. Vidzemas zviedru laiku finances. // Veltijums izglitibas ministram un professoram Dr. h.c. Augustam Tentelin 23.XI 1876-29. XI 1936. Riga, 1936.

⁷ E. Õpik. Eesti talurahval Põhjasõja ajal lasunud sõjakoormist. // Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 1960. 4. Lk 364-384.

⁸ H. Palli. Rootsi võimude tegevusest ja poliitikast Eestis Põhjasõja ajal. // Eesti ühendamise Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest.

- Lühiuurimusi. Toimetanud A. Vassar. Tallinn, 1960. Lk 13-53; **H. Palli**. Mezdu dvumja bojami za Narvu. Tallinn, 1966. S. 36-52.
- ⁹ Üksikud raamatud on säilinud ka Rootsi Riigiarhiivis, kuid töö mahukust ja teiste ülesannetega koormatust arvestades ei ole käesoleva töö autoril õnnestunud neid Rootsis viibides läbi töötada.
- ¹⁰ **R. Liljedahl**. Svensk förvaltning i Livland 1617-1634. Uppsala, 1933. S. 273-274, 344-363.
- ¹¹ EAA. 278-I-XXII 6. L 33p-34.
- ¹² Igale ratsaväelasele koos hobusega nõuti kuus 1/2 tündrit rukist, 1/2 tündrit õlut, 1 leisikas liha ja kala, 1/4 leisikat võid, 1/8 tündrit herneid ja tangu, 1/4 leisikat sealih (või rasva), 2 naela soola, 1 tünder kaeru ja parmas heinu, mis kõik kokku hinnati 5 rTlr. EAA. 208-I-XXII-6. L 33p-34.
- ¹³ EAA. 278-I-XX 6. L 34.
- ¹⁴ EAA. 278-I-XXII 5. L 21; XXII 6. L 34, 38.
- ¹⁵ EAA. 278-I-XXII 5. L 21; XXII 6. L 34p-36.
- ¹⁶ 1 veering = 1/4 arvestus- ehk hTlr.
- ¹⁷ EAA. 278-I-XXII 14. L 27p-28, 140.
- ¹⁸ EAA. Samas. L 139p, 140.
- ¹⁹ Riia linnalt nõuti sisse koguni poole rohkem, kuid 20 000 rTlr (30 000 hTlr) läks leskkuninganna Frederica Wilhelmine korraldusse ja jäi väljaminekutesse sisse kandmata. EAA. 1-2-XXII 14. L 140p.
- ²⁰ EAA. 278-I-XXII 15a. L 117-119 p.
- ²¹ Samas. L 2, 15, 119-120p.
- ²² EAA. 278-I-XXII 27. L 16, 184 p.
- ²³ EAA. 1-2-775. L 2; EAA 1-2-780. L 1p; EAA. 1-2-781. L 9p.
- ²⁴ EAA. 1-2-788. L 100p, 199p.
- ²⁵ Vt lähemalt: **E. Ekholm**. Svensk krigsfinansiering 1630-1631. //Studia historica Upsaliensia 56. Uppsala, 1974.; V. Landberg, L. Ekholm, R. Nordlund, S.A. Nilsson. Dent kontinentata krigets ekonomi studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid. //Studia historica Upsaliensia 36. Uppsala, 1971.
- ²⁶ EAA. 278-I-XXII-23. L 241p, 244p, 245p. 247p.
- ²⁷ Samas. L 16, 37p.
- ²⁸ EAA. 278-I-XXII 26. L 16, 35, 242p, 244p, 246p.
- ²⁹ EAA. 278-I-XXII-23. L 16-16p.
- ³⁰ EAA. 1-2-792. L 15p; EAA 1-2-791. L 4.
- ³¹ EAA. 1-2-793. L 8p.
- ³² Vt lähemalt: **H. Piirimäe**. Kaubanduse küsimused Vene-Rootsi suhetes 1661-1700. //Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihk 113. Tartu, 1961.
- ³³ **R. Blomdahl**. Formyndarerafstens slutskede. Norrtälje, 1968.
- ³⁴ EAA. 1-2-797. L 62p-65.
- ³⁵ EAA. 278-I-XXII 31. L 94 p;
- ³⁶ EAA. 1-2-799. L 55p.
- ³⁷ EAA. 278-I-XXII 32. L 29p-30.
- ³⁸ EAA. 1-2-799. L 52p
- ³⁹ Samas. L 227.
- ⁴⁰ Samas. 278-I-XXII 32. L 28p-29.
- ⁴¹ Vt lähemalt: **H. Piirimäe**. Kaubanduse küsimused. Lk 26-28.
- ⁴² EAA. 278-I-XXII 33. L 106p.
- ⁴³ EAA. 278-I-XXII 36. L 9.
- ⁴⁴ Samas. L 21p-22.
- ⁴⁵ EAA. 278-I-XXII 38. L 9, 42p, 43.
- ⁴⁶ EAA. 1-2-805. L 5.
- ⁴⁷ EAA. 298-I-XXII 41. L 45p.
- ⁴⁸ EAA. 1-2-88. L 6, 50P-52, 72p.
- ⁴⁹ EAA. 1-2-802. L 55p-56P.
- ⁵⁰ **S. Karling**. Tartu universitets byggnadshistoria under den svenska tiden. //Svjo-Estonica 1934. Tartu, 1934. S. 43; **J. Bergman**. Universitetet i Dorpat under svenska tiden. Uppsala-Stockholm, 1932. S. 107-108.
- ⁵¹ **S. Karling**. Op. cit. Lk 54.
- ⁵² EAA. 1-2-803. L 65p; EAA. 1-2-804. L 10.
- ⁵³ **M. Laidre**. Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654-1699. Tallinn, 1990.
- ⁵⁴ **B. Fredriksson**. Försvarets finansiering. Svensk Krigs-konomi under Skånska kriget 1675-79. //Studia Historica Upsaliensia 81. Uppsala, 1976.
- ⁵⁵ EAA. 1-2-805. L 8, 15p, 48p.
- ⁵⁶ EAA. 1-2-806. L 9p, 20p, 71p, 107p;
- ⁵⁷ EAA. 278-I-XXII-43. L 12p, 188p.
- ⁵⁸ EAA. 278-I-XXII-42. L 2, 14P, 136.
- ⁵⁹ Samas. L 3, 48p.
- ⁶⁰ EAA. 278-I-XX 43. L 11p.
- ⁶¹ Samas. L 151, 160p.
- ⁶² EAA. 278-I-XXII 44. L 9, 156-157.
- ⁶³ Samas. L 20p, 157. Sellest oli Eestimaa staatidele nõutud 450 tündrit rukist (1350 hTlr), Riia linnalt Rootsi vedamiseks 1125 tündrit rukist (2250 hTlr), Adolph Lydersilt Rootsi vedamiseks 160 sälitist rukist (6 870 hTlr), kaupmees Johan Reuterilt 410 8/9 sälitist rukist (19 876 hTlr 16 ööri) ning arvestatud kasumit viljahindade vahest 14 993 hTlr.
- ⁶⁴ EAA. 278-I-XXII 44. L 21, 158.
- ⁶⁵ EAA. 278-I-XXII 44. L 18p; EAA. 278-I-XXII 45. L 9, 21p, 37p-38, 124, 130p-131.
- ⁶⁶ Samas. L 43P-44, 79, 124.
- ⁶⁷ EAA. 278-I-XXII 46. L 2, 163.
- ⁶⁸ Samas. L 10p, 34p.
- ⁶⁹ Samas. L 29p-30, 130p.
- ⁷⁰ EAA. 1-2-806. L 23p.
- ⁷¹ Samas. L 105p.
- ⁷² EAA. 1-2-808. L 8, 21p, 78P, 83p.
- ⁷³ EAA. 1-2-809. L 77p, 78p.
- ⁷⁴ Samas. L 79p, 80p. Järgmisel aastal on sama trahvina nõutud veel 20 rTlr ehk 32 hTlr 16 ööri. (EAA. 1-2-810. L 74p).
- ⁷⁵ EAA. 1-2-810. L 18p, 19, 127p; EAA. 1-2-812. L 7, 32p.
- ⁷⁶ Vt lähemalt: **J. Cavallie**. Från fred till krig. De finansiella problem kring krigsutbrottet år 1700. Studia historica Upsaliensia 68. Uppsala, 1975.
- ⁷⁷ **O. Liiv**. Suur näljahäda Eestis 1695-1697. Tartu-Tallinn, 1938. Lk 78.
- ⁷⁸ EAA. 1-2-858. L 154p, 229p-230, 233, 252p-253.
- ⁷⁹ Vt lähemalt: **A. Loit**. Kampem om feodalrätten. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655-1710. //I Studia historica Upsaliensia 71. Uppsala, 1975; **H. Piirimäe**. Die reduzierten Griten in Livland, S 65, 68.
- ⁸⁰ EAA. 278-I-XXII 47. L 17p-18. Pärnu magasin nõuti selle arvel 214 3/8 tündrit rukist 321 hTlr 19 1/2 ööri eest (EAA. 278-I-XXII 48, L 53). Tartu magasin 92 tündrit rukist, sama palju otri ja rahas 355 hTlr 16 ööri, kokku seega 632 hTlr (Samas. L 60.)
- ⁸¹ Samas. L 21p-22.
- ⁸² EAA. 278-I-XXII 49. L 18p.
- ⁸³ Samas. L 19, 138, 145.
- ⁸⁴ EAA. 278-I-XXII 50. L 133p.
- ⁸⁵ EAA. 278-I-XXII 55. L 23p, 83p, 126p.
- ⁸⁶ EAA. 278-I-XXII 56. L 17p; EAA. 278-I-XXII 57. L 19p.
- ⁸⁷ EAA. 278-I-XXII 56. L 14p, 16p-17, 145p, 261p-263p, 370.
- ⁸⁸ EAA. 278-I-XXII 58. L 16p-17, 160P, 429p-431p. EAA. 278-I-XXII 59. L 11, 17p. 1690. a eest nõuti mõnedelt mõisatelt veel 232 hTlr.
- ⁸⁹ EAA. 1-2-814. L 27-29, 30, 81.
- ⁹⁰ EAA. 1-2-816. L 26, 111.
- ⁹¹ EAA. 1-2-825. L 59, 310.
- ⁹² Läti Riiklik Ajaloo Keskariiv (=LRAKA). 7349-1-376; LRAKA. 7349-1-377. L 6; LRAKA. 7349-1-380. L 368; LRAKA. 7349-1-382. L 94; LRAKA 7349-1-384. L 190; LRAKA. 7349-1-386. L 17, 222; LRAKA 7349-1-388. L 20, 179; LRAKA 7349-1-389. L 20, 199-206.
- ⁹³ LRAKA. 7349-1-386. L 222; 7349-1-388. L 179.

Riik, maaisand ja seisused

Varauusaegsete võimustruktuuride kujunemisest Vana-Liivimaa piiskopkondades

Pärtel Piirimäe

Eesti ajaloo periodiseerimise probleem

Tänapäeva teaduskeelde on jäänud püsima renessansi enesemääratlusest lähtuv ajalooliste ajastute kronoloogia — ajaloo jaotamine *antiigiks*, *keskajaks* ja *uusajaks*. Ajalooteadus püüab neid universaalseid ajastumõisteid seostada konkreetse empiirilise sisuga, mis ei tulene välisest doktriinist, vaid ajaloolise subjekti enda sisemisest arenguloogikast. Traditsioonilise ajaloo subjekti — riik, rahvas, institutsioon või inimkond — kõrvale on astunud ühiskonnasfäärist analüütiliselt eristatud valdkonnad (sotsiaalsed suhted, kultuur, majandus, poliitilised e võimusuhted jne), mida uuritakse mingisse ajaloolisse subjekti puutuvast osas. Ent iga valdkonna areng toimub erineva kiirusega ning valdkonna arengu sisemised ajastused ei satu füüsilise aja kronoloogilisel teljel kohakuti. *Keskaeg* ja *uusaeg* on abstrakte universaalmõisted, millele saab anda empiirilist sisu vaid teatud valdkondade uurimise põhjal üldistavalt konstrueeritud mudelite (*keskaegne riik*, *uusaegne riik*) rakendamisel ajaloolisele subjektile (nt Vana-Liivimaa). Enamasti on sellised mudelid kasutusel implitsiitse eeldusena.

Üheks spetsiifiliseks valdkonnaks, mille põhjal ajaloo periodiseerimine on võimalik, on poliitika. Ent mis on poliitilises sfääris see, mis määrab ära ajastulise kuuluvuse? Eesti ajaloo traditsiooniline periodiseerimine *aegade* kaupa (*ordu* ja *piiskoppide aeg*, *Rootsi aeg*) põhineb vallutusajalool. Keskaja ja uusaja osas seatakse võõrvõimuajastud üksühesesse vastavusse universaalsete Euroopa ajastumääratlustega. Selline periodiseering lähtub Eesti ajaloo suhtes välisest, Eesti näib absoluutse perifeeriana, kus oma sisemine areng puudub.

Ometi ei ole spetsiaalsete valdkondade ajalooga tegeleva ajalooteaduse jaoks sugugi enesestmõistetav, et *orduaeg* on tingimata seesama, mis *keskaeg*. Otse vastupidi, valdkonnasiseste protsesside arenguetapid ei lange üheski spetsiaallajaloolises periodiseeringus kokku võõrvõimuajastutega. Pika kestvusega protsessi-

del on omaenda arenguloogika, mida muutunud poliitiline võõrvõim mõjutab vaid osaliselt. Ehkki poliitilistes võimusuhtes toob võõrvallutus kaasa suuri muutusi, on küsitav, kas see on ainus muutusi põhjustav tegur poliitikasfääris, et võiks pidada enesestmõistetavaks orduaegse Liivimaa (*resp.* muude selle ala poliitiliste moodustiste) vastavust *keskaegsele riigile* kui ideaaltüübile.

Periodiseerimise probleem on Eesti historiograafias jätkuvalt aktuaalne. Üks viimaseid katseid pakkuda traditsioonilisele *aegade* kaupa periodiseerimisele alternatiivset üldajalooga ühilduvat jaotust on **Veiko Berendseni** artikkel Eesti ajaloo periodiseerimisest maailma ajaloo taustal.¹ Periodiseeringu üheks põhialuseks võtab ta *poliitika kui funktsionaalse süsteemi*, rõhutades, et poliitika all ei tule mõista vaid *sõdasid*, *õukondlikku* või *kabinetipoliitikat*.² Mis määratleb Berendseni jaoks uue ajastu tekke poliitika valdkonnas? Uusaja algusdaatumina Vana-Liivimaal on välja pakutud 1500. aasta, põhjendades seda eelkõige *modernsete poliitiliste sündmuste* ja kapitalistliku teoajusliku mõisamajanduse väljakujunemisega. Esimeseks modernseks poliitiliseks sündmuseks olnud Smolino lahing 1502 a.³ lõplikult eesti keskaja purustanud sündmuseks aga taas Liivi sõda.

Ent *poliitilise sündmuse modernsusest* rääkides ei tuleta Berendsen seda Vana-Liivimaa poliitilise süsteemi sisemisest arenguloogikast, vaid näib, et selle määrab ära sündmustes osalenud naaberriikide *modernsus*. Selline käsitlus, mille kohaselt Eesti ajaloo ajastud luuakse välisjõudude poolt, viib tegelikult tagasi võõrvõimuajastute juurde. Veelgi enam, uusaja algust tähistab tal üksnes kokkupuude millegi modernsega, ilma et oleks näidatud, kuidas see mõjutas Liivimaa keskaegset süsteemi.

Berendseni käsitluse kohaselt ilmneb sündmuse primaat sündmuse suhtes. Kuid Berendsen pole Liivimaa ajaloo periodiseerimisel sellist meetodikat rakanud, vaid kannab *modernse poliitilise sündmuse* kaudu teiste riikide poliitilise süsteemi endastmõistetava

valt Liivimaale üle. Käesoleva artikli eesmärgiks on sellist vastuolu vältides esitada Liivimaa enda poliitilise süsteemi arengust lähtuv võimalik periodiseering. Küsimuse alla seotakse üleminek keskajalt varasele uusajale: kas Liivi sõja eelset Vana-Liivimaa poliitilist süsteemi on õigem nimetada veel keskaegseks või sai juba 16. sajandi esimesel poolel alguse uus ajastu, mida me tinglikult nimetame *varaseks uusajaks*?

Metodoloogia

...*Ei pea taotlema poliitilist ajalugu kui pelgalt võimuajalugu, ega kui õigusajalugu, majandusajalugu jne, vaid kui poliitilise teotsemise mõistmisele suunatud struktuuriajalugu.*⁴ Sellise programmülesande esitas juba 1930. aastatel Saksa poliitiliste struktuuride ajaloo (sks. k. *Verfassungsgeschichte*, ingl. k. *history of political structures*) koolkonna üks loojaid **Otto Brunner**. Selle koolkonna väljatöötatud metodoloogia on käesoleva artikli lähtealuseks.

Poliitiliste struktuuride ajaloo objektiks on teand poliitilise süsteemi võimu teostamise mehhanism ja selle strukturealsed muutused. Poliitiline süsteem on funktsionaalne, mis koosnedes süsteemielementidest ja neid ühendavast struktuurist. Ka struktuuri võib omakorda jagada elementideks e süsteemielementide üksikuteks omavahelisteks seosteks. Käesoleva uurimuse objektiks on ühe funktsionaalse süsteemi e *riigi*⁵ erinevus keskajal ja varasel uusajal. Riik kui võimu teostav süsteem sisaldab kahte loomulikku muutumatut süsteemielementi: ülemad, kes on võimu teostamise subjektiks ja alamad, kes võimn teostamisel ei osale. Uusaegses riigis on nendeks elementideks *suveräänne riik* ja *alamad*; keskaegses ja varauusaegses riigis *vürst* e *maaisand* kui kõrgeima võimu kandja, maakaitse eest vastutav kaitsehärra (*Schutzherr*), teiseks seisused ning kolmandaks *alamad*.

Seisused on süsteemielemendina olulised just neil kahel perioodil, minetades uusaegses riigis oma rolli võimu teostamise süsteemi konstitutiivse elemendina. Selle süsteemielemendi funktsioon e paigutus struktuuris ja selle muutumine — nn territoriaalseisusliku korralduse (*landständische Verfassung*) väljakujunemine — on peamiseks tunnusjooneks, mis siinkirjutaja arvates tähistab keskaegse riigisüsteemi asendumist varauusaegsega. Seetõttu on Liivimaa allikate analüüsi osas keskendunud just seisusliku korralduse problemaatikale, jättes artikli piiratud mahtu arvestades vähem olulised varauusaegsele riigile omased struktuurielemendid käsitlusest välja.

Vana-Liivimaa kui äärmiselt keerukas poliitiline moodustis tekitab küsimuse, milline poliitiline süsteem

— kas piiskopkonnad ja orduriik eraldi või nn *Liivimaa konföderatsioon* tervikuna võtta süsteemianalüüsi objektiks ehk teisisõnu: millisel tasandil hakkas Liivimaal välja kujunema *varauusaegne riik*? Et võimaldada vastamist sellele küsimusele, visandatakse järgnevalt varauusaegse riigi mudel, mida seejärel rakendatakse empiirilises analüüsis ajaloolisele subjektile.

Varauusaegne riik

Uusajal tekkis riik selle sõna kitsamas tähenduses — riik kui üks ühtne poliitiline võim, mis kõrgus selgelt piiritletud territooriumi ja riigikodanikena käsitletavate inimeste hulga üle. Vastandina keskaegsele härrusmitmekesisusele ei salli uusaegne *suveräänne* riigivõim enda kõrval iseseisvaid võime, vaid haarab enda kätte legitiimsuse võimukasutuse monopoli. Keskaegne riigivõimu määratlemine personaalprintsipi kaudu asendub territoriaalprintsipiga, mistõttu inimesi hakatakse kohtlema mitte enam *nende enda* õiguse (hõimuõiguse) järgi, vaid vastavalt selle territooriumi õigusele, kus nad elavad. Keskaegne võimustsüsteem oli üles ehitatud isiklikele vasalliteedisidemetele, mis põhinesid vastastikusel õigustel ja kohustustel: läänisanda poolt *kaitse* ja *peavari* (*Schutz und Schirm*), vasalli poolt *sõja- ja nõuabi* (*auxilium et consilium*) kohustus. Uusajal kujuneb selgepiiriliselt välja riigivõimu kandev ülemkiht e *ülemad* (*Obrigkeit*) ja riigivõimu teostamise objektiks olev alamkiht e *alamad* (*Untertanschaft*). Tekib uuelaadiline palgaline bürokraatlik riigiaparaat, mis põhineb ühepoolisel käsu-kuulekuse vahekorral.⁶

Varauusaegse riigi (frühmoderne Staat) mõiste osutab, et tegemist on uusaegse riigi *erivormiga*, milles domineerivad küll juba modernsele riigile iseloomulikud jooned, ent samas on säilinud veel varasemaid jooni. Mis on see eripärane varajane, mis ei luba *varauusaegsel* veel päris modernsena esineda? Riigivõimu teostava süsteemielemendi ühtlustumisega muutus keskaegne territoriaalhärrus (*Landesherrschaft*) territoriaalüliluslikkuseks (*Landeshoheit*). 16. sajandi Prantsuse riigiteoreetiku **Jean Bodini** absoluutse võimu teooria — kujutlus, et üliluslikkust peab teostama monarh ainuisikuliselt — teostus 17.-18. sajandil absolutistlike monarhiate tekkega. Ent suveräänne võim ei pea tingimata olema koondatud ühe isiku kätte. Varauusaegsele riigile ongi vaheastmena tüüpiline ülilusliku võimu jagunemine nii funktsionaalses kui ka territoriaalses vallas kahe süsteemielemendi — vürsti ja territoriaalseisuste vahel *seisusliku dualismi* näol.⁷

Keskajast pärinev seisuslik kaasaraäkimisõigus poliitilise võimu teostamisel väljendub varasel uusajal tugevamalt institutsionaliseerituna, keskaegsed seisused muutuvad territoriaalseisusteks ja moodustavad koos

maaisandaga dualistiku *ülemkihi*, mis vastandub alamate massile. Poliitilise kaasarääkimisõiguse saavutamiseks ainult seisused, kellest maaisand poliitilise võimu teostamisel sõltub. Keskaegne vormel *auxilium et consilium* kandub siia üle: üksnes see, kes on võimeline abi ja nõu andma, on õigustatud otsustamisel kaasa rääkima. Seetõttu on territoriaalseisused need, mis ise (lokaalset) võimu teostavad ning maahärrat finantsiliselt abistavad. Põhilisteks territoriaalseisusteks on varasel uusajal rüütelkonnad (vasallid) ja linnad.

Mõlemad süsteemielemendid — nii maaisand kui ka seisused on poliitilise võimu teostamiseks, riigi juhtimiseks ja halduseks võimelised ja legitimeeritud. Sealjuures tuleb aga silmas pidada, et need elemendid pole vaadeldavad paralleelsete ja samastena, vaid nende paigutus struktuuris on vastavalt funktsionaalsele rollile erinev. Maaisandalt, kes on tehniliselt enam võimeline kiireteks otsusteks, oodatakse poliitilist initsiatiivi ja juhtimist, samas kui seisustel domineerib säilitamise, kaalutlemise, kontrollimise ja abistamise aspekt. Sel moel täiendavad kaks poliitilist tegurit teineteist, ent mõistagi pole välistatud ka konfliktid.⁸

Seisuste ja maaisanda erineva funktsionaalse rolli üle on teravalt vaieldud. Näiteks **Fritz Hartung** on seisukohal, et territoriaalseisused ei ole iialgi üle saanud *tökökinga* (*Hemmschuh*) rollist, nende huviks polegi olnud osaleda riigivõimu teostamisel, vaid saavutada hoopis võimalikult suur vabadus riigist oma kitsal lokaalsel haldusalal. Seetõttu olevat territoriaalseisuste poliitikalise iseloomulikud seisuslik egoism, piiratus ja mõistmatuse riigi huvide suhtes.⁹ Risti vastupidiselt on vürsti ja seisuste funktsionaalset erinevust varauusaegses riigisüsteemis käsitlenud **F. Carsten**, kes mitte ainult ei tunnustanud seisusi poliitilise võimu teostajatena, vaid reserveeris territoriaalseisustele *aukoha* *Saksa ajaloos* seetõttu, et Saksamaa poliitilise katastroofi taustal säilitasid nad *seadusliku arengu ja vabaduse vaimu läbi absolutismiaja*.¹⁰

Niisiis pörkume kahele täiesti vastandlikule hinnangule, mille ühisjoonena on **Günter Birtsch** tabavalt märkinud anakronistlikku lähtumist modernsest riigi-ideaalist: Hartungil on selleks modernne teotsemisvõimeline ametnikeriik, Carsten on seevastu haaratud *modernse representatiivse korralduse elulisest tähtsusest*, nâhes just seisustes moodsa demokraatia eelkäijaid.¹¹

Võib-olla annavad Vana-Liivimaa allikad mingi lahenduse Hartungi-Carsteni vastuolule, mis on olnud historiograafilise vaidluse objektiks hiljemgi? Ent enne allikate juurde siirdumist tuleb vastata eelpool esitatud küsimusele: millisel tasandil oli Liivimaal kujunemas *varauusaegne riik*, kust otsida seisusliku dualismi jooni?

Paljudes Euroopa maades kujunes varasel uusajal ühise kõrgkeele ja -kultuuri baasil välja rahvusriik. Saksamaal aga ei toimunud riiklik moderniseerumine rahvuse ega keisririigi tasandil, vaid varauusaegsed poliitilised struktuurid tekkisid nn *territooriumites* (*Land*). Faktoriks, mis ühendas keskaegse õiguslikult killustatud piirkonna varauusaegseks territooriumiks, oli *territoriaalhärrus* (*Landesherrschaft*). Liivimaal olid maaisandad piiskopkondade ja tinglikult ka orduala eesot-sas, mis õigustaks nende poliitiliste süsteemide nimetamist *territooriumiteks* (resp. *territoriaaltasand*). Selline nimetus näib sobiva aseainena seni historiograafias käibinud ebamäärasele terminile *riigike*.¹² Kuna Vana-Liivimaad ei ühendanud tervikuks maaisand, vaid geograafilised ja ajaloolised tegurid, on käesolevas artiklis selle tasandi poliitilist süsteemi nimetatud *regiooniks* (resp. *regionaaltasand*). Mõiste *regioon* tähendab eelkõige ajalooliselt ja geograafiliselt väljakujunenud piirkonda, mis ei pea tingimata moodustama terviklikku poliitilist süsteemi. Sellisele määratlusele vastabki Vana-Liivimaa, mis oli esiteks terviklik süsteem ajalooliste ja geograafiliste tegurite koosmõjul ja seda integreeriv maapäev tekkis alles hiljem. Teiseks koosnes ta territooriumitest, mis olid poliitiliselt integreeritumad kui Liivimaa. Niisiis kõnelen käesolevas töös keskaegsest Liivimaast kui *Vana-Liivimaa regiooni territooriumite ühendusest*.

Terminite määratlemisega on eeldatud, et varauusaegse territoriaalriigi struktuurid, seega ka seisuslik dualism, hakkasid Vana-Liivimaal välja kujunema piiskopkondades ja orduriigis. Sellisele eeldusele peavad kinnitust andma allikad. Kahjuks ei mahu käesoleva artikli raamidesse orduriigi probleemid, samuti regionaal-tasandi integratsiooni puudutavad küsimused.¹³ Tähelepanu alla võetakse Vana-Liivimaa piiskoplikud territooriumid, mis moodustasid kaks kolmandikku Liivimaa kogupindalast. Poliitiliste võimuhete hetke-seisu piiskopkondades kajastavad kõige paremini vahetult reformatsiooni eel, 1523. ja 1524. a maaisandate poolt välja antud privileegidekirjad, mis ongi järgneva analüüsi aluseks.

Historiograafia

Varauusaegsete poliitiliste struktuuride kujunemise probleem Vana-Liivimaal 15. sajandi teisel ja 16. sajandi esimesel poolel pole leidnud historiograafias terviklikku käsitlemist. Ebaproportsionaalselt suur huvi keskaegse süsteemi tekkele 13. sajandil võrreldes tähelepanuga selle arengule jätab mulje staatilisest süsteemist, mille eksisteerimise vormi Liivi sõjani määrasid peaaegu eranditult ära 13. sajandi poliitilised konstellatsioonid.

Baltisaksa ajaloolase Axel von Gerneti 1896. a ilmunud uurimus on muutunud Liivimaa poliitiliste struktuuride ajaloo klassikaliseks tööks.¹⁴ Gernet analüüsib vaid Tartu piiskopkonna poliitilist süsteemi, pidades seda piisavalt representatiivseks, et teha üldistusi ka teiste Liivimaa piiskopkondade kohta. Ka Gernet keskendub eelkõige struktuuride kujunemisloole, lõpetades käsitluse *territoriaalseisusliku poliitilise korralduse väljakujunemisega* Tartu piiskopkonnas 1461. a paiku. Seda tähistab Gerneti arvates seisustele ürikuliselt antud õigus osaleda stifti valitsemisel (*Mitwirkungsrecht bei der Regierung*). Ometi jääb selgusetuks, millistes funktsionaalsetes valdkondades saavutasid seisused kaasaraäkimisõiguse, sest vasallide saavutatud kvalitatiivselt erinevad privileegid — kohtuõigus talupoegade üle, maaisanda esindamine meeskohtus, õigus mitte teenida väljaspool maad, stiftinõukogus osalemise õigus, kasvav roll maapäeval, stiftifoogi ametikoht jne — on esitatud meelevaldses järjekorras ja on jäänud tõlgendamata.

Teise baltisakslase Astaf von Transehe-Rosenecki seitse aastat hiljem ilmunud uurimuse keskpunktis on lääniõigusega seonduvad küsimused, mis on keskaegsete seisussuhete põhialuseks.¹⁵ Transehe-Roseneck kritiseerib küll A. v. Gerneti ebamäärasust territoriaalseisusliku korralduse lahtimõtestamisel, kuid ei püüa ka ise Liivimaa territooriumite poliitilise korralduse olemust avada, põhjendades seda materjali vähesusega.¹⁹

Eesti rahvusliku historiograafia lisandus baltisakslaste uurimistööle on äärmiselt napp. Sõjajärgsel ajal, mil lääneriikide ajaloolased süstematiseerisid varem kogutud empiirilised andmed ning panid aluse moodsale poliitiliste struktuuride ajaloo, olid Eestis eelistatud suundadeks traditsiooniline sündmusteajalugu, sotsiaal- ja majandusajalugu. Ideoloogilise surve õhkkonnas oli rahvusliku identiteedi säilimise seisukohalt vajalikum uurida eestlaste ajalugu, mille alla keskaja poliitilised struktuurid kui võõrvõimu kehtestatud *feodaalse rühmise* institutsionaliseeritud süsteem ei mahtunud. Olulisemaks Eesti ajaloolaste panuseks Liivimaa poliitiliste struktuuride ajaloo uurimisse võib pidada Priit Raudkivi 1991. a ilmunud käsitlust Liivimaa maapäeva kujunemisest, mis aga lõpeb 15. sajandi keskpaigaga.¹⁶

Allikad, mida analüüsis kasutatakse, on lõviosas avaldatud kogumiku *Akten und Rezessen der livländischen Ständetage* kolmandas köites.¹⁷ Selle mahuka dokumentidekogu suureks plussiks on ürikute mitmekülsus — üleliivimaaliste ja territoriaalsete seisuslike nõupidamiste retsessidele lisanduvad olulisemad seisussuhteid puudutavad kirjad ning ürikud.

1523.-24. a härruslepingud

Aastatel 1518-24 leidsid kõigil kolmel Liivimaa vaimulikul territooriumil¹⁸ — Riia peapiiskopkonnas ning Tartu ja Saare-Lääne piiskopkondades — aset teravad konfliktid maaisandate ja territoriaalseisuste vahel, mille põhjuseks olid vastuolud eelkõige mõisate eesostuõiguse ning maapäevale apelleerimise õiguse küsimustes.¹⁹ Konfliktid lõppesid alles ulatuslike maaisandatepoolsete järeleandmistega, mis fikseeriti privileegidekirjades. 1523. a mais väljastas sellise dokumendi Riia peapiiskop Linde, 1524. a septembris kinnitas uus peapiiskop Blankenfeld eelkäija privileegid Riia seisustele ja andis oktoobris privileegid Tartu seisustele. 1524. a detsembris kinnitas Saare-Lääne piiskop Kievel viimasena oma stifti seisuste õigused.

Liivimaa piiskopkondade privileegidekirjades fikseeritud küsimuste ulatuse tõttu võib neid nimetada **Werner Näffi** terminiga *härruslepinguteks* (*Herrschaftsvertrag*).²⁰ Sellised kahepoolsed lepingud, kus määrati kindlaks mõlema osapoolte õigused ja kohustused, olid väljakujunenud seisusliku dualismi iseloomulikeks väljenduseks. Härruslepingute näol pole tegemist uusaegsete kodifikatsioonidega, kus üksikud küsimused koondati ja süstematiseeriti. Vana-Liivimaa 1523.-24. a härruslepingutes ilmneb ajastule iseloomulik situatsioonispetsiifilisus — kindlaks määrati vaid vaidlusalused punktid ning uued õigused ja kohustused, samas kui mõlemalt poolt aktsepteeritud õigusi konkreetselt ei fikseeritud, vaid kinnitati koos uute õigustega *senised privileegid, kombad ja tavad*.²¹

Tulgem tagasi Hartungi-Carsteni vaidluse juurde. Vastuolu lahendamiseks ei piisa faktide lisamisest ühele või teisele kaalukaasile, sest erinevate hinnangute põhjuseks pole üksnes tõlgenduste, vaid ka lähtekohtade erinevus. Probleem on selles, et historiograafias ei ole diferentseeritud dualismi funktsionaalsest aspektist lähtuvalt, vaid seda on vaadeldud ühtse seisusliku kaasvalitsusena, seisusi on tähistatud kui lihtsalt *kaaskõrguvat faktorit* (*mitragender Faktor*) või F. Hartungi kombel määratletud mittemidagiütlevalt kui *kõrvu- ja kaasolemine* (*Neben und Miteinander von Fürst und Ständen*),²² selgelt piiritlemata valdkondi, kus see kaaskõrgumine või kõrvutiolemine toimus. Selle tulemusel on Hartung vastandanud seisused riigile, mida kehastab ainuisikuliselt maaisand ning on paigutanud tegelikult *Obrigkeit*i kuulunud territoriaalseisused alamate hulka. mõistmata olemuslikku vahet 18. sajandi absolutistliku riigi ja varauusaegse territoriaalseisusliku süsteemi vahel. Seisuste rolli ühes funktsionaalses valdkonnas on hinnatud teisest valdkonnast lähtuvalt.

Selliste vigade vältimiseks jaotan hõrruslepingutes sisalduvad seisuslikud õigused ja kohustused vastavalt funktsionaalsetele valdkondadele kaheks suureks gruppiks. Määratlen need valdkonnad ruumiliste tasandite abil:

1. Poliitilise võimu teostamine lokaaltasandil e kohalik haldus.

2. Poliitilise võimu teostamine territoriaaltasandil e riigi kui terviku juhtimine ja valitsemine.

Lokaaltasandi haldus

Lokaaltasandi eri piirkondade hõrrusprivileegide kuulumine eri võimukandjatele pärines keskajast. Põhiline jaotus oli kahene: maaisanda enda domeen, mida Liivimaa allikad tähistavad sõnaga *lipumõisad* (*Banner-güter*) või *lauamõisad* (*Tafelgüter*) ning vasallidele läänistatud ala. Domeen oli maaisanda põhimikuhõrruslik ala, mis oli tema finantsmajanduse alustalaks ning võimukeskuseks, kus paiknesid linnused ja residents. Algselt formaalselt maaisandale kuulunud õigused ka läänistatud aladel, nagu kohtuvõim talupoegade üle, kirikupatronaadiõigus jne läksid üle vasallidele ning formeerusid vasallide haldusvõimiks. Vasallide uut seisundit tähistas mõiste *immuniteet* (lad. k. *immunitas*, *exemptio* — vabastus *munusest* e avalikest kohustustest), mis keelas maaisandal sekkumise immuniteedialasse juriidilises (*districtio*) ja finantsilises (*exactio*) mõttes.²³ Sellel põhines lokaalvõimu teostava teise seisuse vabadus maksudest.

Varasele uusajale on iseloomulik samasugune lokaalse tasandi jagunemine maaisanda otseseks hõrrus-alaks ja alaks, kus lokaalvõimu teostavad vasallid. Varauusaegsele riigile omane lokaalvalitsuse jaotamine *ametiteks* (termin *Amt* märgistas algselt ruumilist kompetentsipiirkonda), mille tipus seisis *ametimehed* (*Amtmann*), piirdus vaid domeeniga. Saksa poliitikateadlane **Hans Boldt** märgib, et niiviisi ei jõua varauusaegse riigi haldusvõim väljaspool domeeni lokaalsele tasandile, vaid *väike inimene* (*der kleine Mann*) jääb sellest vahendavate instantside läbi lahutatuks.²⁴ Boldt läheb siin aga vastuollu omaenese käsitlusega varauusaegse riigi struktuurist, kus seisused ja vürst moodustavad dualistliku riigiülimuslikkuse. Seega võime hoopis väita, et ülimuslik võim ei jõua lokaaltasandile ühtsena, vaid jaguneb ka lokaaltasandil dualistlikult territoriaalsel alusel — vürst teostab ametimeeste kaudu haldusvõimu oma domeenis ja territoriaalseisused oma autonoomsetes hõrruspiirkondades.

Liivimaal oli lokaaltasandi haldus-, kohtu- ja politseivõim oma hõrruspiirkonnas st läänistatud aladel läinud vasallide kätte juba varem²⁵ ning isegi edasikaebamisõigus mõisakohtu otsustele oli 16. sajandiks reeg-

lina kadunud.²⁶ Olulisema lokaaltasandit puudutava punktina loobusid piiskopid kõigis 1523–24 a hõrruslepingutes mõisate eesostuõiguse nõudmisest.²⁷

Upbedinge e Aufbietung oli läänisanda esmaostuõigus juhul, kui vasall või pärija tahtis lääni müüa. Transehe-Rosenecki arvates kasutati seda õigust üsna harva, eelkõige selleks, et vältida lääni minekut ebasoovitavale isikule või selleks, et anda lään oma soosikule. Oluline on aspekt, et eesostuõigusega hangitud lääni ei võinud maaisand liita oma domeeniga, sest *läänistus-sundus* (*Leihzwang*) nõudis igal juhul maavalduse taasläänistamist.²⁸

Eesostuõigus oli vormiliselt siiski püsima jäänud, sest läänioiguslikult tugevnenud vasalle puudutas see praktikas harvarealiseeritav õigus vähe. Eesostuõigusest loobumist pean lokaaltasandi dualismi väljakujunemise protsessi lõppakordiks. Areng selles suunas oli alanud läänipärimisõiguse laiendamisega piiskopkondades, mis A. v. Transehe-Rosenecki arvates toimus kõigis kolmes stiftis peaaegu üheaegselt 1450. aastatel.²⁹ Stiftide vasallid saavutasid samasugused õigused, nagu Harju-Viru rüütelkond 1397. a Jungingeni armukirjaga. Rüütelkonna hõrruspiirkond muutus maaisanda jaoks peaaegu puutumatuks, ainsaks sekkumisvõimaluseks jäigi eesostuõigus.

Tõenäoliselt polnud maaisandad enne 1518. aastat eesostuõigust kasutanud, ent õiguslikult kehtis see veel vana tavana. Konflikti tekkimist põhjendaksin maaisandate taotlustega suurendada oma hõrrusõigusi ka läänistatud alade üle, seda eelkõige finantsilistel kaalutlustel. Mis kasu võis maaisanda! olla läänist, mille ta kohe tagasi pidi läänistama? Võib oletada, et piiskop tahtis näiteks anda lääni oma ametimehele (*Dienstleute*), kellega tal võis olla juba enne läänisuhet hoopis siduvam käsul-kuulekusel põhinev teenistussuhe. Oma palgaliste tasustamine rüütelkonna alade mõisatega oleks tunduvalt vähendanud piiskopi finantsprobleeme.³⁰

Eesostuõigusest loobumisega kadus ka viimane maaisanda sekkumisvõimalus rüütelkonna hõrrusalal toimuvasse ning vasall muutus läänialal maaisandliku võimu vaieldamatuks kandjaks. Sama protsessi teise poolusena keelati 1523. a Jasper Linde ja 1524. a Johannes Kieveli privileegis piiskopi lauamõisate läänistamine.³¹ Domeeni ilmaliku halduse eesotsas oli piiskopi ametnik — foogt, kes kontrollis lokaaltasandi ametimeeste - *Amtmannide* e *Landknechte* ning losidrostide tegevust.³² Dualism lokaaltasandi halduses kujunes lõplikult välja.

Territoriaaltasandi valitsemine

Kui lokaaltasandil oli tegemist võimupooluste rollide ruumilise jaotusega, siis territoriaaltasandil oli rollide jaotus funktsionaalne. Eespool märkisin üldistavalt, et maaisandalt oodati eelkõige initsiatiivi ja juhtimist ning seisustelt säilitamist, kontrolli, nõustamist ja abi. Viimased kaks, nõu ja abi, viitavad otseselt keskaegsele vormile *auxilium et consilium*, mis määratles maaisanda-vasalli personaalprintsibiile põhinevas suhtes vasalli kohustusi ning väljendas mõiste *truudus* sisu. Lääniisand oli truudussuhtes vastuteenena kohustatud osutama vasallile kaitset.³³ Vastastikused kohustused täideti kohtu (*Landgericht*) ja väe (*Landheer*) kaudu, kus osaleti ja tegutseti ühiselt. Ühisele tegutsemisele lisandusid omavahelise suhtluse vormina hiliskeskajal seisuslikud kokkusaamised e päevad, mida põhjustas eelkõige maaisanda vajadus kammermõisatest tulenevate vahendite vähesuse tõttu seisustelt abi taotleda. Kokkusaamine korraldati maaisanda poolt ning truudusnõue kohustas seisusi osalema.³⁴

Territoriaaltasandi poliitilise võimu teostamise küsimustele on privileegides tunduvalt enam tähelepanu pööratud, sest võrreldes suhtelise selgusega lokaaltasandi struktuurides oli piiskopkonna kui terviku juhtimine mitmetahulisem probleem. Selguse mõttes on ürikutes sisalduvad punktid järgnevalt jaotatud kaheks grupiks: seisuste kohustused ja seisuste õigused maaisanda ja territooriumi suhtes.

Seisuste kohustused. Keskaegset vasalli ja isanda läänisuhet väljendava vormeli *auxilium et consilium* esimene pool nõuab vasallilt **sõjateenistust**. Väeteenistuse küsimus tekitas probleeme Riia peapiiskopkonnas ja Saare-Lääne piiskopkonnas. Riia vasallid kaebasid, et Jasper Linde on muutnud senist väekorraldust, nõudes igalt kahekümne majapidamiselt üht sõdurit (*Landsknecht*) ning tuletasid meelde, et vana õiguse kohaselt tuleb iga aadlisoost mõisaomanik ise oma kaaskonna ja varustusega teenistusse.³⁵ Samasuguse taotluse esitasid Saare-Lääne vasallid.³⁶

Millisele vanale õigusele (*na dem olden*) võisid vasallid toetuda? Viimati oli Liivimaa väekorraldust reguleeritud 1498. a Valga maapäeval, kus vasallide kohused kindlaks määrati: *Seega on eelpoolnimetatud härrade poolt otsustatud, et igaüks peab vastavalt oma võimalustele, ent mitte vähem kui iga 15 majapidamise kohta Eestis ja iga 20 majapidamise kohta Lätis ülal pidama ühte head Saksa sõdurit.*³⁷ **Friedrich Benninghoven** märgib, et sellega loodi Liivimaa väekorraldusele uus finantsiline alus ning palgavägi muutus Liivimaa kaitsejõudude määravaks elemendiks.³⁸ Samaaegselt on kogu Euroopas jälgitav tendents rüütliväe asendumisele uusaegse palgasõjaväega, kusjuures murrangupunktiks on peetud just ligikaudu aastat 1500.³⁹

Riia vasallid pidasid vana tava all silmas niisiis enam kui veerand sajandi tagust olukorda, kui väekorraldus tugines veel rüütlite teenistuskohusele. Millega seletada vasallide protesti 1498. a korralduse vastu? **Rainer Wohlfeil** väide, et palgalisele sõjaväele ülemineku initsiaatoriteks Euroopas olid maaisandad, kes *püüdsid end poliitiliselt ja militaarselt vabastada läänioiguslikest piirangutest, et suuta vastu seista vasallide kasvavale sõnakuulmatusele*,⁴⁰ aitab mõista ka Liivimaa olukorda 1523 aastal. Maaisandate põhiliseks ajendiks 1498. a uue väekorralduse loomisel oli olnud soov tagada kindla arvu palgasõdurite värbamisega maa kaitsevõime suurendamist. Riia vasallide protesti näol oli aga tegemist reaktsiooniga maaisanda taotlustele minna kaugemale läänioigusega kaasnevast teenistuskohustusest ning lisada sellele kindla suurusega maks palgasõdurite ülalpidamiseks. Endine vasallivägi maaisanda juhtimisel oli vaadeldav kui ühisüritus territooriumi kaitseks, kus mõlemal osapoolel oli oma kindel roll ning samas tagas maaisanda sõltuvus vasallide kuulekusest rüütelkonna privileegide puutumatuse. Uue korraldusega loodud *Landsknechte* vägi oleks aga muutunud vasallidest otseselt sõltumatuks instrumendiks maaisanda juhtimise all, mida saanuks kasutada ka vasallide endi vastu.⁴¹ Seega ähvardas läänimehi oma põhilisest sotsiaalsest funktsioonist ilma jäämine ning üleminek maaisanda poolt kaitstavate *alamate* hulka. Samuti võis vasallide jaoks olla vastuvõetamatu uus suur finantsiline kohustus.

Soodne olukord võimaldas vasallidel ka see taotlus läbi suruda. Linde oli siiski maa kaitsevõime pärast mures ning rõhutas vasallidele vastu tulles, et maaisand teab siiski kõige paremini, kuidas maa kaitset organiseerida.⁴² Samamoodi manitses pärast vasallidele soldatite küsimuses järeleandmist Saare-Lääne piiskop Kievel.⁴³ Selgelt ilmneb territoriaaltasandi valitsemise üks aspekte: vastutus territooriumi kaitse organiseerimise eest lasus kahtlemata maaisandal.

Väekorralduse probleemiga seondus ka teine vasallide põhikohustus maaisanda suhtes — **maksud**. Liivimaa eripäraks võrreldes Saksa territooriumitega oli maksude tagasihoidlik roll. Ainsaks maksuks oli vaimulik kirikurent. Formaalselt maksti seda kapiitlile, ent sisuliselt on rent vaadeldav ka ilmaliku maksuna piiskopile kui vaimuliku ja ilmaliku võimu ühendajale. Konfliktisituatsioon tekkis kirikurendi küsimuses Saare-Lääne piiskopkonnas, kus vasallid kasutasid maksatajtmist surveabinõuna muude privileegide saavutamiseks. 1524. a härruslepingus määrati siiski kindlaks, et kirikurendi võib ära jätta vaid siis, kui seda otsustab paavst, keiser või maapäev.⁴⁴ Maaisandad deklareerisid aga, et uusi makse sisse ei seata ning Blankenfeld oli

sunnitud loobuma ka *härjarahast* (ossengeld) kui värskest kehtestatud maksust.⁴⁵

Seisuste õigused. Järgnevalt vaatlen vormeli *auxilium et consilium* teise poole — nõuandmise — tähendust reformatsiooniaegsel Vana-Liivimaal. Küsimuseks on eelkõige, kuidas keskaegne peamiselt vasalli kohusena mõistetud *consilium* muutus varauusaegseks korporatiivseks nõuandmise õiguseks ning mil viisil väljendus see erinevates funktsionaalsetes valdkondades: kohtuvõimu teostamise ning territooriumi juhtimise valas.

Esimese astme ilmaliku seisusliku **kohtuna** tegutses territooriumites meeskohus, mis reguleeris peamiselt vasallide tüliküsimusi teiste vasallide või maaisanda endaga. Aadlikust meeskohtuniku (*Mannrichter*) seadis algselt ametisse maaisand, ent vaadeldaval perioodil oli see õigus läinud stiftinõukogu kätte. Kohtu kaasistujateks võisid olla vaid vasallid, kes ei olnud stiftinõukogu liikmed. Nn *Urteilsman*n pidi olema kaebeluse seisusekaaslane. Kohut peeti meespäeval (*Mann-tag, gemeine Tag*), mis kutsuti kokku reeglina kord aastas.⁴⁶

Blankenfeld kinnitas 1524. a Riia ja Tartu piiskopkonna härruslepingutes meeskohtuniku täisvõimu ilmaliku õiguse (*stifts rechte*) teostamisel nii ilmalike kui ka vaimulike üle.⁴⁷ Ka Kievel kinnitas Saare-Läänes mees- ja adrahtunike kohtuvõimu ning samuti nende õiguse ja kohustuse viia 6 nädala jooksul täide teise astme kohtu otsused.⁴⁸ Kokkuvõtlikult võib tõdeda, et esimese instantsi kohtumõistmise reguleerimisel maaisanda ja seisuste vahel probleeme ei tekkinud ning härruslepingud fikseerisid juba välja kujunenud olukorra. Tähelepanuväärne on vaid see, et rõhutati meeskohtu kompetentsi ilmalikes küsimustes ka vaimulike üle, mida võib pidada keskaegse õigusliku killustumise likvideerimise üheks väljenduseks.

Teise astme kohtuinstantsiks piiskopkondades oli piiskopkonna nõukogu e stiftinõukogu, kuhu tavakohaselt kuulusid piiskop (nõukogu juht), kapiitel ja rüütelkonna nõukogu. Tartus on sellist nõukogu mainitud juba 1471 a.⁴⁹ Riias kurtsid vasallid 1523 a, et nende rüütelkonna nõukogu tavakohaseid õigusi ei järgita ning nõudsid: *kui kellegil on mingi kaebus oma isanda vastu, peab selles asjas kohut mõistma 12 piiskopkonna nõukogu kohtuniku koos auväärse kapiitliga*. Linde nõustus sellega privileegidekirjas.⁵⁰ Blankenfeldi 1524. a privileegis täpsustati, et kapiitli ja rüütelkonna nõusolekul koguneb piiskopkonna nõukogu kord aastas peetavale meespäevale, kuhu igaüks võib ilmalikes kohtuasjades pöörduda.⁵¹ Täpselt samamoodi oli edasikaebamine kõrgemale kohtule reguleeritud Kieveli privilee-

giga.⁵² Riias oli stiftinõukogus 12 rüütelkonna esindajat, toomhärjade arvu pole teada. Tartus ja Saare-Läänes oli kindlaks määratud terve nõukogu arvuline koosseis: Tartus 10 vasalli, 4 toomhärjat ja stiftifoogt; Saare-Läänes 10 vasalli ja 4 toomhärjat.⁵³ Teise astme kohtus avaldus seega vasallide suur mõjusus. Kapiitel oli kohtus esindatud nõrgalt ning linnade esindajad puudusid üldse.

Kolmanda astme kohtuna nõudsid vasallid apelleerimisõigust maapäevale. Transehe-Roseneck oletab, et tõenäoliselt lepitati juba 1435. a maapäeval kokku maapäeva funktsioonis Liivimaa kõrgeima apellatsiooninstanttsina, sest maapäeva menetluses oli kogu 15. sajandi jooksul hulgaliselt eratüülsid.⁵⁴ Konflikt selles küsimuses tekkis 1519. a Saare-Läänes, kus piiskop tunnustas apellatsiooninstanttsina vaid prelaatidepäeva. 1524. a andis Kievel ka selles punktis järele ning tunnustas vasallide õigust kaevata edasi maapäevale.⁵⁵ Tartus kinnitas samasuguse õiguse alles Johannes Bey 1540. aastal ning Riia vasallidele apellatsioonõigust maapäevale ei antudki.⁵⁶

Riia ja Saare-Lääne stiftides lubati privileegide kohaselt apelleerida paavstile ja keisrile kui kõrgeimale vaimulikule ja ilmalikule võimule.⁵⁷ Tõenäoliselt ei keelatud seda ka Tartu vasallidele. R. Hausmanni andmetel jõudis keiserlikku kammerkohtusse Speierisse perioodil 1530-1564 29 Liivimaa kohtuasja, kusjuures ordu alalt pole ordumeister Plettenbergi 1510. a vastava keelu tõttu tulnud ühtki apelli. Kahjuks ei esita Hausmann andmeid piiskopkondade kaupa eraldi.⁵⁸

Väljaspool territooriumit apelleerimise küsimuses põrkusid seega kaks vastandlikku seisukohta. Vasallide püüdeks oli tagada edasikaebamise õigus stiftinõukogu otsustele, eriti just maapäeval võis seisusekaaslaste toetus aidata konflikti maaisandaga soodsalt lahendada. Piiskopid eelistasid kohtuasjad territooriumisiseselt lõpuni viia. Paavsti ja keisri kõrgeimat kohtuvõimu polnud piiskopil võimalik vaidlustada, ent maapäeva puhul oli see mõeldav. Vähemalt Riia peapiiskopkonnas õnnestus maaisandal oma tahe läbi suruda. Tõlgendan piiskoppide poliitikat kui üht aspekti varauusajale iseloomulikust territorialiseerumisprotsessist, mille käigus püüti kujunevat riiki kõrgematest võimudest sõltumatu maks muuta.

Poliitilise võimu ühe funktsionaalse valdkonna — kohtuvõimu — teostamisel täheldame laiemas plaanis territoriaaltasandil maaisanda ja rüütelkonna dualismi. Piiskop ja vasallid moodustasid kaks peamist komponenti nõukogus, mis tegutses teise astme kohtuna. Võib väita, et vastandina stifti kaitsmisele lasus õigustmõistmine siiski rohkem rüütelkonna kui maaisanda õlgadel, sest põhiliseks kohtuinstantsiks oli meeskohus, mille

funktsioneerimise ja komplekteerimise eest vastutasid vasallid. Stiftnõukogu tõenäoliselt vaid kontrollis vasallide esitatud meeskohtunikukandidaadi pädevust. Ka Saksa-Rooma riigi põhiala territooriumite uusaegses korralduses jäeti kohtumõistmine üldiselt aadlike kanda, kusjuures kohtunikud pidid olema riigi poolt aktsepteeritud.⁵⁹

Esimene ürik, mis sätestas seisuste õigused territooriumi kui terviku poliitilise juhtimise osas, oli 1461. a valimiskapitulatsioon Tartu seisustele, millega vastvalitud koadjuutor Mellinkrode kohustus rüütelkonda ja linna puudutavates olulistest küsimustes otsuseid vaid nende seisuste nõusolekul vastu võtma.⁶⁰ Raske on määratleda nende küsimuste ringi, mida loeti seisusi puudutavateks. Kindlasti kuuluvad sinna muudatused territoriaalseisuste õigustes ja kohustustes. Nii võib 1449 aastal peapiiskop Sylvesteri poolt antud lubadust, et ta ei alusta sõda vasallide nõusolekuta,⁶¹ vaadelda eelkõige kui küsimust, mis puudutas otseselt vasallide teenistuskohustust.

Määrava tähtsusega hetkeks, mil toimus sisuline üleminek stifti dualistlikule valitsemisele, pean siiski seisuste otsustusõiguse teket küsimustes, mis ei puudutanud enam eelkõige neid endid, vaid stifti kui tervikut. Üheks funktsionaalseks piirkonnaks, kus selline otsustusõigus avaldus, oli territooriumi välispoliitika e poliitilise võimu teostamine suhtluses naaberterritooriumitega. 1523. a nõudis Riia peapiiskopkonna rüütelkond, et maapäevadel ei otsustaks piiskop maad (mõeldud on territooriumi, mitte Liivimaad) või kirikut puudutavaid asju rüütelkonna nõuta.⁶² Linde kinnitas privileegis selle õiguse.⁶³ Blankenfeldi 1524. a privileegis polnud enam juttu üksnes maapäevast, vaid sõnastus keelas juba üldisemalt kõigi otsuste vastuvõtmise rüütelkonna nõuta.⁶⁴ Viide eelkäijale näib siiski tähendavat, et jääb kehtima Linde privileeg, kus nõuküsimisekohustust piirati vaid maapäeva otsustega. Tartu rüütelkonnas vasallide kaasotsustusõigusest juttu ei tehta. Kõige põhjalikumalt on vasallide roll reguleeritud aga Saare-Läänes: *...edaspidi ei taha me ilma meie auväärse kapiitli ja nõukoguta midagi otsustada ega teha, vaid neid otsustamise juurde kaasata ja ilma nende nõuta läbirääkimisi mitte pidada.*⁶⁵ Uue piiskopi Georg v. Tiesenhuse 1528. a antud privileegidekirj reguleeris lõplikult territooriumi dualistliku valitsemise. Nimelt keelas leping maaisandat lahkuda stiftist rüütelkonna ja kapiitli loata. Selle klausliga välistati piiskopi iseseisev poliitiline tegevus.

Territoriaalseisuste kui konstitutiivse elemendi rollist poliitilise võimu teostamisel territooriumites annab tunnistust Blankenfeldi 1524. a Tartu piiskopkonna privileegis sisalduv punkt, mis reguleeris stifti

valitsemist tema äraolekul Riias. Piiskop ei määranud asendajaks oma ametnikke (näiteks stiftifoogti), vaid asehalduriteks pidid olema kaks toomhärrat, neli rüütelkonna nõukogu liiget ja mõlemad Tartu bürgermeistrid.⁶⁶

Kokkuvõte

Et 1523.-24. a härruslepingud näitavad Liivimaa piiskopkondade poliitiliste struktuuride sarnasust eespool visandatud ideaaltüübiga *varauusaegne riik*, võib väita, et vähemalt piiskopkondade osas oli Vana-Liivimaa jõudnud juba 1525. aastaks varauusaegsesse arenguetappi. Seisuslik dualism, mis oli varauusaegse riigi iseloomulik tunnus, ilmnes nii lokaal- kui ka territoriaaltasandil. Struktuuriline erinevus nende eri valdkondade võimu teostamisel annab põhjuse kõnelda *dualistlikust dualismist*: territoriaaltasandil jagunesid võimupiirid funktsionaalselt, lokaaltasandil aga territoriaalselt.

Piiskopkonna poliitika juhina oli igal juhul vaadeldav maaisand, kes vastutas maakaitse eest, oli territoriaaltasandi kohtus eesistujaks ning esindas stifti suhtluses teiste territooriumitega. Korporatiivsed seisused hakkasid järjest enam maaisanda poliitikat kontrollima ja suunama. Territoriaaltasandi kohtuinstantsina juba varem moodustunud stiftnõukogust, mis koosnes maaisandast ja seisustest kui kahest konstitutiivsest elemendist, kujunes kogu stifti poliitikat juhtiv tsentraalne aparaat.

Kui maaisanda funktsionaalseks rolliks oli eelkõige territooriumi kaitse organiseerimine ning seisused püüdsid sealjuures vaid oma mõju säilitada, siis seisuste endi funktsionaalne roll avaldus kohtuvõimuse, mida omakorda kontrollis maaisand. Kokkuvõtteks võib öelda, et territoriaaltasandi dualismi väljakujunemisel olid 1523.-24. a härruslepingud murranguliseks momendiks, kindlustades seisustele võrdse asendi maaisanda kõrval.

Ka lokaaltasandi haldus vastab täielikult varauusaegse riigi mudelile. Väide, et ülimuslik võim ei jõua ühtsena lokaaltasandile, vaid jaguneb dualistlikult territoriaalsel alusel, ei leia mitte ainult kinnitust, vaid Liivimaa andmete analüüs aitab seda mudelit koguni täiendada ning selgitada.

Liivimaa allikate põhjal võib väita, et varauusaja algust tähistab lokaaltasandi halduspiirkondade lõplik väljakujunemine, mida ma nimetan *territorialiseerumiseks lokaaltasandil*. Kui keskajal läänistas maaisand tasuna teenistuse eest piirkonna oma domeenist või langes lään talle (pärijate puudusel) tagasi, siis varauusajal sellised üleminekud välistati. Lokaaltasandi territorialiseerumise eelduseks oli vasallide teotsemine korporat-

sioonina. Liivimaa näide annab põhjust väiteks, et varem üksikute vasallide valduste kogusummana vaa- deldud läänistatud ala hakati varauusaja kujunedes käsitlema kui rüütelkonna terviklikku maavaldust, mis vastandus piiskopi domeenile.

Liivimaa allikad ei kinnita ei Carsteni ega Hartungi seisukohta seisuste rolli määratlemisel, vaid näitavad dualismi hoopis keerukamat loomust, mis muudab selliste hinnangute mõttekuse kaheldavaks. Territoriaalseisusi ei saa süüdi mõista huvipuuduse eest riigivõimu teostamisel, sest initsiatiivi oodatigi just maaisandalt, samas kui seisuste rolliks oli maaisanda kontrollimine *vanade tavade* ja õiguste säilitamiseks. Samas ei saa seisuste poliitikas näha vaid *vabaduse vainu* eest seismist, sest sageli oli nende eesmärgiks just oma kitsaste lokaalhuvide kaitsmine. Dualistlik dualism kui äärmiselt kompleksne fenomen vajab kindlasti veel terviklikku analüüsi, seotuna varauusaegse riigi teiste struktuurielementidega.

Varauusaegse riigi mudeli rakendamine Vana-Liivimaa piiskopkondadele näitas, et hiljemalt 16. sajandi esimesel veerandil olid siin aset leidnud strukturealsed muutused, välja oli kujunemas seisuslik dualism. Juba pool sajandit enne liitmist *uusaegsete riikide* Rootsi ja Poolaga olid Vana-Liivimaa piiskopkonnad iseseisva sisemise arengu tulemusel muutumas Euroopa varauusaegsete riikidega sarnasteks territoriaaliikideks. Vana-Liivimaa polnud perifeeria, kuhu *uusaeg* toodi,

vaid ka siin leidis aset uue ajastu järkjärguline kujunemine, millele välismõjutused - Kesk-Euroopast lähtunud reformatsioon ja Liivimaad tabanud suured sõjad - veelgi hoogu lisasid.

Poliitilised struktuurid on lähtealuseks, millelt muutuvad mõistetavaks poliitilised sündmused. 1525 aastal muudeti Preisi orduriik ühtseks sekulariseeritud hertsogkonnaks. Killustatuse püsimist Vana-Liivimaal, hoolimata Preisi hertsog Albrechti sekulariseerimiskatsetest, on põhjendatud peamiselt ordumeister Plettenbergi põikpäisuse ja vanadusega. Ent subjektiivsetest väidetest tugevam on argument, et Preisil oli territoriaalne ühtsus olemas juba enne 1525 aastat, Vana-Liivimaa oli aga regioon, mis ühendas nelja varauusaegset territooriumi. Territorialiseerumisprotsessi süvenemine tähendas, et strukturealseid eeldusi riikliku ühtsuse loomiseks ei saanud tekkida ka Vana-Liivimaa konföderatsiooni viimase 30 aasta jooksul. Seetõttu ei saa Liivimaa valitsejatele ette heita riiklike huvide eiramist Liivi sõja eelõhtul, sest on loomulik, et territooriumite üha suurenev iseseisvus muutis ühise maakaitse korraldamise järjest keerukamaks. Vaid poliitiliste sündmuste taga olevad otsustusstruktuurid võimaldavad meil neist sündmustest mingil määral aru saada. Siinne artikkel oli üksnes põgusaks sissejuhatuseks sellesse valdkonda, mille põhjalik läbikirjutamine moodsate teooriate ning Eesti allikate baasil seisab meie ajalooteadusel veel ees.

Viited ja kommentaarid

¹ Veiko Berendsen. Eesti ajaloo periodiseerimisest maailma ajaloo taustal. Uusaegne, modernne, kapitalistlik. // Looming. 1994. 11. Lk 1539-1552.

² Samas. Lk 1543.

³ ...Wolter von Plettenberg suutnud koguda väe, mis lõi venelasi Smolino lahingus (13. septembril 1502). Selles oli midagi modernset. Ühe näitemängu epiloogis osalesid järgmise näitemängu tegelased. Samas. Lk 1545.

⁴ Otto Brunner. Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter. Unveränd. reprografischer Nachdruck d. 5. Aufl. Wien 1965. Darmstadt, 1984. S. 164.

⁵ Kasutan mõistet *riik* laiemas tähenduses: *riik* on poliitiline süsteem mingi identifitseeritava territooriumi ning rahvastikuga, mis ei ole seotud enam üksnes sugulussidemetega ja ei võta vastu juhtimisotsuseid üksnes erakordsetel puhkudel, vaid millel on alaline aparaat korra tagamiseks ning *ühiskonna* juhtimiseks.

⁶ Hans Boldt. Deutsche Verfassungsgeschichte. Bd. 1. Von den Anfängen bis zum Ende des älteren deutschen Reiches 1806. Orig. Ausg. 1984. 2. Aufl. München, 1990. S. 82-88; 149-224. O. Brunner. (Vt viide 4). Heinz Schilling. Aufbruch und Krise. Deutschland 1517-1648. Berlin, 1988. S. 313-370.

⁷ Samas.

⁸ H. Boldt. S. 178-188. (Vt viide 6.)

⁹ Fritz Hartung. Herrschaftsverträge und ständischer Dualismus in deutschen Territorien. // Die geschichtlichen Grundlagen der modernen Volksvertretung. II Bd. Hrsg. v. Heinz Rausch. (Wege der Forschung. Bd. CCCCLXIX) Darmstadt, 1974. S. 44-45. (Orig.: // Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte. Bd. 10, 1952, S. 163-177).

¹⁰ F.L. Carsten. Die deutschen Landstände und der Aufstieg der Fürsten. In: Die geschichtlichen Grundlagen der modernen Volksvertretung. II Bd. Hrsg. v. Heinz Rausch. (Wege der Forschung. Bd. CCCCLXIX) Darmstadt, 1974. S. 319-340. (Orig.: F.L. Carsten. Princes and Parliaments in Germany From the Fifteenth to the Eighteenth Century. Oxford, 1959).

¹¹ Günther Birtsch. Die landständische Verfassung als Gegenstand der Forschung. // Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert. Hrsg. D. Gerhard. 2. Aufl. (Veröffentl. d. Max-Planck-Instituts für Geschichte. Bd. 27. Studies Presented to the Intern. Comm. for the History of Repr. and Parliamentary Institutions. XXXVII) Göttingen, 1974. S. 34.

¹² Vt näiteks: Priit Raudkivi. Maapäeva kujunemine. Peatükk Liivimaa 14.-15. sajandi ajaloost. Tln, 1991. Lk 39: ...kujunes Liivimaal kuus territoriaalset üksust resp. riigikest. Täpselt samasisulised terminid on väikeriik (vt Mart Laar, Lauri Vahre, Heiki Valk. Kodu Lugu I. // Loomingu Raa-

matukogu 40/41. 1989. Lk 46.) ja väike feodaalriik (vt Sulev Vahtre, Helmut Piirimäe. Meie kaugem minevik. Tln, 1983. Lk 61).

¹³ Nende probleemide kohta vt Pärtel Piirimäe. Keskaegne konföderatsioon või varauusaegne territoriaalriik: Vana-Liivimaa poliitilised struktuurid reformatsiooniperioodil. Lõputöö. Tlt, 1995. Juhendaja dots. Jüri Kivimäe. Käsikiri TÜ üldajaloo õppetooli raamatukogus. Selles töös on Liivimaa maa-isanda ja maapäeva fenomenide analüüside toetudes püütud näidata Vana-Liivimaa regionaalatasandi vähest integreeritust võrreldes territooriumitega. Orduriigis oli varauusaegsete struktuuride teke veel algusjärgus, seisuslikku dualismi polnud seal välja kujunenud.

¹⁴ Axel von Gernet. Verfassungsgeschichte des Bistums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände. // Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. 17. Jurjew, 1896. S. 166-183.

¹⁵ Astaf von Transehe-Roseneck. Zur Geschichte des Lehnswesens in Livland. Theil I. Das Mannlehen. // Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Bd. 18. Riga, 1903. S. 10, 281-290.

¹⁶ Vt viide 12.

¹⁷ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. Bd. 3 (1494-1535) Bearb. von Leonid Arbusow. Riga, 1910. (= AR).

¹⁸ Ülejäänud Liivimaa piiskopkondi ei saa poliitiliste struktuuride mõttes territooriumiteks lugeda: Tallinna piiskop ei omanud ilmalikku võimu, Kuramaa piiskopkond oli aga orduusse inkorporeeritud.

¹⁹ Konfliktide kohta AR III. 97. 115. 131. 132. 135; Leonid Arbusow jun. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. // Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 3. 1921. S. 140-145, 338; A. v. Transehe-Roseneck. S. 124-132 (vt viide 15).

²⁰ Werner Näf. Herrschaftsverträge und Lehre vom Herrschaftsvertrag. (Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte, Bd. 7, 1949).

²¹ AR III. 169. 17.

²² F. Hartung. S. 29 (vt viide 9).

²³ Sachwörterbuch der Mediävistik. Hrsg. v. Peter Dinzelsbacher. // Kröners Taschenausgabe. Bd. 477. Stuttgart, 1992. S. 379.

²⁴ H. Boldt. S. 173 (vt viide 6).

²⁵ Patrimoniaalkohtuvõim in Hals und Hand oli vasallidel juba 14. sajandil. A. v. Gernet. S. 137 (vt viide 14).

²⁶ Eesti ajalugu II. Toim. Hans Kruus. Tartu, 1937. Lk 348.

²⁷ Jasper Linde Riia vasallidele 1523. a (AR III. 143. 1.), Blankenfeld Tartu vasallidele 1524. a (AR 166. 2.) ja Kievel Saare-Lääne vasallidele 1524. a (AR III. 169. 1).

²⁸ A. v. Transehe-Roseneck. S. 124 (vt viide 15).

²⁹ Samas. S. 33.

³⁰ Kahjuks pean jääma oletuse tasemele, sest pole leidnud allikatest märki selle kohta, kellele tahtis piiskop tagasiostetavaid mõisaid läänistada.

³¹ AR III. 143. 20; 169. 13.

³² F. v. Stackelberg. Die Verwaltung des Bistums Oesel-Wiek im XVI Jahrhundert. // Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Riga, 1936. S. 36-50.

³³ O. Brunner. S. 269 (vt viide 4).

³⁴ Samas säilis kokkusaamise funktsioon ka ühise tegutsemise vormina, kuna päevadega ühendati ka territoriaaltasandi kohtuistung. Samas. S. 430, 433.

³⁵ AR III. 143. 6.

³⁶ AR III. 169. 10.

³⁷ AR III. 10. 2. Liivimaa väekorraldusest vaata ka: Alexander Senning. Beiträge zur Heeresverfassung und Kriegsführung Alt-Livland zur Zeit seines Unterganges. (Inaug.-Diss.) Jena, 1932. S. 55.

³⁸ Friedrich Benninghoven. Probleme der Zahl und Standortverteilung der livländischen Streitkräfte im ausgehenden Mittelalter. // Zeitschrift für Ostforschung. 1963. S. 615.

³⁹ Otto Hintze. Staatsverfassung und Heeresverfassung. // Ders. Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen. Bd. I Göttingen, 1962. S. 52-75. S. 68; Gerhard Oestreich. Zur Heeresverfassung der deutschen Territorien von 1500-1600. // Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Berlin, 1969. S. 290-310.

⁴⁰ Rainer Wohlfeil. Das Heerwesen im Übergang vom Ritter- zum Söldnerheer. Staatsverfassung und Heeresverfassung in der europäischen Geschichte der frühen Neuzeit. // Historische Forschungen. Bd. 28. Hrsg. v. J. Kunisch. Berlin, 1986. S. 122. Teisi põhjusi, nagu näiteks sõjatehnilisi, ma siinkohal ei analüüsi. Vt G. Oestreich. S. 293 (vt eelmine viide).

⁴¹ Kaudselt sõltus palgavägi muidugi vasallide maksust, ent ajutiselt oleks olnud võimalik üle minna teistele finantseerimisallikatele.

⁴² AR III. 143. 16.

⁴³ AR III. 169.

⁴⁴ AR III. 169. 7. Otsuses avaldub maksu ilmalik iseloom, sest vaimuliku maksu ärajätmist oleks võinud vaid paavst lubada.

⁴⁵ AR III. 162. 10.

⁴⁶ Friedrich Georg von Bunge. Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens in Liv-, Est- und Kurland. Reval, 1874. S. 8-9.

⁴⁷ AR III. 162. 7; 166.

⁴⁸ AR III. 169. 3.

⁴⁹ F.G. v. Bunge. S. 19 (vt viide 46).

⁵⁰ AR III. 143. 2, 12.

⁵¹ AR III. 162. 9.

⁵² AR III. 169. 3.

⁵³ AR III. 166. 3; 169. 2.

⁵⁴ A. v. Transehe-Roseneck. S. 50 (vt viide 15).

⁵⁵ AR III. 169. 2.

⁵⁶ AR III. 143. 21.

⁵⁷ AR III. 143. 12; 169. 1.

⁵⁸ Richard Hausmann. Livländische Prozesse im Reichskammergerichtsarchiv zu Wetzlar. // Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat (1886). Dorpat, 1887. S. 28-35.

⁵⁹ H. Boldt. S. 176 (vt viide 6).

⁶⁰ A. v. Gernet. S. 184 (vt viide 14).

⁶¹ F.G. v. Bunge. Geschichtliche Entwicklung der Stände-verhältnisse in Liv-, Esth- und Curland bis zum Jahre 1561. Dorpat, 1838. S. 89.

⁶² AR III. 143. 8.

⁶³ AR III. 143. 16.

⁶⁴ AR III. 162. 9.

⁶⁵ AR III. 169. 4.

⁶⁵ AR III. 166. 12.

Rukis ja sool

Tallinna kaubandusest Liivi sõja eelõhtul (1554-1557)*

Jüri Kivimäe

Sissejuhatus

Viljaväljavedu Baltikumist Madalmaadesse ja hollandlaste kaubanduslik aktiivsus Läänemereruumis 17.sajandil on olnud üks Euroopa majandusajaloolise uurimistöö klassikalisi teemasid.¹ Viimastel aastakümnetel avaldatud uurimused on toonud esile ühelt poolt Amsterdami ja Antverpeni, teiselt poolt aga Danzigi ja Riia väljapaistva rolli selles suures Ida ja Lääne vahelises kaubanduses.²

Intensiivse viljaväljaveo analüüs on mitmetes töodes andnud alust diskussiooniks refeodaliseerimise üle (nn pärisorjuse teise väljaande kontseptsioon) ja mõningate Ida-Euroopa ühiskondade koloniaalstaatusest varauusaegse maailmamajanduse raames.³ Hollandlaste Läänemereruumi suunatud kaubandusliku ekspansiooni juured ulatuvad tagasi Hansa keskaega, mis oma põhi-joontes on ajalookirjanduses hästi dokumenteeritud.⁴ Allikate vähesusest, lünklikkusest ja laialipillatusest tingituna on aga küsimus Madalmaade osatähtsusest Läänemere kaubanduses järjepidevatele Sundi tolli arvetele eelnevast ajast (so. enne 1560.aastaid) leidnud vähe pretsiseerimist. Sellele vaatamata avab mõningate paralleelsete allikate analüüs ajaloolise tõlgenduse uusi võimalusi.

Siinse käsitluse eesmärk on näidata, kuidas funktsioneeris kaubavahetus selliste tähtsate kaubanduskeskuste ja sadamalinnade nagu Tallinna, Lübecki ja Amsterdami vahel Liivi sõja (1558-1583) eelõhtul. Käesoleva uurimuse põhiallikateks on Liivimaa kaupmeeste Jürgen Honerjegeri (Tallinn) ja Hans Honerjegeri (Tartu) ning Lübecki kaupmehe Gerdt van dem Brocke kaubaühingu järelejäänud viis arveraamatut, mida säilitatakse Tallinna Linnaarhiivis.⁵ Kõrvutades Honerjegerite arveraamatuid Tallinna sadamast aastail 1554-1567 väljaveetud rukki raamatuga,⁶ tehakse katset kindlaks määrata 1555. ja 1556.aastal Amsterdami ja Lübeckisse eksporditud rukki kogust. Ühtlasi esitatakse mõningaid kalkulatsioone Tallinna kaubandusbilansi kohta 16.sajandi keskpaiku.

Vendade Honerjegerite kaubaühing

Tänu P. Jeannini uurimusele Lübecki kaubanduslikest ettevõtetest Liivimaal 16.sajandi keskel, on Honerjegerite - van dem Brocke kaubaühing ajalookirjanduses juba käsitlemist leidnud.⁷ P. Jeannin rõhutab 1549. a Lübeckis Hermann Carstensi, Gert vom Brocke (sic!) ja Heinrich von Campeni vahel asutatud kaubaühingu novaatorlikku iseloomu ja näitab, et Honerjegerite - van dem Brocke ühing oli eelnimetatute tütarühinguks Liivimaal. Järelikult pidi ka Liivimaa ühing uut, novaatorlikku stiili esindama.

Vendade Honerjegerite näide on tüüpiline sadadele kaupmeeste perekondadele Liivimaal. Honerjegerid pärinesid Lübeckist, kus selle suguvõsa esimene teadaolev esindaja on mainitud 1406.aastal.⁸ Oletatavasti asusid Honerjegerid Lübeckisse 13./14.sajandi vahetusel. Gotke (*Godeke*) Honerjeger siirdus 15.sajandi lõpul Lübeckist Tartu. Ta oli edukas kaupmees ja tõusis peatselt Tartu rachärraks, hiljem koguni bürgermeistriks. Tema poeg Jürgen Honerjeger (sünd. u. 1506/1507) asus 1540. a paiku Tallinna, kuna tema noorem vend Hans (Johann, Johannes) Tartu jäi.

Jürgen Honerjegeri karjäär Tallinnas oli tolele ajale tavapärane. Ta abiellus kaupmehe Cort Hesse tütre Annaga ja sai 1554. a rachärraks. Ta suri kõrges vanuses 1594. a varasügisel Tallinnas. Hans Honerjeger Tartu rae koosseisu ei pääsenud, vast seetõttu, et pärast isa surma valiti rachärraks tema kõige vanem vend Gotke Honerjeger junior. Kuid abielu Tartu Suure Gildi oldermani tütre Anna Dreyer'iga tagas ka Hansule väärrika koha Tartu suurkaupmeeste hulgas. 1558. a põgenes ta sõja eest Tallinna, viibis mõnda aega Riias ja Lübeckis ning naasis Tallinna 1570.aastate algul.

Millal ja millistel asjaoludel vennad Honerjegerid oma esimese kaubaühingu asutasid, pole detailides selgitatav. Hans Honerjeger on maininud ühes hilisemas kirjas, et nad on vennaga ühingu loonud juba 1543. aastal. P. Jeannin avaldas oma uurimuse lisas Carsten-Brocke-Campeni kaubaühingu lepingu, mis on dateeritud 1.dets. 1549 ning ka Honerjegerite-van dem Brocke ühingu lepingu 2.veebr. 1554.¹⁰ Nende daatumite põhjal järeldas P. Jeannin, et viimane kaubaühing oli

Lübecki ühingu filiaal, kuna neid sidus Gerdt van dem Brocke isik. Hilisemad uuringud on toonud esile van dem Brocke ja vendade Honerjegerite kaubaühingu lepingu, mis sõlmiti Lübeckis 1548. a juunis,¹¹ seega isegi teadaolevalt varem kui Lübecki kaupmeeste ühing. Sellele olid eelnenud Hans Honerjegeri läbirääkimised Gert van dem Brocke'ga Lübeckis 1547.aastal. 1548. a saadeti lepingu eksemplarid Tallinna allakirjutamiseks. Järelikult on tegemist arvatavalt esimese Brocke ja Honerjegerite kaubaühinguga, mis funktsioneeris 1548. a teisest poolest 1554.aastani, kuna uus ühing pidi lepingu kohaselt alustama oma tegevust 1554. a novembrist.

Varasemas lepingus sisaldub rida huvitavaid sätteid, mis hilisemas miskipärast puuduvad. Väga selgelt on formuleeritud kaubaühingu eesmärk: *...desse handell sall principallick twishen Liefflandt, Lüebke vnd Westen gefoerett werdenn vnd vor sehe fordell sporen...*¹² Rõhutati niisiis kaubandust Liivimaa, Lübecki ja Lääne vahel. "Lääne" all mõisteti 16.sajandil Liivimaal enamasti Antverpenit ja Amsterdami, st. Madalmaid ning veelgi kaugemal Läänes asuvaid alasid. Selline formuleering tervikuna pole erakordne. Niisugusel kujul esineb ta näit. ka W. Brasser-G. Edingi-H. Brasser kaubaühingu lepingus, mis sõlmiti 1532. a Lübeckis.¹³

Honerjegerite-van dem Brocke esimese kaubaühingu alkapitaliks maksis iga osanik võrdselt sisse 1500 taalrit ehk tollases Liivimaa vääringus 5250 Riia marka, seega kogusummas 4500 taalrit ehk 15 750 Riia marka (kaubaühingu lepingus on paraku märgitud 15 800 Riia marka).¹⁴ Vastavalt osamaksudele tuli saadav tulu ka võrdselt jagada. 1548. a leping sisaldab aga veel ühe tähelepanuväärse sätte, nimelt, et *...sall binnen Luebeck alle reckenshop geholden vnd geshlichtet werden.*¹⁵ Sellest sõnastusest saab välja lugeda, et kõrvuti vendade Honerjegerite koha peal peetavate arveraamatutega oli tsentraalne raamatupidamine Gerdt van dem Brocke käes ja et kogu "reckenshop" tuli võrrelda üks-teisega Lübeckis. Need asjaolud lubavad järeldada, et Gerdt van dem Brockel oli kaubaühingus printsipaali tähendus. Pole päris selge, kui pikaks ajaks kaubaühing loodi, kas neljaks või viieks aastaks.

Honerjegerite-van dem Brocke teise kaubaühingu leping on dateeritud Lübeckis 2.veebr. 1554. a, kusjuures on lisatud, et ühing alustab tegevust 1554. a novembrist. Uus leping nägi ette, et iga osanik pidi sisse maksma 3000 taalrit. Kuna vennad Honerjegerid kaebasid finantsraskuste üle, piirduti neilt kummaltki 2000-taalrise osamaksuga. Seetõttu pidi G.van dem Brocke ühingu kasumist rohkem kui ühe kolmandiku saama.¹⁶

Teine kaubaühing sai tegutseda vähemalt 1558. a suveni, mil puhkenud Liivi sõjas Tartu ja Narva venelaste kätte langesid. Kuidas kaubavahetust Tallinna ja

Lübecki vahel sõjaolukorras jätkata üritati, pole päriselt selge.¹⁷ 1561. a põgenes Gerdt van dem Brocke Lübeckist olles sattunud Lübecki kaubaühingus suurtesse võlgadesse. Ühtlasi tähistab see aasta Honerjegerite-van dem Brocke kaubaühingu lõppu.¹⁸

Lübecki ega Liivimaa kaubaühingute arhiivid (arveraamatud + äriline kirjavahetus) pole säilinud. Lübecki kaubaühingu tegevust valgustavad mõned Gerdt van dem Brocke vastu suunatud kohtuprotsessi materjalid, mida P.Jeannin leidis keiserliku kammerkohtu (*Reichskammergericht*) aktide hulgas Lübecki Linnaarhiivis. 1570.aastail algatas Hans Honerjeger kohtuprotsessi oma venna Jürgen Honerjegeri vastu seoses võlgade sissenõudmisega. Kohtulikaks tõestusmaterjaliks tehti neljast Jürgen Honerjegeri arveraamatust (teise kaubaühingu ajast) koopiad, mis on tänini säilinud. Nende hulgas on kaks nn *Journal*'i 1555. ja 1556.aastast ning kaks pearaamatut ehk *Caput*'it (K:6 hõlmab aastaid 1554-1556, K:8 aastaid 1557-1558). Viieks arveraamatuks on Hans Honerjegeri poolt peetud koondarveraamat, mis hõlmab kogu teise kaubaühingu aja; kahjuks ei leidu seal Tartu kaubatehingute sissekandeid. Täielikult puudub kaubanduslik korrespondents, mis arveraamatute sissekannete järgi pidi olema eriti ulatuslik. P. Jeannin rõhutas Lübecki kaubaühingu ühe innovatsioonina itaalia ehk kahekordset raamatupidamise süsteemi.¹⁹ Jürgen Honerjegeri arveraamatute koopiad aga tõendavad, et kahekordne raamatupidamine oli sisse viidud ka Liivimaa kaubaühingu arvepidamises.

Kuidas Liivimaa ühing praktiliselt funktsioneeris? Kande osa ühingu äritegevuses oli Lübeck-Tallinna teljel ehk teisiti öeldes, ühingu tegelik juhtimine oli Gerdt van dem Brocke ja Jürgen Honerjegeri käes. Tartus elaval Hans Honerjegeril ja Narvas tegutseval faktoril Hinrick Kockerlinck'il oli vastutusrikas osa kaubavahetuses venelastega, ent nad sõltusid suurel määral Tallinnast kui sisseveo- ja väljaveosadamast. Peaaegu kõik teadaolevad Tallinna kaupmeeste kaubaühingud 16.sajandil olid rajatud Tallinn-Tartu-Narva kaubanduskolmnurga printsiiбил.²⁰ Teiselt poolt ulatus ühingu äritegevus Lübecki ja Gerdt van dem Brocke kaudu mitmele poole Lääne-Euroopasse. Otseselt või vahendatult oldi ärisidemeis Danzigiga (faktor Hans Bremer, Hans Kremer), Nürnbergiga (Hans Tornow) ja Augsburgiga (Daniel Lampe vahendusel ja Abraham Griessbeutli, Rosenbergerite firma faktori kaudu).²¹

Määrav tähendus Honerjegerite-van dem Brocke kaubaühingule oli Amsterdamil, kus ühingu huve esindasid kaks faktorit - Berent Frenckinck ja Hinrick Boldewin. Kaupmees *Baernt Frenckinck van Lubeck* oli hiljemalt juba 1545. a Amsterdams ja usutavalt asunud sinna Lübeckist.²² Hinrick Boldewin tuleb seevastu mõnel korral ette Tallinna aktides 1554. a, lähemad

andmed tema kohta aga puuduvad.²³ Boldewin võis ju ka ainult ajutiselt Amsterdamis faktorina tegutseda.

Kes kaubaühingut Antwerpenis esindasid, pole päris selge. P.Jeannini järgi olnud G. van dem Brockel Antwerpenis kuus korrespondenti.²⁴ Honerjegerite arveraamatutes on Antverpeni ärikontaktidega seoses märgitud Peter Ludinckhusen'it (surnud enne 2.7.1556), Hinrick van Achtelen'i (usutavalt identne *Heinrich von Achelen* iga)²⁵ ja Melger van der Lippe't. Honerjegerite sidemed Lissaboniga olid üpris varajased. Portugali kuninga faktor *Juan Rebello* (ka *Robello*) oli 1546. a Tallinnas viibides Jürgen Honerjegeri külaliseks.²⁶ Hili-semad, Tallinnast Lissaboni läinud viljasaadetised olid adresseeritud enamasti Joest Fyt'ile, ühel korral ka Tylleman Ecke hoeren'ile²⁷ ja kord mainitakse Arent Meynsen'ilt Lissabonist üle Lübecki tulnud rahasaadetist.

Kogu sellest keerulisest faktorite ja korrespondentide võrgust joonistuvad Honerjegerite arveraamatute põhjal välja ühingu kaubasaadetiste liikumise põhikon-tuurid, mida järgnevalt vaatleme.

Eksport

Jürgen Honerjegeri kaks *Journal*'i, mis hõlmavad äritegevust 1555. ja 1556. a, võimaldavad detailselt jäl-gida neil aastail imporditud kaubapartiisid seoses nende edasiveoga Narva või Tartu tehtud kulutusi ehk ka müüki Tallinnas ning kaubaühingu eksporti Läände lae-vasõidu hooajal. Igas Läände mineva kaubapartii sisse-kandes on märgitud kuupäev (mitte laeva väljasõidu vaid kauba lossimise daatum), kipri nimi (harva ka

kodusadam), kuhu ja kellele kaup läheb, kauba kogus või kaal, märkus prahikulude kohta ja kaubapartii märk. 1555. a eksportis Jürgen Honerjeger Tallinnast 57 ja 1556. a 59 kaubapartiid. Need laevasaadetised jagune-sid vastavalt sihtkohale järgmiselt (vt tabel 1).

Tabel 1

Honerjegerite laevasaadetised Tallinnast 1555- 56

Aasta	Sihtpunkt		
	Lübeck	Amsterdam	Lissabon
1555	21	34	2
1556	21	34	4

Allikas: TLA, f. 191, n. 1, s. 270, 271.

Arvude niisugust ootamatut kokkusattumist võib seletada kas Jürgen Honerjegeri kavakindla ekspordiga või ka puhta juhusega. Järgnevalt vaatleme Honerje-gerite ekspordi kogustruktuuri neil kahel aastal. Nagu nähtub tabelist 2 oli Honerjegerite ekspordis esikohal rukis ja seda mitte üksnes mahu poolest vaid ka väärtu-selt (hinnakalkulatsioonide juurde naaseme allpool).

Eriti torkab silma asjaolu, et vilja veeti välja üks-nes Amsterdamis ja Lissaboni. Kahte aastat omavahel võrreldes täheldame, et 1556. a oli viljaekspordist ligi 63.5% suurem. Endise kahe rukkipartii asemel saatis

Tabel 2

Honerjegerite eksport Tallinnast 1555-1556

Kaup	Mõõtühik	1555			1556		
		Lübeck	Amsterdam	Lissabon	Lübeck	Amsterdam	Lissabon
Rukis	säilitis	356.5	66.5	532.5	159	—	—
Nahad	tükk	10127	55525	—	10191	9432	—
Lina	vaat	32*	41	—	35	34	—
Kanep	säilitis	—	6	—	20	0.5	—
	vathe	4	2	—	—	—	—
	bunde	—	23	—	9	—	—
	packe	—	12	—	—	—	—
Rasv	vaat	12	12	—	—	—	—

Märkus: * sealhulgas 3 packe.

Allikas: TLA, f. 191, n.1, s. 270, 271.

Jürgen Honerjeger 1556. a Lissaboni vilja 4 laeval kokku u. 328.3 tonni.

Lübeckisse läks seevastu põhiosa nahkade ekspordist. Kui see veel 1555. a oli kaks korda suurem kui nahkade eksport Amsterdamist, siis 1556. a oli nahkade väljavedu Amsterdamist 1.7 korda kasvanud. Honerjegerite kaubaühingu lina- ja kanepieksport pole suur, ent seegi näitab Amsterdamist turu orientatsiooni tõusu. Et pilt Honerjegerite ekspordist oleks täielik, lisame tabelis 2 toodud andmetele veel 1555. a Lübeckisse läinud kaks väikest vahasaadetist (kogukaaluga) 8 laevanaela ja 5 marknaela), samuti 1555. a Gerdt van dem Brocke'le Lübeckisse adresseeritud 240 nugise ja 280 sooblinahks ning lõpuks 1555. ja 1556. a Amsterdamist saadetud 3 vaati kaaviari (stormagen)²⁸ kogukaaluga 3.5 laevanaela, 11 leisikat ja 1 marknael.

Import

Honerjegerite-van dem Brocke kaubaühingu sisseveost Tallinna tervikliku ülevaate saamine on komplitseeritud kui see oli ekspordi puhul. Peamiseks raskuseks on asjaolu, et paljudes sissekannetes ei saa täiesti kindlalt eristada, millised kaubasaadetised kuulusid ühingu arvepidamisse, millised aga olid Jürgen Honerjegeri eratehingud (nn *proper handel*). Näiteks kuhu kvalitseerida äritehing kui Jürgen Honerjeger ostis Tallinna sadamas soola otse laevast, makstes kiprile sularahas ehk vahetas soola vastu, milline tava oli eriti levinud. Oleme seetõttu alljärgnevas tabelis 3 summeerinud kõik Honerjegerite arveraamatutes kirja pandud imporditud kaubasaadetised. Et vältida ümberarvutustega kaasnevaid vigu, oleme käesolevas artiklis säilitanud kaalu- ja mahuühikud enamasti nii nagu arveraamatutes märgitud.

Honerjegerite impordi kõige huvipakkuvam asjaolu on, et väheste eranditega saabusid kõik kaubasaadetised Tallinna Lübeckist tulnud laevadega. Ainaks erandiks on 2 pakki (= 300 riisi) paberit, mille Jürgen Honerjeger sai 10.6. 1555. a Amsterdamist tulnud kiprilt Kersten Weger'ilt (Wenne ?).²⁹ Põhimõttelise erandi moodustavad ka paljud soolapartiid, mille puhul on selge, et Jürgen Honerjeger sai, ostis või vahetas soola otse Prantsuse rannikult nn *browasi* (st Brouage'i) soola lastis saabunud laevadelt. Ent see polnud reeglilik, sest soola saatis Lübeckist Tallinna ka Gerdt van dem Brocke.

Kui jätta kõrvale Tallinna sisseveetavad tähtsamad kaubaartiklid nagu sool, kalev ja heeringad,³⁰ siis laseb ülejäänud osa Honerjegerite impordist aimata Lübecki kaubanduse ulatuslikke tagamaid Kesk- ja Lääne-Euroopas. Lübeckist saadetakse Ida-Euroopasse ungari vaske, böömi kulda, hõbedat ja klaasi. Vürtsikaubandus aga viitab pigem sidemetele Antverpeniga. Kui arves-

Tabel 3

Honerjegerite import Lääne-Euroopast 1555-1446

Kaup	Mõõtühik	1555	1556
sool	Tallinna sälitis	460.8	537.4
kalev	kangas	1317	1030*
heeringad	sälitis	208.5	39.5
vask	messe	3	39**
tina	Lübecki laevanael	1.84	11.5
kuld	nael	13	-
hõbe	nael	6	-
humalad	kott	85	-
paber	riis	300	-
pipar	okshoft	9***	6
safran	Antverpeni nael	43.5	10
ingver	nael	-	54.5
päriid	unts	176	209.5
klaas	kast	-	12
Raetscher****	sälitis	-	1
relvad*****	tükk	18	6
püssirohi	1/2 tünn	2	-
hobused*****	-	-	2

Märkused:

* 2 pakki (*packe*) Macheyer'it on hinnatud 370 kangale.

** 39 messe - 912 plaati või tahvli (*platten*).

*** 1 okshoft = ca 270 Lübecki naela, seega ca 130.87 kg.

**** kuivatatud kala.

***** *Dubbelde hacken* ja *stormhacken*.

2 *Friesische hengste*.

tada, et 1 okshofti pipra kaaluks on Jürgen Honerjegeril märgitud u. 1555. a Lübecki naela (1 nael = 484, 7 g), siis võttis ta kahel aastal vastu u. 1963 kg pipart, mis on väga suur kogus.

Kui 12.6.1555. a võttis Jürgen Honerjeger Lübeckist tulnud kiprilt Bartolomeus Bruns'ilt vastu safrani-saadetise, siis märkis ta, et see on kaalunud Antverpenis koos taaraga 44 naela.³¹ Ka Tallinna jõudnud pärlikas-tid viitavad Antverpeni päritolule.

Võttes kokku lühikest ülevaadet Honerjegerite - van dem Brocke kaubaühingu funktsioneerimisest, tuleb nentida selle kaugaleulatuvaid ärisidemeid. Praegusel uurimistasemel jääb selgusetuks, milline oli selle kaubaühingu vahetõttu eelmärgitud Lübecki ühingu-ga. Kas piirdus see üksnes Gerdt van dem Brocke isikuga,

kes kuulus ühtaegu mõlemasse kaubaühingusse või oli kahel ühingul ka ühiseid ärilisi ettevõtmisi? Seni kasutada olnud allikad viimast arvamust ei kinnita. Pigem võib oletada, et Gerdt van dem Brocke ja Jürgen Honerjegeri innukal eestvõtmisel funktsioneeris 16.sajandi keskel väga laiahaardeline kompanii (nii Hans Honerjeger 27.1.1558: ...vnser Compania...³²), mis orienteerus Ida-Euroopa kaupade väljaveole Tallinna kaudu otse Amsterdam. Vendade Honerjegerite kaubanduse näite hindamine vajab aga Tallinna kaubanduse teiste aspektide ja selle tagapõhja vaatlemist.

Tallinna viljaväljavedu 16. sajandi keskel

Ühe kaubaühingu näite varal ei saa ettekujutust, kui suur oli Tallinna sadamast väljaveetud viljakogus tervikuna neil aastail. Danzigi kaudu Läände mineva viljaekspordi määrava tähtsuse rõhutamisega viimaste aastakümnete kirjanduses on Tallinna osatähtsust Baltikumi viljakaubanduses ilmselt ebaoluliselt väikeseks peetud.

Tallinnas elanud Balthasar Russow kirjutas, et siit veetud Liivi sõja eel aastas 10 000 sälitist rukkeid välja.³³ Hilisemad uurijad on seda liialduseks pidanud. G.Mickwitz'i järgi ei ületanud Tallinna rukkieksport tol ajal 3000 - 4000 sälitist aastas.³⁴ V.Niitemaa arvamuse kohaselt veeti Tallinnast aastas keskmiselt 5000 sälitist välja.³⁵ J.Ahvenainen loobus täpsematest hinnangutest, viitas aga allikale, mille järgi Tallinna raad lubanud 1552. a 94 kaupmehel ühtekokku kuni 2500 sälitist rukkeid välja vedada.³⁶

Kummalisel kombel oli uurijate poolt seni kasutamata jäänud Tallinna Linnaarhiivis säilitatav *Buch der Pundtherren*, 1554-1567 (sign.: A.d.33), mis on öieti

Tallinna sadama rukkiväljaveo tolliregister. Registris on kirja pandud iga laev, mil rukkilaadung peal, kipri nimi ja kaupmehed, kellel kui palju rukist laevas on. Usaldusväärsed on andmed rukkiväljaveo kohta aastaist 1554-1557. Johannes Schildhauer publitseeris 1969. a tolliregistri 1554., 1555. ja 1556. a kokkuvõtted, jättes kahjuks avaldamata 1557. a andmed.³⁷ Järgnevate aastate andmed on selgelt puudulikud.

J. Schildhaueri publikatsioonile vaatamata, väärrib see allikas aga hoolikamat tähelepanu, kuna tema tõlgendusvõimalused pole ammendatud. Esmalt tekib tolliregistriga mitmeid allikakriitilisi küsimusi. Et tegemist on algse tolliraamatu või -kviitungite põhjal (raamatu vahel on säilinud kaks originaalkviitungit) puhtaks kirjutatud ja raele esitamiseks mõeldud raamatuga, siis ei saa enam selgitada, kust tulevad tolliraamatusse arvutusvead. Neid esineb nii üksikute laevade kui ka lehekülgede kokkuvõtetes.

Kontrollarvutuste tulemused on esitatud tabelis 4 kõrvuti J. Schildhaueri publitseeritud andmetega. Lisaks oleme siin esile toonud Tallinna sadama kaudu rukist eksportinud laevade üldarvu, arvutanud keskmise viljalaadungi ühel laeval ja toonud võrdluseks Honerjegerite viljaekspordi noilsamadel aastatel. Nende andmete põhjal tuleb Honerjegereid pidada kindlasti juhtivateks viljaeksportöörideks Liivimaa põhjaosas.

Jürgen Honerjegeri arveraamatud võimaldavad vähemalt 1555. ja 1556. aa osas kontrollida Tallinna tolliraamatu usaldusväärsust, kuid kahe allika detailne võrdlemine pole käesoleva artikli ülesanne. Siinkohal on oluline teada, et A.d.33 andmed on suhteliselt usaldusväärsed. Tolliraamatu andmeid Tallinna rukkiekspordi kohta tuleks aga käsitleda kui minimaalseid, sest

Tabel 4

Rukki väljavedu Tallinnast Lääne-Euroopasse 1554-1557.

(Rukki kogused säilitistes; 1 sälitis Tallinnas = ca 2065 kg)

Aasta	Laevade arv	Kokku A.d.33	Kokku kontr.	Keskm. laadung	Honerjegerite osa	
					Säilitistes	%
1554	105	7682.0	7633.7	72.7	285*	3.70
1555	62	4712.0	4725.5	76.7	423.0	8.95
1556	87	9452.5	9464.9	108.8	691.5	7.30
1557	50	3916.0	1916.5	78.3	453.0	11.70

Märkus: Jürgen Honerjegeri kolm esimest saadetist 1554. a on hinnangulised, kuna tekst tolliraamatus on sellel leheküljel paiguti kustunud.

Allikas: TLA, A.d. 33; TLA, f. 191, n.1, s. 270, 271.

Tabel 5

Rukki väljavedu Tallinnast Lübeckisse, Amsterdamis ja Lissaboni 1555-1556 (hinnanguline)

Aasta	Lübeck			Amsterdam			Lissabon		
	Laevade arv	Säilitisi	Osakaal (%)	Laevade arv	Säilitisi	Osakaal (%)	Laevade arv	Säilitisi	Osakaal (%)
1556	14	411.0	8.7	46	3959.5	83.8	2	355.0	7.5
1556	14	484.9	5.1	69	8281.5	87.5	4	698.8	7.4

Allikas: TLA, A.d.33, 55; TLA, f. 191, n.1, s.270, 271.

pole teada, kas ja kuipalju eksporditi vilja tollivabalt. Lahknevused kaupmehe arveraamatu ja tolliraamatu vahel taanduvad enamasti asjaolule, kelle nime all üks või teine kaubapartii tolliti (sageli näit. kipri enda nimel). Kokkuvõtteid need lahknevused ei muuda. Tolliraamatus pole märgitud laevade väljasõidu kuupäevi ega sihtkohti. Kasutades Jürgen Honerjegeri ja Tallinna raehärra Iven van der Hoyer arveraamatuid,³⁸ osutub siiski võimalikuks teatud tõenäosusega kindlaks määrata, kuhu ja millises vahekorras suundus Tallinna viljaeksport.

Järgnev arutelu põhineb eeldusel, et kui näiteks Jürgen Honerjeger ja Iven van der Hoyer saatsid rukist Amsterdamis ühe ja sama laevaga, siis läks selle laeva kogu viljalaadung Amsterdamis. Seda arvamust toetab meresõidupraktika. Et seilata Tallinnast Amsterdamis, valiti kurss reeglina otse läbi Sundi, ilma, et oleks tarvitsenud purjetada esmalt Lübeckisse.³⁹ Sellist ideed kinnitab ka asjaolu, et näiteks Jürgen Honerjegeri ekspordis ei esine ühtegi juhtumit, kus samal laeval olnuks kaks erinevat kaubapartiid, millest üks oleks määratud Lübeckisse ja teine Amsterdamis.

Viljalastis laevade sõidusihi identifitseerimine pole kasutada olnud andmeil täielikult usaldusväärne, ent see näitab siinse vilja väljaveo selget orienteeritust vaid kolmele sadamale - Lübeckisse, Amsterdamis ja Lissaboni (vt tabel 5). Kui mõningate laevade sõidusihi identifitseerimisel oli raskusi, siis need juhud on arvestatud pigem Lübeckisse purjetavateks, mis tähendab, et Amsterdamis osatähtsus võib isegi suurem olla.

Vaadeldava nelja aasta jooksul täheldame Tallinna viljaekspordis erakordselt suuri kõikumisi. Säärane ebastabiilsus ei loo muljet Tallinna kui Ida-Baltikumi ühe tähtsama kaubanduskeskuse sisemisest tugevusest ja kindlast tagamaast. Pigem juhib see mõttele, et Tallinna ekspordi suurus sõltus välistest mõjuteguritest, ennekõike Lääne-Euroopa turu konjunktuurist. See tähendab aga, et Tallinna sadama käive sõltus esmajoo-

nes sellest, kui palju välismaiseid laevu Tallinnat navigatsiooniperioodil külastas. Tallinna raele ja üksikutele kaupmeestele kuuluvate laevade arv oli seejuures väike, ega mõjutanud oluliselt eksporti-importi.

Ja veel üks omapärane näitaja. Vaadeldavail aastail on Tallinna tolliregistris suhteliselt palju vilja tollitud kiprite endi nimel. Jürgen Honerjegeri äripraktika najal teame, et kiprid ostsid mõnikord vilja sularaha eest, enamasti aga vahetasid soola vastu. Siin on võimalikud kaks seletust: kiprid kas tegid kaupa oma käe peal ehk ostsid ruldist mõne omamaise reederi nimel ja palvel.

Väärrib tähelepanu, et mida suurem oli Tallinna viljaeksport, seda suurem oli ka kiprite poolt tollitud vilja osatähtsus. 1556. a ulatus see koguni 40.9 %-ni (3871 säilitist) kogu eksporditud viljast. 1556. a juulis Tallinnast Amsterdamis purjetanud laevakaravamis oli 4 laeva, mille kiprid olid tollinud kogu viljalaadungi endi nimel. 1556. a eriolukord seletub kindlasti suure kriisiga Madalmaades, mida puudutame allpool.

Vaatleme järgnevalt Tallinnast Läände vilja eksporditud laevade kandevõimet. Alltoodud andmeid tuleb samuti käsitleda ettevaatusega. Nimelt pole võimalik eristada, millised laevad lahkusid Tallinna sadamast üksnes viljalastis ja millistel oli peal veel ka teisi kaupu peale vilja. Selle mööndusega tuleb tabelis 6 esitatud arve mõista laevade minimaalse kandevõime näitajana.

Laevade jaotumine kandevõime klassidesse näitab huvitavat seaduspära nendel aastatel. 1554. ja 1556. a, mil Tallinnast veeti välja kõige rohkem rukist, purjetasid Tallinna ka kõige suurema kandevõimega laevad. Laadungi suuruse ja laevade sihtkohtade analüüs toetab hästi Th. Wolfi hiljutisi uurimistulemusi 15.sajandi kohta: Läänemerel seilavad, st. Lübecki ja Tallinna vahet sõitvad laevad olid väiksemad ja vastupidi, suured Hollandi (ja ka Hamburgi) laevad purjetasid erandi-

Tabel 6

**Tallinnast rukist eksportinud laevade
jaotus kandevõime järgi 1554-1557**

Aasta	Laevade arv kandevõime järgi säilitistes				
	1-50	50-100	100-150	150-200	<200
1554	41	30	26	6	2
1555	24	19	15	3	1
1556	14	23	31	14	5
1557	14	19	15	2	—

Allikas: TLA, A.d. 33.

tult kas Amsterdami või Lissaboni.⁴⁰ 1556. a lahkusid Tallinna sadamast 50 laeva, igapähe laadungiks üle 100 säilitise rukkeid.

1557. aastal oli Tallinna laevaliikluses ja rukkiekspordis järsk langus. 1556. a buum oli möödas. Rukkieksport ulatus 1557. a kõigest 41,4 %-ni eelmise aastast. 1557. aastast on säilinud ka Sundi tolliregistri andmed, mille järgi oli Tallinna sadamas sel aastal 12 laeva Madalmaadest.⁴¹ Tallinna tolliregistri järgi peaks see arv vähemalt 17 olema. Igal juhul on selge, et 1557. a tagasihoidliku laevaliikluse põhjal ei saa teha üldisemaid järeldusi Tallinna väliskaubanduslikust aktiivsusest 16. sajandi keskel.

**Sool ja rukis: hinnad ja mõned
kalkulatsioonid 16. sajandi
kaubandusbalansi osas**

Tallinna Linnaarhiivi varamu pakub hea võimaluse võrrelda soola importi ja rukki ekspordi Tallinnas meid huvitavatel aastatel. Säilinud on Tallinna rae soolaaktsiisi raamat (A.d.51), mis hõlmab aastaid 1548 - 1568 ja mida on analüüsinud G.Mickwitz.⁴² (Soolaaktsiisi raamatusse on sisse kantud kõik isikud, kes Tallinna sadamas soola kas oma äripartnerite poolt saadetuna vastu võtsid või ostsid ehk vahetasid vilja või muu kauba vastu. Kahjuks pole aktsiisiraamatus soolakogused liigendatud laevade ja kiprite kaupa; niisamuti puuduvad daatumid ühe aasta sees. Aktsiisiraamatu kui allika usaldusväärsuse kohta on vähe tõendeid. Tallinna rae arvearaamatus (Kämmereibuch A.d.40) leidub teade 1557. a aktsiisi alla läinud soola koguse kohta, mis on identne A.d.51 kokkuvõttega. Jürgen Honerjegeri arvearaamatud võimaldavad kõrvutada aktsiisiraamatut 1555. ja 1556. a osas. Honerjegerite soolaimpordis on lahku minek 1555. a märgatavalt suur - üle 100 säilitise, 1556.

a aga üksnes 30 säilitist. Olgu lisatud, et Honerjegerid olid ka silmapaistvad soola importöörid: 1555. a - 460,8 säilitist (7,5 % kogu Tallinna impordist), 1556 - 537,4 säilitist (5 %) ja 1557 - 161 säilitist (3,4 %). Nagu nähtub tabelist 7, ilmutavad soola impordi ja rukki ekspordi kõikumised nende nelja aasta jooksul küllaltki suurt sarnasust. Juba G.Mickwitz arvas, et Tallinnasse sisseveetud soola kogused peaksid olema teatavas vastavuses väljaveetud rukki kogustega.⁴³ G.Mickwitzi käsutuses polnud tollal aga rukkiekspordi andmeid.

Tabel 7

Tallinna soolaimport ja rukkieksport 1554-1557

Aasta	Sool		Rukis	
	Säilitised	Alusindeks	Säilitised	Alusindeks
1554	8226	100.0	7633.7	100.0
1555	6105	74.2	4725.5	61.9
1556	10716	130.3	9464.9	124.0
1557	4717	57.3	1916.5	51.3

Allikas: TLA, A.d. 33; A.d. 51.

Teisiti sõnastades võib kõigi eelpool toodud andmete ja analüüside esitada küsimuse Tallinna kaubandusbilansist Liivi sõja eelõhtul.

Äärmiselt lihtsustatult on see muidugi ka laeva sõidu tehnilise balansi küsimus. Jättes kõrvale ballasti küsimuse ja teised kaubad, on soola ja rukki kaalubalanss suhteliselt stabiilne: vastavalt 1.08, 1.29, 1.13, 1.2.

Soola ja rukki koguväärtuse vahetõrge nõuab esmalt aga võrdlust hindade tasemel. Tabelis 8 esitatud aasta keskmised hinnad on saadud peaaesjalikult Tallinna kaupmeeste Jürgen Honerjegeri, Iven van der Hoye, Tonnie Smidti ja Tonnie van der Lippe arvearaamatute hinnanoteeringute alusel. Kaupmeeste noteeritud hinnad peaksid võimaldama adekvaatselt jälgida Lääne-Ida kaubanduse konjunktuuri.

Viljahindade dünaamika detailsemaks uurimiseks on vaadeldav ajalõik liiga lühike. 1555. a täheldame eelmise aastaga võrreldes hinnalangust, mis aga juba 1556. a asendub tõusuga ja 1557. a saavutab rukkiahind ootamatult kõrge nivoo. Olgu lisatud, et see oli absoluutselt kõrgeim rukkiahinnatase Liivimaal enne sõda.

Näiteks ühe rukkisäilitise nominaalhinnaga maksimum ulatus Tallinnas 1557. a juunis koguni 182 Riia margani. Kõrvutades rukkiahindade liikumist Tallinnas viljahindadega Antwerpenis, Utrechti, Montpellier's ja Hamburgis, näeme hindade liikumise harukordset sarnasust: 1555. a toimus ka neis linnades hindade teatav langus, mis asendus uue tõusuga ja saavutas maksimumi 1557. aastal.⁴⁴ Näeme siin Lääne-Euroopas ja

Tabel 8

**Rukki ja soola keskmised hinnad Tallinnas
1554-1557 (säilitise hind Riia markades)**

Aasta	Rukis			Sool		
	Hind	And- mete arv	Alus- indeks	Hind	And- mete arv	Alus- indeks
1554	72.74	19	100.0	30.78	22	100.0
1555	59.50	26	81.8	31.36	21	101.9
1556	83.66	71	115.0	36.43	50	118.4
1557	132.61	47	182.2	51.15	17	167.3

Allikad: TLA, A.d. 55, A.f. 44, B.h. 18; f. 191, n. 1, s. 268-272.

eriti Madalmaades 1556.-1557. a puhkenud kriisi peegeldust Liivimaal.⁴⁵

Soolahinnad seevastu ei järgi päriselt rukkihindade liikumist, ent sellele vaatamata võime ka soola puhul 1557.aastal tõdeda olulist hinnatõusu. Kõige ootamatuna mõjub siinjuures asjaolu, et hinnad saavutasid tipptaseme aastal, mil Tallinna eksport ja vastavalt ka import on vaadeldud neljast aastast kõige väiksem. Siit tõuseb rida uusi küsimusi, millele peaks vastuse andma edasine uurimistöö. Kõige lihtsam oleks seletada hinnatõusu Liivimaal tohtu viljanõudlusega Madalmaades, mida nii pretsiiselt on uurinud A.Friis.⁴⁶ Võib oletada, et ootamatu kallinemislaine Läänes tõstis spekulatiivselt hindu Tallinnas. Kaks huvitavat teadet räägivad selle arvamuse kasuks. Hinnabuumi ajal 1557. a juulis on nii Jürgen Honerjeger kui Iven van der Hoyer müünud Tallinna raele viimase palvel rukist hinnaga 90 Riia marka sälitis. Ometi kõikus rukki müügihind samal ajal vähemalt 160 marga ringis.⁴⁷ Kuigi meil pole õnnestunud leida mingeid hinnapiiranguid Tallinna rae poolt 1557. a, näib ometi, et esimesel juhul oli tegemist fikseeritud maksimumhinnaga, mida õnnestus rakendada linnamajanduse sisemisteks vajadusteks.

Teiselt poolt tuleb küsida, miks siiski 1557. a nii vähe rukist eksporditi? Andmeid suuremast ikaldusest Liivimaal 1556. a pole õnnestunud leida. Kaudselt võib seda siiski oletada, sest näiteks Honerjegerite arveraamatute järgi olid 1556. a lõpul ja 1557. a algul ülesostetud rukkikogused ootamatult väikesed nii nagu nad olid ka 1557./1558. a sügisel ja talvel.

Et paremini illustreerida 1556.-1557. a kriisi arengut, võrdlesime tabelis 9 kuu keskmisi rukkihindu Tal-

linnas ja Amsterdavis 1556. a novembrist kuni 1557. a juulini. Ühtse võrdlusaluse saamiseks oleme Tallinna hinnad ümber arvutanud Amsterdavis käibinud kuldnateks (*goldguilder*), mille vahetuskursi leiame Honerjegerite arveraamatutes. Kuna 1 taaler vastas Liivimaal tollal konstantselt 3.5 Riia margale ja teiselt poolt 29 *stuiver*'ile ning 1 kulden omakorda 28 *stuiver*'ile, siis võrdus 1 kulden 3.379 Riia margaga ehk 1 Riia mark oli 0.296 kuldnat.

Tabel 9

**Rukkihinnad Tallinnas ja Amsterdavis 1556 -
1557 (1 säilitise hind)**

Aeg	Tallinn			Amsterdam	
	Riia mar- kades	Kuld- nates	And- mete arv	Kuld- nates	And- mete arv
1556.					
nov.	115.00	34.03	1	54.71	6
dets.	—	—	—	56.62	4
1557					
jaan	92.75	27.45	8	53.00	1
veebr.	112.00	33.14	1	58.00	2
apr.	107.75	31.89	4	73.80	5
mai	134.17	19.70	6	76.00	1
juuni	169.49	20.16	15	79.00	2
juuli	143.3	42.41	5	81.50	2

Allikas: A. Friis. The two crises in the Netherlands, tabel Ib; TLA, A.d. 55, A.f. 44; f. 191, n.1, s. 269.

Kahjuks puuduvad sellest võrdlusest Lübecki viljahinnad.⁴⁸ Võrdluse täpsuse huvides tuleks Tallinna rukkisäilitise hinnale liita 6-8 kuldnat, mis oli keskmiselt ühe rukkisäilitise prahiraha Tallinnast Amsterdami. Ent ka seda interpolatsiooni arvestades jäävad Amsterdami viljahinnad kriisiaastal Tallinna omadest võrratult kõrgemaks.

Lõpuks naaseme kaubandusbilansi kalkulatsioonide juurde. Võttes aluseks tabelis 8 esitatud hinnad ja tabelis 7 toodud ekspordi ja impordi kogused võib spekulatiivsete arvutuste teel jõuda tulemusele, et 1554. a ulatus imporditud soola koguväärtus Tallinnas u. 45.6 %-ni eksporditud rukki koguväärtusest, 1555. a - 68.1 %-ni, 1556. a - 49.3 %-ni ja 1557. a - 46.5 %-ni välja-veetud rukki koguväärtusest. Kasutades neid näitajaid üksnes orienteerivatena, on ikkagi selge, et sool ei suut-

nud enamasti katta pooltki eksporditud vilja väärtusest ning on küsitav, kas ülejäänud importkaubad (kalev, heeringad, vürtsid, väärismetallid) suutsid katta puuduvat poolt. Rukkiekspordile tuleb mõistagi juurde arvata lina, nahkade, kanepi jm. eksport Tallinnast, mis impordi puudujääki üksnes suurendab.

Järeldusi

Esitatud käsitlus on tõstatanud rohkem majandusajaloolisi küsimusi kui me neile praegu suutelised oleme vastama. Hollandlaste kaubanduslikku ekspansiooni Läänemere ruumi hiliskeskajal ja sealhulgas ka nende osatähtsust Tallinna väliskaubanduses on seni mõistetud ühekülgsest ja kitsalt. Siinne väliskaubandus põhines ennekõike tihedale ja efektiivsele kaubaühingute võrgule, mis sidus äriselt Lübecki ja Tallinna kaupmeeskonda. 1540. aastatel kaastakse Lübecki kaupmeeste ettevõtlus aktiivselt Amsterdamis ja Antwerpeni turgude mõjusfääri. Honerjegerite - van dem Broeke kaubaühingu funktsioneerimine 16. sajandi keskel näitab selgelt äriliste huvide kandumist uutesse keskustesse. Senise Tallinn-Lübecki telje asemel ilmnevad Tallinn-Lübeck-Amsterdam kaubandusliku kolmnurga piirjooned. Honerjegerite eksport siirdus Tallinnast

põhiosas Amsterdamis, Tallinna importi vahendas endiselt Lübeck.

Tallinna viljaväljaveo orienteeritust Amsterdamis ja koguni Lissaboni turule näitab Tallinna tolliraamatute analüüs. Tugeva tõuke viljaväljaveo kasvule Amsterdamis andis Madalmaid ja kogu Lääne-Euroopat 1556.-1557. aastail haaranud majanduskriis.

Rukkieksporti Läände pidi aitama tasakaalustada soola ulatuslik sissevedu, mida toetab soola ja rukki suhteliselt stabiilne kaalubalanss noil aastail. Järsk nõudmise kasv Baltikumi vilja järele Läänes peegeldub ilmekalt Tallinna viljahindade dünaamikas, kusjuures Tallinna hinnad jälgivad 1554-1557 üsna täpselt viljahindade liikumist Läänes. Kuid isegi kõige teravamal kriisiaastal jäävad viljahinnad Tallinnas märgatavalt alla Amsterdamis turu hindadele. Hinnaandmete põhjal kläbi viidud arvutused näitavad aga, et Lääne kaupade sissevedu Tallinna suutis hädavaevu katta poole Tallinna väljaveo koguväärtusest. Seega oli Tallinna väliskaubanduse balanss Liivi sõja celsetel aastatel aktiivne ja see põhines nagu teisteski Läänemere äärsetes sadamalinnades ennekõike Baltikumi vilja väljaveole Läände.

Viited ja kommentaarid

* Käesolev uurimus on algselt ilmunud ingliskeelses kogumikus *From Dunkirk to Danzig. Shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350-1850* (Hilversum: Verloren Publishers, 1988, pp. 299-315). Artikli koostamiseks tehtud uurimistöö Kölnis ja Koblenzis, Bundesarchiv'is sai võimalikuks tänu *Alexander von Humboldt-Stiftung*'i (Bonn - Bad Godesberg) stipendiumile. Kriitiliste märkuste ja nõuannete eest käsikirja läbivaatamisel olen tänulik prof. Friedrich-Wilhelm Henning'ile ja dr. Guntram Philipp'ile Kölni Ülikooli Sotsiaal- ja majandusajaloo seminarist. Eestikeelsesse varianti on autor teinud täiendusi ja parandusi.

¹ Suurel määral põhineb see Sundi tolliarvete kasutamisele kaubandusajaloo uurimisel; vt nt: W. S. Unger, de Sonttabel-len. - In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, bd. 41 (1921), bl. 137-155; A. E. Christensen, Die handelsgeschichtliche Wert der Sundzollregister. Ein Beitrag zu seiner Beurteilung. - In: *Hansische Geschichtsblätter*, Bd. 59 (1934), S. 28-142; A. E. Christensen, *Dutch Trade to the Baltic about 1600. Studies in the Sound Toll Register and Dutch Shipping Records*. Copenhagen and the Hague, 1941; P. Jeannin, Les comptes du Sund comme source pour la reconstruction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVIe-XVIIe siècle). - In: *Revue historique*, vol. 470 (1964), p. 55-102, 307-340; vrdl. ka: H. A. Piirimäe, Tendentsija razvitiija i objom trgovli pribaltiiskih gorodov v period švedskogo gospodstva v XVII veke. - In: *Skandinaavia kogumik VIII*. Tallinn, 1964. Lk 99-115.

² Vt nt M. Bogucka, Amsterdam and the Baltic in the First Half of the Seventeenth Century. - In: *The Economic History Review*. Second Series. Vol. XXVI, No. 3, p. 433-447; J. A.

Faber, The Decline of the Baltic Grain-Trade in the Second Half of the 17th Century. - In: *Acta Historiae Neerlandica*. Vol. 1. Leiden, 1966, p. 108-131; H. van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy, 14th to 16th Centuries*. I - III. Louvain, 1963; J. Schildhauer, Der Seehandel im 16. Jahrhundert und die Verlagerung des Warenverkehrs im nord- und mitteleuropäischen Raum. - In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1970/III, S. 155-177; V. V. Dorošenko, *Torgovlja i kupetšestvo Rigi v XVII veke*. Riga, 1985; vrdl. A. Soom, *Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert*. Lund, 1961; H. A. Piirimäe, Udelnõi ves razlišnõh stran Zapadnoi Evropõ v torgovlje estonskih gorodov v XVII veke. - In: *Skandinaavia kogumik XV*. Tallinn, 1970. Lk 7-26.

³ J. Topolski, Causes of Dualism in the Economic Development of Modern Europe (A Tentative New Theory). - In: *Studia Historiae Oeconomicae* 3, 1968. Poznań, 1969, p. 3-12; M. Bogucka, Danzigs Bedeutung für die Wirtschaft des Ostseeraums in der frühen Neuzeit. - In: *Studia Historica Oeconomicae* 9, 1974. Poznań, 1974, S. Ausenhandel und Sozialgeschichte bei der Bestimmung der Regionen. - In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. N. F. Bd. 28, 1980, S. 161-198; I. Wallerstein, The Modern World-Economy in the Sixteenth Century. New York etc., 1974; kokkuvõtvalt: P. Seifried, Koloniale Abhängigkeit oder regionale Autonomie? Der baltische Getreidehandel um 1600 und der Zusammenhang der sozialökonomischen Entwicklung Europas in der deutsch- und englischsprachigen Literatur. - In: *Weltsystem und Geschichte*. (Zur Kritik der Geschichtsschreibung, Bd. 3). Göttingen, 1985, S. 37-93, 155-183.

⁴ W. Meyer, Handelsbeziehungen zwischen Holland und Livland im 15. Jahrhundert. - In: *Baltische Monatsschrift* 1912, H. 5, S. 268-285, H. 6, S. 348-362; F. Vollbehre, *Die Holländer und die deutsche Hansa*. (Pflingstblätter des Hansischen Geschichtsvereins. XXI). Lübeck, 1930; N. W. Posthumus, *De Oostersc Handel te Amsterdam*. *Het oudst bewaarde koopmansboek van een amsterdamsse vennootsc-*

hap betreffende de handel op de Oostzee (1485-1490). Leiden, 1953; K. Spading, *Holland und die Hanse im 15. Jahrhundert. Zur Problematik des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus*. (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte. Bd. XII). Weimar, 1973.

⁵ Tallinna Linnaarhiiv (järgnevalt TLA), f. 191 (Suur ehk Kaupmeeste Gild), n. 1, s. 268, 269, 270, 271, 272; vrdl. TLA, B. i. 120 (sub litera H).

⁶ TLA, A. d. 33: Buch der Pundtherren 1554-1567.

⁷ P. Jeannin, Lübecker Handelsunternehmungen um die Mitte des 16. Jahrhunderts. - In: *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde*. bd. 43, 1963, S. 46ff.

⁸ Järgnevad genealoogilised ja biograafilised andmed on võetud autori avaldamata käsikirjast "Die Honerjeger. Versuch einer Stammfolge der hansischen Kaufmannsfamilie in Livland".

¹⁰ P. Jeannin, Lübecker Handelsunternehmungen, S. 55-60.

¹¹ TLA, B. i. 120, fol. 77r-78v.

¹² TLA, B. i. 120, fol. 77r.

¹³ B. Koehler, Das Revalgeschäft des Lübecker Kaufmanns Laurens Isermann 1532-35. Diss. Kiel, 1936, S. 62.

¹⁴ TLA, B. i. 120, fol. 77r.

¹⁵ Samas.

¹⁶ P. Jeannin, Lübecker Handelsunternehmungen, S. 57.

¹⁷ Jürgen Honerjegeri arveraamatus K:8 lõpeb regulaarne arvepidamine 20. mail 1558.

¹⁸ P. Jeannin, Lübecker Handelsunternehmungen, S. 36.

¹⁹ P. Jeannin, Lübecker Handelsunternehmungen, S. 39.

²⁰ Vt G. Mickwitz, Neues zur Funktion der hansischen Handelsgesellschaften. - In: *Hansische Geschichtsblätter*, Jg. 62, 1937 (Weimar, 1938), S. 29ff.

²¹ L Lutzmann, *Die Augsburger Handelsgesellschaft Hans und Marquard Rosenberger (1535-1560)*. Diss. München. Kallmünz, 1937 S. 111, 113ff.; vrdl. J. Kivimäe, Zur Handelsgeschichte der Fugger im spätmittelalterlichen Livland. Abraham Greiszbeutel in Dorpat 1552-1553. - In: *Scripta Mercaturae*, Jg. 14, 1980, Nr. 1, S. 1-26, kus me aga pidasime Abraham Greiszbeutel'it eksikult ainult Fuggerite faktoriks.

²² J. E. Elias, De vroedschap van Amsterdam 1578-1795. I. Amsterdam, 1963, s. 9 ff.

²³ P. Jeannin, Lübecker Handelsunternehmungen, S. 45. 1554. a on keegi Hynryck Baltewyn (Balthwyn) saatnud Tallinnast kolmel korral a 10 sälitist rukist Läänede (TLA, A. d. 33, Bl. 15v, 16r, 16v). Tallinna lähedal Pärnu maanteel 11. sept. 1560. a Tallinna Mustpeade ja venelaste vahelises lahingus langes Mustpeade hulgas ka keegi Henrick Poldewin, kelle kujutis peaks olema ka Lambert Glandorfi maalitud Mustpeade epitaafil (vt F. Amelung, G. Baron Wrangell, Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter. Reval, 1930, S. 158 ja pilditahvel lk. 164 juures).

²⁴ P. Jeannin, Lübecker Handelsunternehmungen, S. 45.

²⁵ B. Koehler, Das Revalgeschäft, S. 52.

²⁶ W. Ebel, Das Revaler Ratsurteilsbuch (Register van affspoken) 1515-1554. Göttingen, 1952, S. 147 ff.; vrdl. H. von zur Mühlen, Portugallase röövimine Tallinnast. - In: *Vana Tallinn V* (IX). Tallinn, 1995, lk. 58-64.

²⁷ H. Kellenbenz, Die fremden Kaufleute auf der iberischen Halbinsel vom 15. Jahrhundert bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. - In: *Fremde Kaufleute auf der Iberischen Halbinsel*. Hrsg. von H. Kellenbenz. Köln, Wien, 1970, S. 326. Tilman Eckoren või Eichhorn oli pärit Kölnist.

²⁸ Vrdl. F. Amelung, G. Baron Wrangell, Geschichte der

Revaler Schwarzenhäupter, S. 61, kus kaaviari vasteks on märgitud Störrogen.

²⁹ TLA. 191-1-270. Fol. 7r.

³⁰ Vt G. Mickwitz, Aus Revaler Handelsbüchern. Zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. (Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum. IX. 8). Helsingfors, 1938, S. 46-63.

³¹ TLA. 191-1-270. Fol. 7r.

³² Ibid., s. 269, fol. 10r.

³³ B. Russow, Chronica der Prouintz Lyfflandt. 2. Aufl. Barth, 1584, S. 2a.

³⁴ G. Mickwitz, Aus Revaler Handelsbüchern, S. 69 ff.

³⁵ V. Niitemaa, Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. (Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Ser. B. Tom. 76, 2). Helsinki, 1952, S. 347.

³⁶ J. Ahvenainen, Der Getreidehandel Livlands in Mittelalter. (Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum. XXXIV 2). Helsinki-Helsingfors, 1963, S. 160 ff.

³⁷ J. Schildhauer, um See- und Handelsverkehr Revals im 16. Jahrhundert - auf der Grundlage Revaler Hafenzollregister. - In: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe*. Nr. 3/4, T. I, vol. XVIII, 1969, S. 153 ff.

³⁸ TLA, A. d. 55: Schuldbuch des Iven van der Hoyer.

³⁹ Vt J. Goetze, Hansische Schiffahrtswege in der Ostsee. - In: *Hansische Geschichtsblätter*. Jg. 93, 1975, S. 71-88.

⁴⁰ Vt Th. Wolf, Tragfähigkeiten, Ladungen und Masse im Schiffsverkehr der Hanse vornemlich im Spiegel Revaler Quellen. (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte. N. F., Bd. XXXI). Köln, Wien, 1986, passim, eriti 4. ptk.

⁴¹ N. Ellinger Bang, Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Oresund 1497-1669. Forste del: Tabeller over Skibsfarten. København, Leipzig, 1906, s. 21; vt ka: J. Schildhauer, Handelsbeziehungen bedeutender Ostseestädte mit den Niederlanden. Ein Beitrag zur Verlagerung des See- und Handelsverkehrs im Ost- und Nordseeraum während des 16. Jahrhunderts. - In: *The Interactions of Amsterdam and Antwerp with the Baltic Region, 1400 - 1800*. De Nederlandse en het Oostzeegebied, 1400 - 1800. Leiden, 1983, S. 23-29.

⁴² G. Mickwitz, aus Revaler Handelsbüchern, S. 47 ff.

⁴³ Ibid., S. 70.

⁴⁴ W. Abel, Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Versuch einer Synops. Hamburg, Berlin, 1974, S. 61 (graafik 8).

⁴⁵ Vt A. Friis, An Inquiry into the Relations between Economic and Financial Factors in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. I. The Two Crises in the Netherlands in 1557. - In: *The Scandinavian Economic History Review*. Vol. V, No. 2, p. 193-241; H. van der Wee, The Growth of the Antwerp Market, p. 213-222; W. Abel, Massenarmut und Hungerkrisen, S. 45 ff.; J. A. Faber, Dure tijden en hongersnoden in preindustriële Nederland. Amsterdam, 1976.

⁴⁶ Vt eelmine viide.

⁴⁷ TLA, f. 191, n. 1, s. 269, fol. 8v (27. 7. 1557); A. d. 55 (u. 20. 7. 1557).

⁴⁸ Vrdl. J. Hansen, Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und der Getreidepolitik Lübecks. (Veröffentlichungen zur Geschichte der Freien und Hansestadt Lübeck. Bd. 1, H. 1). Lübeck, 1912, S. 134.

Tallinna ja Riia linnastipendiumid 16.-18. sajandil

Arvo Tering

Üliõpilaste toetamine stipendiumitega kui haritlaskonna järelkasvu tagav ja ühtlasi sotsiaalsel kontrollil võimendav institutsioon ulatub ilmselt ülikoolide algusaega välja. Stipendiume maksid maaisandad, kirik, rüütelkonnad, suguvõsad ja linnad.¹ Stipendiaadiinstitutsiooni on kõrvalprobleemina puudutatud paljudes ülikooliõpinguid käsitlevais uuringuis,² kuid eriuurimusi on seniajani vähe.³

Järgnevalt tehakse katset jälgida võrdlevalt Baltimaade suurimate linnade Riia ja Tallinna stipendiaadiinstitutsioone. Püütakse leida vastust küsimustele:

1) millised olid nende linnade stipendiumide rahalised allikad?

2) kui suur osa ülikoolidesse minevaist noormees-test üldse stipendiumi sai ning milline oli stipendiumisaajate sotsiaalne päritolu?

3) kui suur osa linnastipendiaatidest tuli tagasi linna teenistusse?

4) kui suur oli stipendiumisumma ning kas sellest piisas ülikooliõpinguteks?

5) mil määral kompenseeriti linna poolt teaduskraadi omandamisega seotud kulud?

Põhiallikatena tulevad Tallinna puhul arvesse stipendiumiavaldused ning rae otsused stipendiumi andmise kohta.⁴ Kuigi need on vaid osaliselt säilinud, annavad nad siiski hea ettekujutuse Tallinna stipendiumiasjandusest 17. ja 18. sajandil. Tervikliku pildi saamiseks oluaks vajalik läbi vaadata ka kõik raeprotokollid, kuid töömahukuse tõttu on seda tehtud vaid osaliselt 1645-56 ja 1733-44 osas.⁵ Riia linna rae stipendiaate oli võimalik jälgida 16. sajandi lõpu ja 17. sajandi alguse, samuti 17. sajandi keskpaiga stipendiaatide nimestike alusel.⁶ Kuid 17. sajandi II poole ja 18. sajandi osas on ainsaks võimaluseks raeprotokollide vaevarikas läbiuurimine — protokollikoidete lõpus olevad registrid pole alati usaldusväärselt täielikud.⁷ Kuna Tallinna ega Riia gümnaasiumide matriklid pole säilinud (Riia toomkooli õpilaste nimestikud on alles alates 1756. aastast)⁸ ning stipendiumi saamise üheks eelduseks oli gümnaasiumi lõpetamine *cum valedictione*, siis on stipendiumisaamist näitavad arhivaalid suurepäraseks allikaks ka gümnaasiumi matriklite võimalikul rekonstrueerimisel.

Stipendiumi allikad

On alust oletada, et Tallinn ja Riia maksid ülikoolidesse minevatele noormeestele stipendiume juba enne usupuhastust, kuid esimesed kindlad andmed selle kohta pärinevad reformatsiooni järgsest ajast — nimelt Riist 1530. aastatest⁹ ja Tallinnast 1532. aastast.¹⁰ Esimene teade stipendiaatide jaoks raha eraldamisest on aastast 1536, kui raehärra Johann Selhorst pärandas muu hulgas oma testamendiga 4000 riia marka õpinguteks korraga neljale teoloogiaüliõpilasele nii kauaks, kuni püsib Tallinna linn.¹¹ See jäi aga kauaks ajaks pea ainsaks stipendiaatidele eraldatud pärandiosaks Tallinnas. Küll oli aga peaaegu kõikides testamentides osa pärandist ette nähtud vaestele, mõnedes ka oma poegade või sugulaste õpinguteks.¹²

Praegu pole veel selge, millised olid Tallinna linna stipendiumi allikad kuni 1621. aastani, mil stipendiaatidele hakati maksma raha linna nn jumalalaekest (*Gotteskasten*) — nagu kiriku- ja kooliteenistuses olevatele isikutele ning nende leskedele.¹³ 17. sajandi esimesest poolest on teada vaid kaks stipendiaatide toetamiseks mõeldud pärandiosa.¹⁴ 18. sajandil iisandus siiski kaks olulist stipendiumilegaati: raehärra Thomas Schrewe ilmselt juuraüliõpilastele mõeldud legaati¹⁵ ning Tallinna triviaalkooli rektori Bernhard Friedrich Rosemayeri lese Anna Catharina Alberti-Rosenmayeri 1000-rublae pärandkapitali intressidest makstav stipendium vaestele teoloogiaüliõpilastele.¹⁶

Vastupidiselt Tallinnale olid aga Riia kodanikud väga helled pärandiosa määramisega stipendiaatidele, kusjuures summad kõikusid 300 ja 13 000 riia marga vahel.¹⁷ Ajavahemikus 1564-1655 pidas vähemalt pool-sada riialast oma pärandustes stipendiaate meele.¹⁸ Peale selle olid veel suured perekonnalegaadid, mis olid mõeldud pärandaja suguvõssa kuuluvate üliõpilaste toetamiseks. Neist olulisemad olid Diepenbrockide (asutatud 1613/67), Uhlenbrockide (1637), Kempede (1662), Hintelmannide (1662) ja Bojertide (1753) perekonnalegaadid.¹⁹ Nii mõnelgi stipendiumitaotlejal oli tegemist, et suuta põhjendada vajalikkus sugulust.

Tahes-tahtmata tõuseb küsimus, miks tallinlastel polnud kommet pärandada stipendiaatidele, kuigi vaeste

ja haigete hoolekandeesutusi peeti meeles peaaegu kõikides testamentides? Valdava osa riialaste testamentides oli ju peale vaeste ja kiriku ka stipendiaatidele mõeldud.²⁰ Praegune uurimisseis võimaldab teha vaid mitmeid oletusi. Võimalik, et erinevused tulenevad linnaõiguse erinevusest. Tallinna puhul võis tegemist olla usupuhastuseelsesse aega jääva lüübeki õigusest tuleneva keeluga teha kinnisvaraannetusi kirikutele ja kloostritele. See võis teisenenud traditsioonina püsida veel 17.-18. sajandil.²¹ Riias kehtiv hamburgi linnaõigus ilmselt selliseid kitsendusi ei teinud. Igatahes väärks probleem õigusajaloolist edasiuurimist.

Arvesse võivad tulla ka sotsiaalpsühholoogilised põhjused. Nimelt juurdus usupuhastus Riia kodanikkonnas ruttu ja kindlalt.²² Kui Liivimaa jäi 1583. a lõplikult Poola võimu alla ning jesuiidid asusid siin vastureformatsiooni läbi viima, siis seisis Riia kodanikud (peale väheste erandite) sellele kindlalt vastu ning saatsid oma pojad õppima evangeelsetesse-luterlikesse ülikoolidesse, eriti Rostocki ja Wittenbergi.²³ Selleks maksti linnakodanike poegadele stipendiume, kuid tingimusel, et nad õpiksid evangeelsetes ülikoolides ning tuleksid tagasi linna teenistusse.²⁴

Olustikus, kus ohtu sattus evangeeliumi-luteriusu püsimine Riias (kalendrirahutused 1584-89), suurendati linnas jõupingutusi oma poegade üha suuremal arvul luterlikesse ülikoolidesse õppima saatmiseks. Riia kaupmeeste jõukus ja nende soodne suhtumine haridusse, millele iisandus tõhus koolipoliitika ja linnatrükikoja avamine (1588), kujundasid Riias olulise humanismikeskuse, millel olid tihedad kontaktid saksa evangeelse humanismi tsentrumitega (Rostock, Helmstedt, Tübingen).²⁵

Tallinna kodanikkond oli ilmselt vaesem ning ka koolipoliitika tase oli puudulikum kui Riias. Nappis haritud noori, keda ülikoolidesse saatagi. Kui 1575-1600 läks Riias ülikoolidesse õppima 117 noormeest (neist 23 stipendiaadid), siis Tallinnast läks samal ajal õppima vaid 17 üliõpilast.²⁶ Siit järeldus: kui Riia kodanikud tundsid end luterluse eelpostina jesuiitide ekspansiooni vastu, siis Tallinna kodanikkond oli Rootsi krooni all otsekui *in Stilleben*.

Mis tingimustel ja kellele anti raestipendiume?

Tallinnas hakati 1621. aastast maksuma stipendiume igal aastal kolmele ülikooliminejale kolmeks aastaks. Protseduur oli järgmine: gümnaasiumi viimases ehk *prima* klassis õppiv nooruk või tema vanem esitas umbes aasta enne gümnaasiumi lõpetamist magistraadile avalduse, milles reeglina toodi põhjendusena majanduslikku kitsikust ning suurt õppimishuvi. Aval-

dust arutati rae koosolekul, see fikseeriti rae protokollis. Jaatava vastuse korral oli taotleja järjekorda pandud.

Stipendiumi saamisega võis arvestada vaid siis, kui stipendiaatide (üldjuhul kolme) hulgas koht vabaks jäi ning kandidaadil oli ette näidata tunnistused Tallinna gümnaasiumi lõpetamise kohta ning 18. sajandil ka ülikooli professoreilt heade elukommete ning erialase edasijõudmise kohta. Seega ei saanud 18. sajandil stipendiumi mingil juhul enne, kui oldi terve semestri või vähemalt mõned kuud ülikoolis olnud. Tüüpiline lause stipendiumikandidaadiks arvatu kohta oli: *gleich dann ihm dieses Stipendium bey erfolgter vacance und wann er von Universitäten die Zeugnisse, daß er sich ferner ernstlich dem Studium widmet, beygebracht haben wird, successor ausgezahlt werden soll*.²⁷

Tallinna linnaarhiivis on hulgaliselt ülikoolides õppivate noormeeste või nende vanemate kirju, milles palutakse stipendiumi väljamaksmise kiirendamist.²⁸ Suurimad probleemid stipendiumi kättesaamisega olid Põhjasõja aastail. Nii mõnigi sai stipendiumi tagantjärele kätte alles 1720.-30. aastatel, seega kuni paarkümme aastat hiljem.²⁹

Tavaliselt maksti stipendiumi kolmeks aastaks, kuid erandjuhtudel ka neljaks või enamaks — seda ilmselt juhul, kui järgnevate stipendiumikandidaatide arv oli väiksem (gümnaasiumi lõpetajate arv oli ju aastati erinev). Kellelegi neljandaks aastaks stipendiumi maksmine oleks muidu toimunud järgmise stipendiumikandidaadi arvelt. Üldjuhul said raelt stipendiumi Tallinna jurisdiktsiooni all elavate isikute pojad, sealhulgas linna patrimonialmõisate aladele jäävate kirikute pastorite (näiteks Keila või Jüri) pojad. Erandina tulid kõne alla ka need, kelle isa asus küll väljaspool linna jurisdiktsiooni, kuid kelle ema või vanavanemad olid linnaga seotud — näiteks ema oli auliku raehärra tütar.

Lõppkokkuvõttes määras stipendiumisaajate ringi ära ka vanemate varanduslik seisund. Vanemad pidid olema suutnud oma poega koolitada hulga aastaid Tallinna gümnaasiumis, mis aga oli üsna kulukas: eriti ülikooliminekuks ettevalmistavates *secunda* ja *prima* (eelviimases ja viimases) klassis.

Riias, kus võimalused olid avaramad, kujunes mõneti teisiti. Siin ei seatud arvulisi piiranguid, kui palju võis korraga stipendiume välja maksta. 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi esimesel kolmandikul maksti usuteaduse üliõpilastele stipendiumi 3-4 aastat, kuid õigusa- ja arstiteaduse tudengid kasutasid stipendiumisaamise võimalusi kauem (mõni koguni kuni 10 aastat).³¹

Pärast Riia gümnaasiumi asutamist (1631) selline tava küll kadus. Et nüüdsest õpiti ettevalmistava filosoofiateaduskonna aineid kodugümnaasiumis, siis üli-

koolistuudiumi aeg vähenes ning stipendiume maksti üldreeglina kolmeks, erandjuhtudel neljaks aastaks. Tingimuseks oli seatud kolm aastat õppimist kodulinna gümnaasiumi (alates 1711. a toomkooli) *primas*, mis tuli lõpetada *cum valedictione*.

Alates 16. sajandist esitati aga Riias stipendiaatidele veel tingimusi: nad pidid õppima luterlikes ülikoolides ning mõnigi kord kirjutati ette isegi konkreetne ülikool.³² Pärast stuudiumi läbimist pidi aga stipendiaat kutse peale kodulinna teenistusse astuma. See viimane nõue omas üliolulist tähendust. Tallinna raestipendiaatidele pole seda tingimust alati ja järjekindlalt esitatud ning tagajärjeks oli see, et linn pidi nii 17. kui isegi veel 18. sajandil kutsuma haritlasi võõrsilt. Valgustusajastul küll olukord muutus, kuid põhjuseks oli Tallinnast pärit üliõpilaste arvu kasv. Riias seevastu oli vähemalt Poola ajast saadik võimalik valida omaenda *linnalaste* (*Stadtkinder*) seast haritlasametikohtade täitjaid (linnakoguduste ja patrimoniaalkirikute vaimulikke, raejuriste, meedikuid, gümnaasiumiprofessoreid).

Seega alates 16. sajandi lõpukümnenditest oli Riia n.ö. akadeemilistes ametites kohapealt pärit tuntud-teatud vanemate pojad, kes tundsid hästi kohalikke olusid ning oskasid ka läti keelt. Nii tulid 1575-1600 kahekümne kolmest linna stipendiaadist 11 linna teenistusse (valdavalt vaimulikena), 9 ei tulnud linna teenistusse ning 3 surid üliõpilaspõlves.

Asjaolu, et haritlased tulid *linnalaste* hulgast, omas tähtsust ka rae haridustaseme tõususe. 17. sajandi jooksul said bürgermeistrite ja raehärrade hulgas ülekaalu juristid. Kaupmeestest raeliikmed jäid vähesusse.³³ Juriidilise haridusega raeliikmed olid stipendiaatidena (eriti suguvõsasstipendiumiga) ülikoolides õppinud ning seejärel Euroopas ringi reisinud Riia patriitsisuguvõsadesse kuuluvad juristid, kes tegid läbi kõik 4 sekretäriametit ning koopteeriti siis rae koosseisu.

Negatiivseks küljeks oli aga oluliste võtmepositsioonide koondumine kitsa sugulasteringi kätte ning ka asjaolu, et rae võimu teostajate seas jäi vajaka kaubandusproblemaatikas orienteeruvaid asjatundjaid — nagu ka näiteks Gdanski magistraadis.³⁴

Kui suur oli stipendiaatide koolitamise otsene kasutegur 17-18. sajandil (st kui suur osa neist kodulinna teenistust leidis), jääb veel uurimist ootama, sest Tallinna rae protokollid pole veel läbi töötatud, stipendiumipalved pole aga täielikult säilinud. Siiski saab provisoorselt jälgida mõlema linna stipendiaatide edasist tegevust ajavahemikus 1731-90. Andmed nende edasise tegevuse kohta Baltimail puuduvad viiendikul (18,9% tallinlastest ja 20, 7% riiallastest). Riia stipen-

diaatidest siirdusid enam kui pooled linnateenistusse (116st 65, st 56%), sh 25 vaimulikeks linna ja selle patrimonaalmõisate kogudustesse, 29 juristideks, 8 arstideks ja 3 kooliõpetajaiks. Tallinna selle perioodi teadaolevast 37 stipendiaadist läksid linnateenistusse vähem kui pooled — 15 (40,5%). Neist 9 asusid tööle juristina, 3 vaimulikuna, 2 kooliõpetajana ja 1 arstina. Mõlema rae stipendiaatidest asus kolmandik vaimulikuks — Riias 43 (37%) ja Tallinnas 13 (35,1%). Neist omakorda leidis Riia linna teenistuses rakendust 58,1%, seevastu Tallinna teenistuses vaid 23,1%. Kummagi linna stipendiumialaseid iseärasusi arvestades oli see kõigiti ootuspärane. Lisaks oli Riial tunduvalt rohkem linnajurisdiksioonile alluvaid maakogudusi kui Tallinnal. Tõdegem, et 18. sajandil tasus stipendiumimaksimine end igati ära — et Riia stipendiaatidest rohkem kui pooled hoolimata haritlaskohtade piiratud arvust kodulinna teenistusse naasesid, näitab kindlat sidet linna ja tema stipendiaatide vahel. Tallinna magistraadile tuli aga tõhus täiendus kohalikke olusid tundvaid juriste — sealhulgas tulevasi haritud raeliikmeid.

17. sajandil ei saanud kaugeltki kõik kohaliku gümnaasiumi lõpetanud üliõpilased stipendiumi. Seda nad kõik ei vajanudki. Riias ja Tallinnast ülikooli õppima läinute arvu ja raestipendiaatide kohta on olemas kõrvutatavad andmed aastaist 1641-56, mil mõlema linna gümnaasiumi tegevus oli stabiilne.³⁵ Riialasi läks õppima peaaegu kaks korda rohkem kui tallinlasi (96:50) ning neist olid neljandik raestipendiaadid (tallinlastest vaid 14%). Kui Riias oli keskmine raestipendiaatide arv aastas 8 (kõikumisega 4-11), siis Tallinnas oli see vaid 1-3. Aastail 1646-49, 1652 ja 1655-56 pole aga Tallinna raeprotokollides fikseeritud ainsatki stipendiumipalve vastuvõtmise juhtu, kuigi näiteks 1646 läks Tallinnast ülikoolidesse õppima 5, 1648. a 4 noormeest.

18. sajandil — vähemalt aastail 1733-44 — oli Riias ja Tallinnast pärit üliõpilaste arv võrdsustunud, kuid riiallastest said stipendiumi pooled, tallinlastest kolmandik.

18. sajandi kolmandal veerandil sai stipendiumi valdav enamik linnagümnaasiumi funktsioone täitva Riia toomkooli *prima* lõpetanud ning ülikooli läinud noormeestest.³⁶ Seevastu need, kes olid tulnud toomkooli üle konkureerivast, 1728/33 taasasutatud keiserlikust lütseumist ning *primas* nõutava kolme aasta asemel vaid kaks või vähemgi õppinud, ei saanud stipendiumi. Samuti ei saanud need, kes olid küll *primas* 3 aastat õppinud, kuid polnud seda lõpetanud *cum valedictione*.³⁷

Riia linna stipendiumikassa tühjenes 1786. aastal — just asehalduskorra kehtestamise eelõhtul. Sellel põhjusel öeldi ühele kandidaadile stipendiumist ära.³⁸ Kuidas kujunesid lood stipendiumi maksmisega asehaldusaegses Riias, jääb uurimist ootama.

Kuid stipendiaatide arv ei saanud olla suur, sest vastupidi valgustusajast ning heatasemelisest õppetööst lähtuvaile lootustele toomkooli lõpetanute arv asehalduskorra ajal ei kasvanud, vaid hoopis vähenes. Toomkool jäigi 1790. aastatest kuni 1804. a haridusreformideni kriisiseisundisse,³⁹ mida ilmselt süvendas konkurents tõhusa tasemega keiserliku lütseumi poolt.

Varase uusaja ülikooli on peetud suhteliselt avatuks, kuna puudus eelselekteeriv koolisüsteem ning 16. sajandil asutatud arvukad stipendiumid olid mõeldud eelkõige puudustkannatavate üliõpilaste toetamiseks.⁴⁰ Nõnda oli see nii katoliiklikes maades kui ka luterlikus Põhjas. Rootsis oli tavaline, et talupoegade pojad läksid gümnaasiumeisse ning seejärel ülikoolidesse. Selle kaudu oli neil võimalik sotsiaalsel hierarhiaredelil tõusta — näiteks vaimulikeks või koguni ülikooliprofessoriks.⁴¹ Suur osa oli selles riiklikel stipendiumitel.

Ka Tartu ülikoolis oli vaestel andekail üliõpilastel võimalik end stipendiumi abiga üles töötada — seda mitte ainult rootslastel (sh talupidajate poegadel), vaid ka Eesti ja Läti alalt pärit üliõpilastel. Nii sai Tartu ülikoolis neli aastat kuninglikku stipendiumi Riias pärit läti soost käsitöölise poeg Janis Reiters.⁴² 1656. aastal, st vahetult enne Vene-Rootsi sõda, palus ta asjatult stipendiumi Riia raelt.⁴³ Raestipendiumi said vaid linnasisese hierarhia tipus seisvate isade pojad. Nii olid 1641–56 nii Tallinna kui Riia raestipendiaatideks pea eranditult kaupmeeste (sh Suurgildi oldermannide ja raeliikmete) ning haritlaste (linnavaimulike, kooliõpetajate, juristide, meedikute) pojad. Käsitööliste poegi oli stipendiaatide seas haruharva.⁴⁴

Pärast gümnaasiumide tegevuse stabiliseerimist Tallinnas ja Riias 1640. aastail oli eelkõige gümnaasiumiharidus (kui vältimatu eeldus stipendiumi saamiseks) üliõpilaste eelselektiooni teguriks — seda majanduslikul pinnal. Kuigi kodulinna gümnaasiumis õppimine oli odavam kui võõrsil ülikoolis, oli see ikkagi kulukas. Nii tuli 1720. aastatel Bernhard Hettingil maksta Tallinna gümnaasiumi professorile Adolf Florian Sigismundile aastas kosti- ja õpetamisrahaks 50 riigitaalrit (sama suur oli ülikoolistudiumiks mõeldud raestipendium). Peale selle tuli tal maksta 2 riigitaalrit kõrgemasse klassi üleviimise eest, samuti eri professoritele loengutasu, endal tuli ka õpikud osta ning lõpuks — gümnaasiumi lõputunnistus maksis 2,4 riigitaalrit.⁴⁵ Seega polnud vaesematel õpilastel ilma metseeni toetuseta võimalik õppida

Tallinna gümnaasiumis või vähemalt selle kõrgemais, ülikooliõpinguteks valmistavais klassides.

Seni pole aga ei raeprotokollidest ega muudest allikatest õnnestunud leida andmeid stipendiumi maksmise kohta Tallinna ja Riia gümnaasiumides õppijaile.⁴⁶ Lootus Tallinna vaesemaile gümnaasistidele toetuse saamiseks avanes 1688. a, mil gümnaasiumi rektor pöördus rae ja kubermanguvalitsuse poole palvega, et riik võiks vaesematele õpilastele maksta stipendiumi või seada sisse vabalaua. Oli ju Tallinna gümnaasium linna ja Rootsi riigi ühishaldamisel. Kuid see palve ei leidnud rahuldamist.⁴⁷

Võimalik, et mõned kehvema sissetulekuga vanemate pojad, kes kõige kiuste olid *primasse* jõudnud, teenisid õppimiseks raha koduõpetajaina. Oli see ju primaanidele rektori loal lubatud.⁴⁸

Tallinna vaesemad noormehed said õppida linna jurisdiktsioonist väljaspoole jäävas toomkoolis, Riias aga Rootsi ajal 1675. a asutatud kuninglikus ning Vene ajal 1728 taastatud keiserlikus lütseumis. Nendes õppeasutustes õppijatest oli osal — vaestel ja andekatel — lootust saada riigi stipendiumi. Seevastu gümnaasiumides õppisid peaaesjalikult linnakodanike ülemkihi pojad. Sama tendents oli täheldatav 16. sajandil ning ka hiljem kogu Läänemere piirkonna saksa linnades.⁴⁹

Stipendiumi suurus

Kui suure osa üliõpilase sõidu- ja õppimiskuludest kattis stipendiumisumma, mis ligi kahe aastasaja vältel oli konstantselt 50 riigitaalrit? Kas stipendium leeven- das oluliselt vanemate väljaminekuid oma poja õpinguteks?

Üliõpilaste õppimiskulutuste uurimine oleks omaette tänuväärne teema, mis eeldaks aga sellekohaste laialipillatud allikandmete hoolsat kokkukogumist ja lahtimõtestamist. Alljärgnevalt ette tulevad näited illustreerivad vaid stipendiumi toekust või mittetoekust. Pole kahtlust, et üliõpilaste väljaminekute suurus ja struktuur oli kahe aastasaja vältel muutunud elukalliduse tõusu tõttu, eriti kui 18. sajandil püüdsid ka vaimulikuseisusest üliõpilased matkida aadlinoormehi.

Teatava lähtepunkti annab 1790. aastatel valminud tollal moodne statistiline uurimus kulutuste suuruse kohta Halles. Selles olid väljaminekud (toa üür, söök, õppevahendid ja loengutasu, rõivastus ja hügieen, meelelahutused) jagatud viide klassi alates 100 riigitaalriga ja lõpetades 500 riigitaalriga.⁵⁰ Sealjuures peeti Hallet kõige odavamaks ülikoolilinnaks ja seal oli pealegi kõige kergem ise õpperaha teenida — Francke Sihtasutuse koolides õpetajana.

Kuid eesti- ja liivimaalaste enamik õppis 18. sajandi viimasel veerandil mitte Halles, vaid märksa

kallimas Jenas, Göttingenis ja Leipzgis.⁵¹ Näiteks Göttingenis oli tollal minimaalseks elatusrahaks, millest sai ära elada, 200 riigitaalrit.⁵² Seega võiks eeldada, et Tallinnast ja Riist pärit üliõpilane võis seal aastas ära kulutada vähemalt 300 riigitaalrit. Stipendiumirahast jätkunuks vaid üürile ja ka odavamale lõunasöögile.

Eesti- ja liivimaalased olid Saksamaalt pärit üliõpilastega võrreldes palju halvemas olukorras mitte ainult pika teekonna reisivintsutuste tõttu — sõit oli samuti kulukas. Nii võis arvestada sellega, et laevnik nõudis koos pagasiga Tallinnast Travemündesse sõidu eest tervelt 10 riigitaalrit ja teist sama palju tagasi sõites.⁵³ Ka sõit Travemündest üle Lüübeki ja Hamburgi ülikoolilinna polnud odav.

Stipendium kattis tallinlaste sõidu- ja õppekulud vaid osaliselt. See summa (50 riigitaalrit) vastas umbkaudu vaeste inimeste minimaalsele äraelamiskuludele Saksamaal⁵⁴ või koduõpetaja palgale Baltimail, kus aga söök ja korter olid priid. Seega suurem osa reisi- ja õpingurahast maksid vanemad või sugulased või tuli endal tööga lisa teenida. Siiski oli stipendium nendele, kel peret toinud isa oli surnud või laostunud, suureks kergenduseks. Et aga liivimaalastest üliõpilaste kulutused olid suured, seda tõendavad rohkearvulised ülikoolilinnadest tagantjärele saadetud võlanõuded. Nii oli 1766. a surnud tallinlasest üliõpilane Thomas Heinrich Weckmann võlgu tervelt 521 riigitaalrit,⁵⁵ seega umbes 10 aasta stipendiumi ulatuses!

Hoopis raskem on aga hinnata seda, kui võrd mõjus poja (poegade) koolitamine ülikoolis isa rahakotile. Kahjuks on üldjuhul teada vaid ametimeeste palga suurus. Näiteks Tallinna linnasündik teenis 1630. aastatel 300, 1780. aastatel aga 750 taalrit.⁵⁶ Samas ei tea me, kui suured olid tema lisasissetulekud (osalemine komisjonides, linna esindavates saatkondades jne). Kantoritel ja meedikutel olid lisasissetulekud kaugelt suuremad kui põhipalk. Ilmselt suurima sissetulekuga olid suurkaupmehed, kel oli võimalusi saata poegi pikki aastaid kestvatele õppereisidele.

Teaduskraadi omandamisega seotud kulutused

Lisaks reisi- ja õppekuludele oli suurel osal üliõpilastel veel oluliseks väljaminekuks disputatsioonide ja oratsioonide trükkimine. Disputeerimine või kõne pidamine oli õppetööst osavõtu oluliseks näitajaks. Tavaline disputatsioon läks näiteks Rostocki üliõpilasele 1697. a maksma 37 riigitaalrit.⁵⁷ Osa üliõpilastest kaitses aga teaduslikku kraadi ning promoveeriti kas filosoofiama-gistriks, õigus- või arstiteaduse doktoriks.⁵⁸ Teoloogia-doktoriks promoveeruti tavaliselt küpse vaimulikuna või ülikooliprofessorina.

Kraadi omandamine oli aga seotud väga suurte väljaminekutega. Maksta tuli nii kraaditaotlemiseks eksami sooritamise, dissertatsiooni kaitsmise kui ka trükkimise eest. Nii läks näiteks tulevase Tallinna superintendendi Justus Blanckenhageni magistratöö kaitsmine 1677. a Wittenbergis maksma 64 riigitaalrit.⁵⁹ 18. sajandil tuli Göttingeni ülikoolis õigusteaduse doktori väitekirja kaitsmise eest maksta 132 ning arstiteaduse alal 113 riigitaalrit.⁶⁰ Sealjuures suulise eksami eest tuli meditsiinidoktori kraadi taotlejal maksta 2, promot-siooni eest aga 23 riigitaalrit.⁶¹

Oli tavaks, et disputatsiooni või dissertatsiooni kaitsja pühendas (*deditseeris*) oma trüki avaldatud töö neile asutustele või isikuile, kellelt loodeti rahalist toetust kulude osaliseks katmiseks. Tavaliselt olid baltlaste dedikatsioonide adressaatideks kõrged aukandjad (kirikupead, kindralkubernerid, õuekohtu liikmed, rüütelkonna juhid ning magistraatide liikmed) ning aumeestena maksid nad dedikatsiooni eest kindlakskujunenud rahasumma välja. Tallinnast ja Riist pärit dissertandid, tavaliselt linnastipendiaadid, pühendasid oma töö kas raele *in corpore* või selle liikmeile ühekaupa.⁶² Reeglina maksti dedikatsiooni eest 10-20 riigitaalrit, doktoritöö puhul ka rohkem. See on alati ilmse rahuloluga ära tähendatud ka raeprotokollides. Kuigi see summa kattis ilmselt vaid trükikulud, mitte kaitsmise endaga seotud kulud, oli seegi üsna oluline majanduslik ja ka moraalne toetus. Raad ja dissertant näitasid ju teineteise suhtes üles tähelepanelikkust ning vastne doktor või magister võis arvestada kindla kohapakkumisega kodulinna teenistuses.

Kokkuvõtteks

Kokkuvõtteks võib sedastada, et nii Riia kui Tallinn (nagu teisedki üle 10 000 elanikuga Euroopa linnad) maksid varasel uusajal kodulinnast pärit üliõpilaste reeglipäraselt stipendiume. Kuid stipendiumi maksimise põhimõtted olid kummaski linnas erinevad. Ulatuslik päranduslegaatidest kogunenud stipendiumifond võimaldas Riias paindlikku stipendiumipoliitikat ajada. Tallinnas oli aga stipendiaatide hulk ettenähtud arvuga piiratud. Kohustades stipendiaate pärast õpinguid kodulinna teenistusse astuma, saavutas Riia kohalikku päritolu ülikooliharidusega meestest järjepideva haritlasjuurdekasvu. Kuna stipendiumi said kummaski linnas ainult gümnaasiumi *prima* klassi lõpetajad, siis oli stipendiumi saamine võimalik vaid linna eliiti kuuluvatel noormestel, sest ka gümnaasiumistuudium oli kulukas. Stipendium ei katnud kaugeltki kõiki ülikooliõpinguteks vajalikke kulutusi. Sama kehtib ka dissertatsiooni deditseerimise eest makstava hüvituse kohta.

Viited ja kommentaariid

¹ Saksamaa ulatuses on olemas põhjalik masinkirjaline teatmeteos: Namensvorkommen bei Stiftungen und Stipendien 14. bis 19. Jahrhundert. Umfasst ca 25 000 Namensvorkommen in allen Teilen Deutschlands und in den Grenzgebieten. Aus Literatur und unveröffentlichten Archiv-Akten. Köln: Verlag Kuschert, o. J. (Göttingeni ülikooli raamatukogus); Die Familien-Stiftungen Deutschlands und Deutsch-Österreichs. Bd. 1-5. München, 1890-1901; stipendiume haarav bibliograafia: **W. Eрман, E. Horn**. Bibliographie der deutschen Universitäten. I. Leipzig, Berlin, 1904. Nr. 4918-5068; **T. Pester**. Geschichte der Universitäten und Hochschulen im deutschsprachigen Raum von den Anfänge bis 1945. Auswahlbibliographie der Literatur der Jahre 1945-1986. Jena, 1990. Nr. 4047-4072.

² Vt näiteks: **M. Pawlak**. Studia uniwersyteckie młodziem z Prus Krolewskich w XVI-XVIII w. Toruń, 1988. S. 94-100; **V. Helk**, Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660. Odense, 1987. S. 144 jj.; **V. Helk**. Dansk-norske Studierejser 1661-1813. I. Odense, 1991. S. 314-316; Studium und Stipendiaten. Untersuchungen zur Geschichte des hessischen Stipendiatenwesens. Hrsg von Walter Heine-meyer. Marburg, 1977.

³ Franz Quarthali hinnangu kohaselt on stipendiaatideinstitutsiooni sotsiaalne aspekt senini läbi uurimata (vt **F. Qnart-hal**. Öffentliche Armut Akademikerschwemme und Massenarbeitslosigkeit im Zeitalter des Barock. //Wirtschaft, Technik und Geschichte. Festschrift für Albrecht Timm zum 65. Geburtstag. Hrsg von Volker Schmidtchen und Eckhard Jäger. Berlin, 1980. S. 170). Tallinna linna stipendiumiasjandust on käsitlenud: **E. Gierlich**. Reval 1621 bis 1645. Von der Eroberung Livlands durch Gustav Adolf bis zum Frieden von Brömsebro. Bonn, 1991. S. 369-372. See Tallinna raeproto-kollidele tuginev käsitlus pole siiski üldistav.

⁴ Tallinna Linnaarhiiv (=TLA), raearhiiv. B.B. 5. Bittschriften von Studenten und ihren Angehörigen, vorzugweise wegen Unterstützung und Anstellung 1545-1785; B.p. 18. Auszüge aus den Unterstützungsbücher der Studenten und armen Schüler 1601-1798.

⁵ TLA, raearhiiv, ab 57-68, 230-241.

⁶ Läti Ajalooarhiiv (=LAA). 2341-1-37, 39, 41. Stipendiaatide nimestikud 1590-1602, 1623-1630, 1642-1656.

⁷ LAA. 749-6-67...202 (aastad 1711-1786).

⁸ Läti Akadeemiline Raamatukogu, käsikirjade osakond. Ms. 496.

⁹ **L. Arbusow**. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig, 1921. S. 666.

¹⁰ **K. Altof**. Vaesed koolipoisid Tallinnas XVI sajandi II poolel. // Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik. III. Tln, 1987. Lk 58.

¹¹ **R. Seeberg-Elverfeldt**. Revaler Regesten. III. Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus den Jahren 1369-1851. Göttingen, 1975. S. 153-154.

¹² *Ibidem, passim*.

¹³ Tallinna jumalalaeka kohta: **Fr.G. v. Bunge**. Die Quellen des Revaler Stadtrechts. I. Dorpat, 1844. S. 356.

¹⁴ **E. Gierlich**. *Op. cit.* Lk 371. Mõlemad tema raamatus esitatud testamendid puuduvad TLA-s ja seega ka sellekohaste regestide seast. (Vt Seeberg-Elverfeldt, Roland. *Op. cit.*)

* Legaat ehk annak on selline pärandiosa, mille vastuvõtja

ehk legataar ei vastuta erinevalt pärijast pärandaja võlgade jm kohustuste eest (toimetuse märkus).

¹⁵ TLA, raearhiiv. B.p. 18. L 144 p.

¹⁶ **R. Seeberg-Elverfeldt**. *Op. cit.* Lk 344-345.

¹⁷ LAA. 2341-1-36. L 1p-44.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ LAA. 214-6-406. L 90p-96p, 103p-107p, 135p; 2341-1-24. L 9-9p, 14; 4038-2-132. L 1p-2; 749-3-148. L 46-66.

²⁰ LAA. 749-3-148. Testaments-Stiftungen. I. 1621-1778.

²¹ Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Tln, 1976. Lk 144.

²² **L. Arbusow**. *Op. cit.* Lk 168-250.

²³ **A. Tering**. Die baltischen Studenten auf der Universität Rostock in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts (ilummi-sel kogumikus: School and Humanism in the Century of Reformation. Oslo, 1995 või 1996).

²⁴ LAA. 2341-1-37. Register der Stipendiaten 1590-1597.

²⁵ **O. Zanders**. Tipogrāfs Mollins un viņa laiks. Primās Rīga iespiestās grāmatas 1588-1625. Rīga, 1988. Lk 126-142. O. Zandersil on kavas kirjutada uurimus Riia ja Saksa huma-nismikeskuste kultuurisidemetest.

²⁶ Andmed tuginevad koostatavale teatmeteosele: **Matrikel** der est-, liv- und kurländischen Studenten 1561-1800.

²⁷ TLA, raearhiiv. B.p. 18. L 238.

²⁸ *Ibidem, passim*.

²⁹ Tallinna gümnaasiumi professori poja Johann Dietrich Brehmi stipendiumiavaldust arutati Tallinna rae istungil 2.IX 1702. Kuna aga *jumalalaegas* oli Põhjasõja aastail tühjavõitu, sai ta stipendiumi kätte alles 1723. aastal. Samuti said *pastori*-pojad Chr. Kettler 1704/05. a stipendiumist saamatajäänud osa kätte alles 1718. a ja vastavalt Joachim J. *Salemam* 1717. a stipendiumiosa 1732. a (TLA, raearhiiv. B.p. 18. L 55, 61-61p; B.B. 5. L 248, 249p, 273-274; 234-1-3. L 34).

³⁰ **E. Gierlich**. *Op. cit.* Lk 371.

³¹ LAA. 2341-1-37.

³² Näiteks Reinhold Middendorf saadeti 1617. a *aprillis* Rostocki arstiteadust õppima, **Rötger Neimer 1598 Wittenbergi** ning **Erich Werner** samuti **Wittenbergi teoloogiat** õppima (LAA. 2341-1-38. L 19-20, 24; 2341-1-41. L 40p).

³³ **A. Tering**. O juriditseskom obrazovanij tšlenov gorodskih magistratov Estljandij i Lifljandij v XVII — natšale XVIII vv (1630-1710). // Studia juridica. Historia et theoria. IV. Tartu, 1989. S. 6.

³⁴ Nõnda oli see eriti Gdanski rae puhul, mille liikmeist vaid mõni üksik oli kaupmees, ülejäänud aga õpetatud juristid (**E. Cieslak**. Konflikty polityczne i społeczne w Gdansk w polowie XVIII w. Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1972. Lk 27).

³⁵ Aluseks on: LAA. 2341-1-41. L 88-103; samuti eeltööd teatmeteosele: Die Matrikel der est- liv- und kurländischen Studenten 1561-1800.

³⁶ Vrd LAA 741-6-162 (Riia raeproto-kollid 1756-86) ja Läti Akadeemilise Raamatukogu käsikirjade osakond. M. 496. L 70-102 (Riia toomkooli lõpetanute nimestik 1756-86).

³⁷ Nii ei olnud 1785. a stipendiumi taotlej Heinrich Friedrich Storch nõutavat kolme aastat Riia toomkoolis õppinud (LAA. 749-6-200. L 420).

³⁸ 10. oktoobril 1786 öeldi ära Paul Tiedemannile (LAA. 749-6-102. L 390).

³⁹ Vt selle kohta: **B. Hollander**. Geschichte der Domschule, des späteren Stadtgymnasiums zu Riga. Hrsg von Clara Red-

lich. Hannover, Döhren, 1980. S. 128-129; Läti Akadeemiline Raamatukogu, käsikirjade osakond. Ms. 496. Rektoratsbuch. Lk 123.

⁴⁰ F. Quarthal. *Op. cit.* Lk 169.

⁴¹ Vt S. Lindroth. A History of Uppsala University 1477-1977. Uppsala, 1976. P. 82-83; A. Tering. Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632-1710. Tln, 1984. Lk 61-62.

⁴² *Ibidem.* Nr 809.

⁴³ LAA. 749-6-4. L 279.

⁴⁴ TLA, ab 57-68; LAA, 749-6-2...5, 1403...1406; Vt ka E.

Gierlich. *Op. cit.* Lk 369.

⁴⁵ TLA. 166-1-345. L 146p jj.

⁴⁶ E. Gierlich küll väidab, et gümnaasistidele maksti stipendiume, kuid toetub vaid gümnaasiumi-eelsel ajal triviaalkooli õpilastele makstava toetuse kohta käivatele andmetele (Gierlich, E. *Op. cit.* Lk 370).

⁴⁷ J. Naaber. Tallinna gümnaasium 17-18. sajandil. // Tallinna I Keskkool 1631-1981. Koost. Endel Laul. Tln, 1981. Lk 41.

⁴⁸ G. v. Hansen. Geschichtsblätter des revalschen Gouvernements-Gymnasiums zu dessen 250 jährigen Jubiläum am 6. Juni 1881. Reval, 1881. S. 27.

⁴⁹ G. Hellfeldt. Zur Entstehung und Entwicklung des bürgerlichen Schulwesens im deutschen Ostseegebiet zwischen unterer Elbe und unterer Oder bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Rostock, 1955. Lk 108.

⁵⁰ Bemerkungen eines Akademikers über Halle und dessen Bewohner in Briefen. Germanien, 1795. S. 262-276.

⁵¹ A. Tering. Göttingeni ülikool ning selle osa Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemises XVIII sajandil ja XIX sajandi algul. // Keel ja Kirjandus, 1987. Nr 10. Lk 616.

⁵² I. Costas. Die Sozialstruktur der Studenten der Göttinger Universität im 18. Jahrhundert. // Anfänge Göttinger Sozialwissenschaft. Göttingen, 1987. S. 143.

⁵³ J.K. v. Schroeder. Superintendent Justus Blanckenhagen 1657-1713. Bildungswesen und Studiereisen eines Revaler Theologen im 17. Jahrhundert. // Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag. Marburg a. d. Lahn, 1980. S. 282.

⁵⁴ H. Bosse. Die Einkünfte kurländischer Literaten am Ende des 18. Jahrhunderts. // Zeitschrift für Ostforschung, 1986. S. 536.

⁵⁵ TLA. 166-1-589. L 8-8p.

⁵⁶ E. Gierlich. *Op. cit.* Lk 35; O.-H. Elias. Reval in der Reformpolitik Katharinas II. Die Statthalterchaftszeit 1783-1796. Bonn, 1979. S. 209.

⁵⁷ G. Kohfeldt. Tagebuch-Aufzeichnungen eines Rostocker Studenten a. D. J. 1697-99. // Beiträge zur Geschichte der Stadt Rostock. V. Rostock, 1911. S. 380.

⁵⁸ Dissertatsioonide kohta on uusim kokkuvõtlik käsitelu: H. Marti. Disputation, Dissertation. // Historisches Wörterbuch der Rhetorik. Hrsg von Gert Ueding. II. Tübingen, 1994. S. 866-884.

⁵⁹ J.K. v. Schroeder. *Op. cit.* Lk 283.

⁶⁰ U. Tröhler. "Neuer Wein in alten Schläuchen. Wechselnde Voraussetzungen und Beweggründe für die andauernde Beliebtheit der Göttinger medizinischen Promotionen im 18. Jahrhundert. // Vom Medizinstudenten zum Doktor. Die Göttinger medizinischen Promotionen im 18. Jahrhundert. Göttingen, 1993. S. 31-32.

⁶¹ Copialbuch der Decanats Rechnungen der medizinischen Fakultät zu Göttingen 1776-1842 (Göttingeni ülikooli arhiiv).

⁶² De visu on läbi vaadatud mitusada Riias ja Tallinnast pärit üliõpilase disputatsiooni 16-18. sajandeist.

Narva vene kaupmees- ja kodanikkond 17. sajandi teisel poolel. I

Enn Küng

... *Ess ist dieselbe Nation, wie bekant, der Gewinn sucht, über alle die masse ergeben, und mögen wir Sie wohl mit Recht unsere Juden nennen, die uns das Brot durch allerhand mittel auss dem mund ziehen...*¹ Sel- liste tänapäeval vastuvõetamatute rassistlike sõnadega väljendas Narva raad 28. oktoobril 1663 Karl XI eest- kostevalitsusele oma suhtumist kohalikesse venelas- tesse. Juba selles tsitaadis peegeldub tõsiasi, et kauban- duse pinnal esile kerkinud probleemid taandati saksa- keelsete kaaslinlaste poolt rahvuslikule tasandile. Milles oli asi?

17. detsembril 1645 langetas kuninganna Kristiina otsuse, millega Narva linnaga liideti Ivangorod. 24. oktoobril ja 7. detsembril 1646 väljastati täiendavad resolutsioonid juba konkreetsete ühinemistingimustega. Viimastest olulisim oli nõue, et ühinemine ei piirdu ainult liitumisega valitsemisõiguslikul alal (mõlemal kogukonnal oli ühine raad), vaid ivangorodlased (resp. venelased) pidid kolima üle jõe Narva eeslinna.²

Nende otsustega täitus Narva saksa kogukonna³ ammune lootus tühistada 1617. a Ivangorodile antud linnaõigused, nõrgestada ivangorodlaste positsiooni konkurentsivõitluses ja luua ühtne Narva-keskne Vene- maa kaubanduse laoplat. Riigivõimud omalt poolt nägid ühtse laoplati loomises võimalust elavdada kau- baliiklust. Kahe linna liitmine langes samasse aega Narva kaubanduse avamisega välismaalastele ja Soome lahe idaosa linnade kaubandustingimuste võrdsustami- sega omavahel.⁴ Samuti ei unustatud Stockholmis kunagi, et vene kogukonna näol oli tegu poliitiliselt ebaustava ja potentsiaalselt vaenuliku elemendiga. Nende kartuste õigsus leidis kinnitust Vene-Rootsi sõja (1656-1661) ajal.⁵

Vene elanik-, kaupmees- ja kodanikkonna-proble- maatika on iseloomulik eelkõige Narvale. Eesti ala lin- nade, näiteks Tallinnas, ei moodustunud 17. sajandi lõpuni alalist vene elanike kihti. Oli kaupmehi, kes olid lühemaks või pikemaks ajaks kauplema sõitnud ning nad olid seotud kohaliku vene kiriku ja kaubahooviga. Sama võib öelda Tartu kohta, ehkki siin leidis käsitöö- liste hulgas venelasi.⁶

Millest aga tulenes saksa kaupmeeskonna vaenu- likkus venelaste suhtes? Arnold Soom on 1937. a ilmu-

nud lühimonograafias "Ivangorod iseseisva linnana 1617-1649" märkinud, et sealsed vene suurkaupmehed hoidsid ülal kaubandust Venemaaga. Samuti tegid ivan- gorodlased pidevalt kaubareise nii Ingeri- kui ka Eesti- ja Liivimaale. Olles äris edukad ja samas toidu ning riiete suhtes narvalastest kokkuhoidlikumad, koondasid nad oma kätte suuri summasid. See ilmnes Rootsi riigile antavate laenude suuruses. Tervikuna tõi Ivangorodi kaubandus maksude näol Narva omast enam sisse. 1652. a kirikumaksu- ja 1655. a kontributsioonilehe alusel on A. Soom hinnanud Ivangorodist Narva asunud vene suurkaupmeeskonda esindama 30 peret, kellele võib lisaks arvata umbes sama suure väikekaupmeeste kihi. Üldse on 1652. a nimekirjas 322 ja 1655. a omas 320 meessoost venelase nimi. Lisaks kaupmeestele on kirja pandud vene lihunikud, kandjad, veomehed, sepad jt käsitöölised.⁷ Olgu võrdluseks toodud, et 16. saj. lõpu ja 17. saj. esimese veerandi Narva linna maksulehtedel on keskmiselt kirjas 80 isiku nimed.⁸

Seega oli Narva vene kogukond 17. saj. esimesel poolel Vene-Rootsi sõja eel saksa kogukonnast majan- duslikult tugevam. Kuid milline oli Narva kaupmees- konna positsioon ja kaubanduslik kandevõime sajandi teisel poolel pärast 1661. a sõlmitud Kärde rahu? Tege- likult nõuab sellele küsimusele vastamine terve rea alaprobleemide lahendamist. Eelkõige on vaja välja sel- gitada venelaste juriidiline side linnaga ja seda juhtunud raega, venelaste asukoht linnas ja selle eeslinnades, või- malus tegeleda kaubandusega, sh. poekaubandusega, vene kaupmeeste pääs linnakodaniku seisusse jne. Neile ja teistele vene kaupmeeskonda puudutavatele küsimus- tele püüakski käesolev artikkel vastust leida. Vaatluse alt jääb välja venelaste 17. sajandi teise poole kultuuri- ja kirikuelu Narvas ning vene kogukonna struktuur ja ülesehitus.

Jätan siinkohal täielikult kõrvale Narva ümbruse, Alutaguse ja Peipsi ääre kaldaala vene elanikkonna uurimise historiograafia. Narva linna 17. sajandi esi- mese poole vene elanikkonda on varasematest uurijatest väga põhjalikult käsitlenud eelpoolviidatud Arnold Soom.⁹ Samuti leidub Heinrich Johann Hanseni Narva ajaloo ülevaates üksikuid viiteid vene kaupmeeste tege- vust reguleerinud seadustele, kuid terviklikku pilti

nende alusel loodud ei ole.¹⁰ Tema poolt kirjutandule on toetunud A.V. Petrov.¹¹ Omakorda A. Soomile tuginedes on viimati Ivangorodi linna liitmist ja vene elanikkonna problemaatikat käsitlenud Oleg Kotšenovski oma 1991. a ilmunud Narva ehitusajaloolises ülevaates.¹² "Kleio" lugeja on varem Niina Raidi vahendusel kokku puutunud 18. sajandi Tartu vene kaupmeeskonnaga.¹³

Käesoleva artikli kirjutamisel on peamiselt kasutatud Eesti Ajalooarhiivi (=EAA) Narva magistraadi fondi (F. 1646) ja Rootsi Riigiarhiivi (=SR) materjale.¹⁴

Vaidlused Narva venelaste asukoha, jurisdiktsiooni ja kaubanduse üle 1657-1666

Ivangorodi iseseisvuse likvideerimine ja linna priiveegide tühistamine ei lõpetanud vastuolu vene ja saksa kaupmeeste vahel. Kasutades ära Vene-Rootsi sõja ajal kõrgemate Rootsi võimukandjate poolt kultiveeritud venevastast propagandat, aga ka vene elanikkonna hulgas esinenud truudusetust,¹⁵ nägi Narva raad ja saksa kaupmeeskond soodsat võimalust vabaneda tülikast konkurendist. Veel enne sõjategevuse lõppu tõsteti esile venelaste kaubandusõiguste küsimus, millega ühendati vene kaupmeeste elukoha probleem. Nimelt nägid 1646. a ühinemistingimused ette ivangorodlaste ümberasumise Narva eeslinna ning 1648. a said venelased oma ehitusplatsid kätte. Ülekolimine lõppes 1650. aastal, kuid elada saadi uues eeslinnas ainult sõja puhkemiseni. Kaitsetu eeslinn põles 1657. a lahingutegevuse käigus ning venelased kolisid tagasi Ivangorodi poolele.¹⁶ Asjade sellise käiguga oldi Narvas rahul, kuna loodeti venelasi linna territooriumist eraldades võtta neilt võimalus kasutada kodanikeõigusi.

1. juulil 1657 edastas Kuningliku Kommertskolleegiumi teenistuses olnud Peter Lofelt Narva linnakodanike palvel Karl X Gustavile petitsiooni, milles muude sõjast tulenevate probleemide kõrval paluti venelased deporteerida linnast eemale. Ettekäändeks toodi nende truudusetus ja isegi vaenulikkus Rootsi kuninga ja krooni suhtes. Rõhutades Narva tähtsust kaubalinnana, leiti, et selle ainsaks tagatiseks olid ustavad alamad.¹⁷

Tõenäoliselt ei olnud venelaste truudusetusele viitamine piisav argument Stockholmi silmis. Seda tõendab 1656. a pealinna ülekuulamisele saadetud venelaste juhtum, kes aasta hiljem süütoendite puudumisel vabastati.¹⁸ Narvalastel jäi üle ainult rõhuda oma kaubandusõigustele ja selle raames venelaste "ebatervele" konkurentsile.

11. oktoobri 1659. a kirjas kuningale kurtiski Narva raad kahju üle, mis tekib, kui venelased kolivad

tagasi põhjapoolsesse eeslinna. Saksa kaupmeestele oli vastuvõetamatu venelaste eestostukaubandus. Väljaspool linna elavad venelased kauplesid maaelanikega ja Narva saabunud võõrastega, ostes kaupu laevadelt üles ja neid edasi müües. Seejuures rikuti jämedalt printsipi "võõras ei kauple võõraga". Linnamüüride vahel elavad sakslased jäid ilma vahendusvõimalusest ja -tasust. Narva raad ja kaupmeeskond soovitas keelata venelastel igasuguse kaubanduse ning võimaldada neil tegelda ainult kalanduse, lihunikumeti ja linakudumisega.¹⁹

Erinevalt Narva kodanikkonnast oli keskvoim esialgu huvitatud põhjapoolse eeslinna taastamisest.²⁰ Nagu selgub linna rae 18. septembri 1660. a memoriaalist Stockholmi lähetatud saadikutele, saabus 14. septembril Narva kahurväeoberst Jacob Stael. Viimase ülesandeks oli korrastada eeslinn, et venelased saaks taas varasemasse elukohta kolida. Magistraat avaldas kahtlust, et ehkki suur osa endisest eeslinnast oli sakslastest linnakodanikele välja jagatud, võivad venelased oma vanad krundid tagasi saada. Seejuures eraldatakse nad õiguslikult linnast ja nad ei pea täitma kodanikele ette nähtud kohustusi. Viimast raad ei soovinud, tuues ettekäändeks taas venelaste eestostukaubanduse.²¹

Kui Vene-Rootsi sõja eel suudeti venelased kiirelt Ivangorodist välja kolida, siis sõja järel hakkas asi venima. Iga idee ning isegi langetatud otsus leidis Narva saksa elanikkonna või venelaste endi vastuseisu. Samuti ei olnud nii mõnigi ettepanek puhttehniliselt teostatav.

22. aprillil 1662 pöördus Ingerimaa kindralkuberner S.G. Helffeldt Karl XI eestkostevalitsuse poole palvega lahendada venelaste elukoha probleem. Kindralkuberner meenutas eelmise kuninga Karl X Gustavi mõtet 1659. a hiid tulekahju järel nihutada Narva linn Soome lahe kaldale, kuhu ka venelastele oli elukoht ette nähtud. Kuna see märkimisväärne, aga selgelt eba reaalne kava ei teostunud, elasid venelased edasi Ivangorodi poolel. Puidust elamute olemasolu kindluse külje all oli aga sõja korral ohtlik, pealegi kaebasid narvalased jätkuvalt vene kaupmeeste eestostukaubanduse üle. S. G. Helffeldt avaldas arvamust, et venelastele oleks siiski vaja platsid Narva poolel välja jagada, kuid senisest linnaterritooriumist eemal. Venelaste endi soov oli jääda elama Ivangorodi poolele.²²

Oma seisukohtade kaitseks ja soodsa resolutsiooni saamiseks viibisid 1662. a suvel Stockholmis Narva venelaste esindajad. Seoses nende taotlusega taastada õigused ja vabadused, millised venelastele Ivangorodi linnaõigusega 1617. a kinnitati, väljastas Karl XI eestkostevalitsus 28. juunil 1662 resolutsiooni, mis põhjalikult käsitles Narva venelaste kaubanduse, käsitöö, jurisdiktsiooni, kirikuelu jt probleeme.²³

Resolutsioonis märkis eestkostevalitsus vajadust lähtuda uuest poliitilisest ja majanduslikust situatsioonist, kuhu ei sobinud enam 1617. aastal sätestatu. Laastava Vene-Rootsi sõja järel tuli uuesti määratleda venelaste asukoht linnas ja jurisdiktsioon selle rae suhtes. Elama lubati venelastel jääda Ivangorodi poolele, kuid neil tuli kolida jõe mööda üles Joala külast edasi arvatavasti kose lähedase kaupade laadimiskoha juurde (...att sig nedsättia oppå den Ivangorodsche sydan wid Lastagie platzen åffwan för Joala by...). Vajalikud ettevalmistustööd ümberkolimiseks jäid Ingerimaa kindralkubernerile ülesandeks. Jurisdiktsiooni osas otsustati venelased senise Narva rae asemel allutada otse Ingerimaa kindralkubernerile.²⁴

Tuues venelased ära linna territooriumilt ja õigus-alast, otsustas eestkostevalitsus anda neile Rootsis tüüpilise sisemaalinna (*opstaden*) staatuse. Viimane lubas venelastel kaubelda oma asula tagamaal ja teha isegi kaubareise Venemaale. Lääne-Euroopasse saatmiseks tuli ülesostetud kaubad edasi müüa Narva, s.o. laolinna kodanikele. Sõna otseses mõttes tähendas see läänepoolse väliskaubanduse keeldu. Rootsi alamatena oli venelastel õigus külastada paatidel Rootsi ja Soome sadamaid ning neis vabalt kaubelda. Venelastele oli antud ka võimalus kolida Narva ning saada linnakodanikele ette nähtud kaubandusvabadusi, kuid selleks tuli neil muuta usutunnistust ja tulla valitseva evangeelse kiriku rüppe.²⁵

Ehitustöödeks, kolimiseks ja uue elu alustamiseks otsustati venelastele anda kuueks aastaks maksuvabadus nii korraliste kui ka erakorraliste maksude osas.²⁶

Ehkki resolutsioonis väljendati kuningliku eestkostevalitsuse soovi taastada vene kogukonna majandustegevus, oli selle sisu venelastele karm.

Narva saksa kogukond oli saavutatuga igati rahul. Eesmärgiks seati resolutsiooni kiire elluviimine. Pea kaks kuud hiljem, 19. augustil 1662 linna saadikuid L. v. Numensit ja U. Herbersit Stockholmi saates, väljastas raad neile memoriaali, kiites kuninglikku otsust. Samas kurdeti Ingerimaa kindralkuberner Simon Grundel-Helmfeldti tegevuse üle sätestatu elluviimisel. Rae andmeil peatanud kindralkuberner resolutsiooni 1663. a nelipühadeni, et taotleda otsuse tühistamist ja uuega asendamist. Seoses sellega tuli Narva saadikuil paluda eestkostevalitsuselt korraldust, mis kohustaks S.G. Helmfeldti täitma 28. juuni resolutsiooni.²⁷ Vajadust selle korralduse järele rõhutas Narva magistraat saadikutele järgnevatel kirjades.²⁸ L. v. Numens ja U. Herbers lubasid omalt poolt teha kõik neist sõltuva.²⁹

Saadikute tegevus Stockholmis oli edukas. 26. veebruaril 1663 teatas Hedwig Eleanora juhitud eestkostevalitsus Ingerimaa kindralkubernerile oma nõud-

misest viia venelaste ümberasustamine läbi vastavalt varasemale korraldusele. Samuti tuli venelaste kunagised eeslinnaplatsid tagastada Narva kodanikele.³⁰

S. G. Helmfeldt pidades arvatavasti eelkõige silmas venelaste ümberasumisega seotud suuri rahalisi ja materiaalseid kulutusi, säilitas endiselt Ivangorodi eeslinna elanike suhtes *status quo*. See tõsiasi ilmneb nii Narva saksa kogukonna jätkuvatest kaebustest venelaste keelatud kaubandustegevuse üle, mis võtvat narvalastel "leiva käest",³¹ kui ka Karl XI eestkostevalitsuse 12. novembri 1664. a resolutsioonist, milles järjekordselt rõhutati vajadust järgida 28. juuni 1662. a otsust.³²

28. juuni 1662., 10. märtsi 1663. ja 12. novembri 1664. a resolutsioonid väljendasid selgelt Karl XI eestkostevalitsuse seisukohta Ivangorodi venelaste ümberkolimise osas, kuid kindralkuberner S.G. Helmfeldt ei täitnud neid. Narva Suurgildi ja rae meeldetuletused ei muutnud olukorda.³³ Vastupidi, kohtumisel Narva lossis 15. juulil 1665 teatas aastatel 1665–68 kindralkuberner S.G. Helmfeldti asendanud Jakob Johan Taube linna raele oma otsusest kirjutada venelaste küsimuses Kuninglikule Majesteedile ning paluda veel kord täiendavat selgitust.³⁴

Meieni ei ole jõudnud J.J. Taube kirjalikke seisukohti, kuid asjaajamise käiku Stockholmis silmas pidades, andis eestkostevalitsus 28. augustil 1665 venelaste probleemi Kuninglikule Kommertskollegiumile lahendada.³⁵

Pärast olukorraga tutvumist esitas kommertskollegium 8. oktoobril 1665 eestkostevalitsusele väga põhjaliku aruande koos arvamusega ivangorodlaste asukoha, jurisdiktsiooni ja kaubandusvabaduste kohta. Aruande sissejuhatuses käsitleti Ivangorodi linna teket 1617. aastal ja selle esimest liitmist Narvaga 1645. a Kollegium meenutas, et kahe linna liitmisega sooviti moodustada üks terviklik linn (... en kropp och en stad...) ühtsete privileegidega. Selleks tuli ivangorodlastel kolida üle Narva poolele. Ühtse linna väljakujundamise peatas 1656. a puhkenud sõda. Eeslinna hävides jooksid sealsed elanikud mööda maad laiali. Rahu saabudes tulid venelased küll tagasi, aga kodu saadi taastada ainult Ivangorodi poolel. Kommertskollegium nõustus, et eeslinn kindluse külje all oli sõjaliselt ohtlik, kuid venelaste uus elukoht Joala külast ülal oli soise pinnase tõttu samuti sobimatu.

Esitatud aruandes näitas kommertskollegium selgelt, et ivangorodlaste elukoha vaidluste taga on tegelikult nende jurisdiktsiooni ja kaubandusõiguste küsimus, s. t. kas venelased võivad nautida samu privileege, mida Narva kodanikudki ja kaubelda võõrastega? Leiti, et venelastel tuleb lubada võõrastega kaubelda narvalastega võrdsetel alustel. Pealegi teati venelaste käsutuses

olevat suuri summasid, suuremaid kui saksa kaupmeeskonnal, mis elavdaks linna kaubakäivet. Et poleks kahte kõrvutiasetsevat ja konkureerivat linna, tuli venelastele taastada 1645. aastal ette nähtud Narva eeslinna platsid ja tuua need rae õigusalaselle. Võrdsete kaubandustingimuste saamiseks ei peetud enam oluliseks usuvahetust. Seda tuli teha neil venelastel, kes soovisid oma rahvusgruppi esindada Narva raehärrana. Venelaste huve esindama ja kergemaid tüliasju lahendama nähti ette nende endi seast valitav kohtufoogt.³⁶

Kuningliku Kommertskolleeegiumi ülesandeks oli olukorraga tutvumine ja oma arvamuse esitamine. Esitatu põhjal otsuse langetamine jäi eestkostevalitsuse ülesandeks. Kuid Ivangorodi venelaste probleemi lahendamiseks ei kiirustatud. Alles 1666. a kevadel, s. o. pool aastat hiljem, Narva rae järjekordse palve peale saata venelased senisest asukohast välja, langetas eestkostevalitsus otsuse, lähtudes otseselt kommertskolleeegiumi seisukohtadest. 14. mail 1666 väljastatud resolutsioonis nõuti Narva magistraadilt venelaste toomist põhjapoolsesse eeslinna ning nende inkorporeerimist rae jurisdiktsiooni alla. Kaubandusvabadused nagu teisedki õigused olid nüüdsest mõlemale rahvusgrupile ühesugused.³⁷

Kui varasemate resolutsioonide elluviimist takistas Ingerimaa kindralkuberner S.G. Helmfeldti otsene vastuseis, siis 1666. a resolutsioonis sätestatud tuli täita. Narva magistraat, ehkki vastumeelselt, oli kohustatud eeslinna taastama. 22. augustil 1667 esitas bürgermeister L. v. Numens raele 24 vene kaupmehe nimed, kellele tuli Narva poolel ehitusplatsid välja jagada.³⁸ (vt lisa 1). Seega asustas Narva eeslinna taas vene kaupmeeskond. Venelastest käsitöölised, kandjad, veomehed, kalurid jt jäid edasi Ivangorodi poolele. Dokumentides hakati venelasi nimetama "Narva venelased". Senine termin "ivangorodlane" oli taandumas.

Vastuolud saksa ja vene kaupmeeskondade vahel 1672-1681

14. mai 1666. a resolutsiooniga said Narva eeslinna kolinud venelased linnamüüride vahel elavate saksa, rootsi jt kaupmeestega võrdsed kaubandustingimused. Loomulikult ei olnud saksa kogukond toimnuga rahul ja astus üha uusi samme venelaste konkurentsivõitlusest kõrvaldamiseks. Peagi hakati taas viitama venelaste eestostukaubandusele ehk lubamatule kaubandustegevusele. Asi oli selles, et eeslinnas elavad venelased olid sõna otseses mõttes lähemal nii Narva ümbruse talupoegadele kui ka linna saabuvatele Lääne-Euroopa ja Venemaa kaupmeestele. Probleemi reguleerimise vajadust mõisteti mitmel tasandil.

1672. a nõudis täisealiseks kuulutatud ja iseseis-

valt riiki juhtima asunud Karl XI Narva linnusekrahv J. v. Liljendahlilt aruannet ja ettepanekuid Narva ning selle naaberlinna Nyeni (Nevanlinna) Venemaa-kaubanduse osas. 31. juulil 1672 kuningale saadetud kirjas esitas J. v. Liljendahl muude probleemide seas ka ülevaate Narva eeslinna vene ja saksa kogukonna vahelisest vastuolust.

Linnusekrahvi teatel kauplesid venelased Narva eeslinnas oma poodides ja elumajades, kus nende äritegevus ei olnud ajaliselt reguleeritud. Seejärel, kui linnavärvad õhtul suleti ja enne veel, kui need hommikul avati, ostsid venelased linna saabuvailt maameestelt kaupu üles ja müüsid vajaminevat vastu. Samuti kauplesid nad väliskaupmeestega otse laevadel. Liljendahli hinnangul ei võimaldanud selline ebaterve konkurents sakslastel ja rootslastel võrastega kaubalepinguid sõlmida. Mõnel nädalal ei saanud viimased tema hinnangul pooltki tündrit soola müüa. Lisaks tõstis linnusekrahv taas esile venelaste ustavuse probleemi, viidates nende tihedatele sidemetele Venemaal elavate sugulastega, kes võimaliku uue Vene-Rootsi sõja korral keerasid Rootsile selja. Narva hetkeolukorda äärmiselt mustades värvides kirjeldades leidis linnusekrahv J. v. Liljendahl õiglase olevat, kui venelased ostaks kaupu ainult Venemaalt üles ja müüks need edasi Narva rootsi ja saksa kaupmeestele. Viimased vahendaks venelastele omakorda Lääne-Euroopa kaupu. Kuid veelgi õiglasemaks pidas Liljendahl venelased Narvast üldse kas Jamburgi, Kaporjese või kusagile Käkisalme lääni eemaldada. Ainult kindlal arvul, näiteks 12 vene kaupmehel, jäi võimalus kolida oma poodidega linna territooriumile. Sellisel moel lootis linnusekrahv lõpetada venelaste konkurentsivõitlust.³⁹

Need J. v. Liljendahli Narva saksa kogukonna kaubanduse suurust alahindavad ja venelaste suhtes negatiivsed faktid edastas Karl XI Kuninglikule Kommertskolleeegiumile. Lisaks oli kolleeegiumile laekunud Narva Suurgildi samasisuline venelastevastane kaebekiri.⁴⁰

Kuninglik Kommertskolleeegium arutas põhjalikult kõiki kirjades leiduvaid seisukohti ning 13. märtsil saadeti kuningale omapoolne aramus. Kolleeegium pidas vajalikuks luua vahendid ja aidata igati kaasa venelaste elamaasumisele linna ja nende ehitustegevusele seal. Eeslinn soovitati piirata taraga, mille värvavaid tuli avada ja sulgeda üheaegselt linnavärvavatega.⁴¹

Korralduse piirata eeslinn aiaga tegi Karl XI Narva magistraadile teatavaks 12. juulil 1673. Aia ehitamise kulud jäeti võrdselt linnaelanike ja eeslinna venelaste kanda.⁴² Ehitustööde kordinaatoriks määrati Ingerimaa kindralkuberner J. J. Taube.⁴³

1673. a Simon G. Helmfeldti järel lõplikult Ingeri-

maa uueks kindralkuberneriks määratud Jakob Johan Taube pidi oma ametiülesandeid silmas pidades süvenema ka Narva vene küsimusse. 31. jaanuaril 1674 esitas ta kuningale põhjaliku ülevaate vene rahvusgrupi hetkeolukorrast Narvas. Olemasolevate raskuste ja vastuolude peapõhjuseks pidas J. J. Taube seadlusandluse ebajärjekindlust ja vasturääkivust. 1662 sooviti venelased transportida veerand miili linnast eemale ning nad allutati kindralkubeneri õigusemõistmisele. Kuna kolimisega viivitati, tuli 1666. a vastupidine korraldus kohandada venelastele elamiseks nende vanad platsid Narva eeslinnas ja nad toodi tagasi linna jurisdiktsiooni alla. 1666. aasta resolutsioonist oli möödunud kaheksa aastat, kuid 1673. a lõpuks oli J. J. Taube hinnangul üle jõe kolinud ainult mõned venelased, ülejäänud elasid edasi Ivangorodi eeslinnas (... *så att allenast några hafwa öfverflytt deras huus i förslutne åren, de andre bo än i deras förre hackelwårcke...*). Ka Majesteedi uut otsust piirata eeslinn taraga ei pidanud J. J. Taube õnnestunuks. Erinevalt varasemast seisukohast venelaste rikkusest ja aktiivsusest kauplemisel, leidis kindralkuberner, et tegelikult oli ainult 13-14 venelast seotud piirikaubandusega. Litsentsiarvete järgi oli nende kaubakäive tühine. Seega ei saanud rääkida tõsiselt eestostukaubandusest ja ei olnud vaja ette võtta kulukat aiaehitust.⁴⁴

Kindralkuberner J. J. Taube nägi kahte võimalikku lahendusteed. Esmalt, kas tuua kauplevad venelased koos oma poodidega linna territooriumile, või teiseks, viia ellu 1662. a resolutsioon venelaste kolimisest *pristan*'i juurde. Samas ei olnud ta esimese variandi suhtes eriti optimistlik. Oli ju linnamüüri sisene ala väikene ja kitsas ning kolimine sinna komplitseeritud.⁴⁵

3. septembril 1674 saatis ülemleitnant Johan Stael von Holstein kindralkuberner J. J. Taube ülesandel Karl XI-le täiendava kirja. J. Stael näitas, et eeslinna piirava aia ehitamiseks kulub vähemalt 1000 riigitaalrit, millist summat venelastel ja teistel eeslinna elanikel ei olnud välja panna. Seetõttu oligi kubermanguvalitsuses jõutud seisukohale kolida venelased Narvast eemale, kas Jamburgi, Koporjesse või *pristani* juurde.⁴⁶

J. J. Taube nägemus venelastest Narvas erines oluliselt tema eelkäija S. G. Helmfeldti omast, aga ka tema enda varasemast seisukohast. Kohapealse kindralkubeneri arvamus oli määrav otsuse langetamisel Stockholmis. Nii väljastaski Karl XI 5. novembril 1674 korralduse, käskides vene kaupmeestel otsustada, kas kolida linna territooriumile, ehitades sinna kivimajad ning kandes kõiki kodanikele ette nähtud koormisi, või asuda ümber Koporjesse, saades seal varemlubatud sisemaalinna õigused. Narva ja Ivangorodi eeslinna võisid elama jääda ainult vene käsitöölised ja töömehed.⁴⁷

Selle otsusega oli tagasi pöördutud Kärde rahu aegsesse perioodi. 5. novembri 1674. a resolutsiooni sarnasusele 28. juuni 1662. a omaga viitas ka Kuninglik Kommertskollegium, milline 1675. a algul arutas Karl XI korraldusel taas pealinna laekunud Narva kahe kogukonna kaebe- ja palvekirju.

Kollegiumis toimunud arutelu uudsus oli selles, et Narva vene küsimust käsitleti varasemaga võrreldes uuest aspektist, pidades eelkõige silmas piirilinna tähtsust kindlusena. Tõdeti, et venelaste kolimine Narva poolele ei kaotanud Ivangorodi eeslinna. Kahest eeslinnast oli moodustunud linna põhiterritooriumiga sama suur ala. Eeslinnade valdavalt venekeelsed inimesed olid aga nii keelelt kui ka usult enam seotud Venemaaga. Samuti suhtlesid Venemaa piiriäärsete alade elanikud Narva tulles just oma rahvuskaaslastega, külastades nende maju ja sooritades samas vajalikud ostud. Sellest tulenevalt asus kommertskollegium toetama viimast 5. novembri 1674. a resolutsiooni. Leiti, et vene kaupmeeste toomine linna territooriumile suuredaks seal kivimajade arvu, mis oli vajalik garnisoni majutamiseks. Eeslinnad tuli sõjaohu korral nii või teisi hävitada ja sealsed elanikud linnamüüride vahele varjule tuua, mis suurendas järsult majutamiskoormust. Kaotades eeslinnad nüüd ja kolides ülejäänud venelased Jamburgi, Koporjesse või mujale, vabaneti koos ebakindla rahvusgrupiga ka võimalikest lisaprobleemidest. Kummutamaks ikka veel käibel olevat arvamust venelaste suurest osast Venemaa-kaubanduse toomisest Narva, väitis kollegium, et venelaste tegevus oli viimastel aegadel piirdunud ainult maakaubandusega linna ümbruses. Kaugemate vene piirkondadega Moskvani välja puudus neil igasugune side.⁴⁸

Riigi majanduspoliitika tähtsaima autoriteedi - Kuningliku Kommertskollegiumi - arvamusel tuginedes andis Karl XI 13. jaanuaril 1675 kindralkuberner J. J. Taubele korralduse 5. novembri resolutsioon ellu viia. 9. märtsil kutsuski J. J. Taube Narva lossi eeslinnas elavad vene kaupmehed ning tutvustas viimastele linna rae esindajate juuresolekul vene tõlgi vahendusel Kuningliku Majesteedi tahet. Venelastele anti otsusele jõudmiseks neli nädalat aega, mille jooksul neil tuli leida linnas sobivad platsid või lahkuda Koporjesse. Ettenähtud aja möödudes kuulusid eeslinnamajad lammutamisele.⁴⁹

Kui venelaste kolimine Koporjesse või mujale oli kubermanguvalitsuse kompetents, siis ehitusplatside leidmiseks linnas vajati rae kaasabi.

Lubatud neli nädalat möödus kiiresti. 17. aprillil 1675 esines vene staarost Ivan Gorosch oma kogukonna palvel Narva magistraadi ees. Esmalt avaldas staarost rahulolu Kuningliku Majesteedi otsuse üle võrdsustada

vene kaupmeeskond Narva kodanikega, lubades neil elama asuda linna. Korraldust soovisid vene kaupmehed igati täita. Kuid nelja nädala möödudes olid vene poed eeslinnas küll suletud, aga uued sobivad poeruumid ja ehitusplatsid rael välja jagamata. Venelased soovisid esmalt üürida endale linnas poeruumid ja alles seejärel kivimaju ehitada.⁵⁰

8. mail kutsuti vene kaupmehed uuesti kuberman-guvalitsuse kantseleisse. Nendega kohtus ülemleitnant J. Stael von Holstein, kes meenutas ümberkolimise tähtsust. Oma vastuses väitsid venelased, et nad on Narva magistraadile esitanud linna kolivate kaupmeeste nimed, kuid raad ei ole neile platse välja jaganud. Samuti oli venelastele ebaselge nende tulevane omandisuhe kruntidesse, s. t. kas nad saavad ehitusplatsid päriks või rendile. Kohalviibinud Narva rae ja Suurgildi esindajad väitsid aga, et venelaste seas on palju neid, kes ei sobi linna ehitama ja seal elama. Viimase all mõeldi tõenäoliselt sidet Venemaaga.

Poole arutelu pealt kantseleisse tulnud J. J. Taube tõi venelaste probleemi taas mõneks ajaks lahenduse. Nimelt määras ta ümberasumise lõpetamiseks uue tähtsustaja – 1675. a mihklipäeva. Kuid venelastel tuli kõigepealt linna ehitada uued majad ja alles seejärel avada poed.⁵¹

Eelpoolviidatud nimekirja 15 vene kaupmeheperiga sai Narva raad 28. aprillil 1675. (vt lisa 2).⁵²

20. mail 1675 on J. J. Taube saatnud järjekordse aruande venelaste ümberkolimise probleemidest kuningale Stockholmi. Kindralkuberner nimetas 13 vene kaupmeheperet, kes soovisid elama asuda Narva. Koporjesse ei tahtnud keegi kolida. Kõik olid valmis linnas platse ostma ja kivimaju ehitama. Kui aga J. J. Taube saatis venelased rae ette, otsis viimane vastuväiteid ja keeldus abist platside leidmisel. Magistraat oli käskinud venelastel ise krundiomanikelt platse osta, kuid need keeldusid müümast.⁵³

Juba J. J. Taube 20. mai aruandes leidub teade vene kogukonna kavatsusest sõita Stockholmi. Nädalapäevad hiljem, 28. mail 1675, on Narva Suurgild saatnud Stockholmis viibivale bürgermeister Jürgen Tunderile märgukirja, et vene kogukonna esindajad Vasili (I) Sdanov, Gavril Babin, Garassim Kandratchev, Filip Kirjanov jt on asunud pealinna poole tee. Oma kirjas oli Suurgild väga mures, et vene delegatsiooni tegevus Stockholmis võiks olla edukas ja hävitada nende plaani venelastest vabanemiseks (...wodurch wir unsere intention so viel weniger erreichen noch der Reussen Loss werden). Seetõttu paluti J. Tunderil isiklikult esineda Karl XI ees ning rääkida neist ohtudest, mida venelased Narvale kujutasid. Loomulikult korraldati fakti venelaste ebatruudusest. Kuid täiesti uudne oli süüdistus, et vene-

lased saavad raha kivimajade ehitamiseks Vene tsaari alamatelt. Muul moel ei osatud seletada vene kaupmeeskonna kiiret tegutsemist linna kolimisel. Veeretamaks veelgi vene kaupmeestele takistusi ja sundimaks neid kindlalt ümber kolima Koporjesse, soovitati J. Tunderil töötada selles suunas, et koos asumisega linna, nõutaks usuvahetust.⁵⁴

Suurgildi ettepanekuist rõhus J. Tunder just viimasele. Konkreetse kuupäevata kirjas tõdes bürgermeister, et kuigi venelastele ei ole usuküsimuses suuri kitsendusi tehtud, näiteks ei ole neid sunnitud panema oma lapsi luterlikesse koolidesse, ei saanud neid kodanikeusisusse ja Suurgildi liikmeskonda võtta. Seda juba Karl XI eestkostevalitsuse poolt 20. detsembril 1668 kinnitatud Suurgildi skraa alusel, mis nõudis liikmeilt Augsburgi usutunnistust.⁵⁵

14. oktoobri 1675. a resolutsioonis ongi Karl XI sidunud venelaste kolimise linna, ehitusloa saamise seal ja kodanikuks olemise usuvahetusega Augsburgi usutunnistuse kasuks.⁵⁶

Viimati oli venelastelt sama kategoorilisusega usuvahetust nõutud 28. juunil 1662.⁵⁷ Taas oli venelaste kord asuda oma õigusi kaitsma. 11. mail 1676 on kuninglikus kantseleis registreeritud Narva vene kogukonna esindajate Garassim Kandratchev ja Ivan Ivanovi supliik Karl XI-le, milles sisuliselt paluti 14. oktoobri resolutsioon tühistada. Vene kaupmeeskonna kindel soov oli jääda vene õiguskorrale. Samuti paluti luba kaubelda Narva saabunud võõrastega, seda ka muidu Suurgildile privilegeeritud soola, heeringa, tubaka ja veinidega. Venelased soovisid, et neid võetakse täisõiguslike liikmetena Narva kodanikkonda ja Suurgildi ning võimaldataks osta ehitusplatse või valmis elumaju linnas. Lisaks paluti luba osaleda rae töös ja nii kaitsa venelaste huve.⁵⁸

Venelaste palvekirjal oli edu. Nagu mitmelgi varasemal korral, tegi Karl XI uue pöörde Narva vene kogukonna elu ja majandustegevuse sätestamisel. 10. augustil 1676 Växiös väljastatud resolutsioonis peatas Karl XI 14. oktoobri 1675. a resolutsiooni, märkides, et ta on viimatimainitud korralduse teinud vastavalt kommerts-kolleegiumi ettekandele. Uue, 10. augusti resolutsiooni kohaselt võisid venelased jääda eeslinna elama, kuid Narva magistraadil tuli nad võtta oma jurisdiktsiooni alla. Seda otsust ei saa aga lugeda täielikuks järeleandmiseks venelastele. Edaspidigi ei olnud neile kaubanduses ette nähtud Suurgildi liikmetega võrdsed tingimusi. Nii jäi neile keelatuks veini-, tubaka-, soola- ja heeringakaubandus võõrastega. Tegelikult kehtis sama piirang viljagi osas. Muude kaubaartiklitega lubati venelastel osaleda nii jae- (in minut) kui ka suurkaubanduses (en gros). Venelaste kaubandustegevus pidi nüüdsest toi-

muma ainult linna territooriumil. Samuti käskis Majesteet likvideerida vene poed eeslinnas. Neist ainult 12 võidi uuesti avada linnas.⁵⁹

Nagu resolutsiooni tekstist nähtub, ei mainitud selles enam venelaste ümberkolimist Koporjesse, Jamburgi või kuhugi mujale. Samuti ei ole juttu usuvahetusest. Sotsiaalse seisundina fikseeriti vene kaupmeestel väike- ehk poekaupmeeste staatus.

Tuginedes Karl XI 10. augusti resolutsioonile, esines vene staarost Mikita Skorobogatov 8. veebruaril 1677 Narva rae ees palvekirjaga avalikustada nende 12 kaupmehe nimed, kes võisid linna territooriumil oma poed avada. Samuti taotleti väljavalitute vastuvõttu Suurgildi liikmeskonda. Ehkki resolutsioon seda ette ei näinud, sooviti eriti luba osaleda soola-, tubaka- ning viljakaubanduses. Veini- ja heeringakaubandusest oldi valmis loobuma.⁶⁰ Kergendamaks rae valikut esitati 12. veebruaril palvekirjale lisaks kuueteistkümne vene kaupmehe nimed.⁶¹ (vt lisa 3).

On siiski üsna tõenäoline, et vene poepidajad kohe järgnevatel aastatel kauplusi linna territooriumil ei avanud. Alles 3. juulil 1692 koostatud nimekirjas, milles viidatakse 10. augusti 1676. a otsusele, on kümnel vene kaupmehel linnas 13 poodi. Neist ei olnud Ivan Maksimikin ainsana veel kodanikuvannet andnud. Peale Garassim Kandratevi ei olnud ühelgi venelasel isiklikku maja linnas, sest poeruumide asukohana nimetatakse raekoja või mõne Suurgildi liikme elumaja keldrit.⁶² (vt lisa 4).

Sten Karlingi publitseeritud Narva 1684. a krunდიomanike nimekirjas ei leidu veel ühegi venelase nime.⁶³ Ehkki Rootsi võimuperioodi lõpuni jäi peaaegu kakskümmend aastat, on üsna tõenäoline, et vene kogukond majavaldusi linnas ei omandanudki, jäädes elama eeslinna. Mõningase erandi moodustas Garassim Kandratev, temast aga hiljem.

Saades loa tuua poed linna põhiterritooriumile, oli vene kaupmeeskonna uueks eesmärgiks taotleda õigus kaubelda soola, heeringa, veinide, tubaka ja viljaga. Rae protokollide põhjal on nad keelatud kaupadega tegelikult kaubelnudki.⁶⁴ Samuti saadeti vastavasisulisi palvekirju pealinna, milles süüdistati Narva raadi kodanikuseisusse tõusnud vene kaupmeeste ahistamises. Tuletamaks meelde, et kõik Rootsi krooni alamad on seaduse ees võrdsed, saatis Karl XI 13. aprillil 1678 Ingerimaa kindralkuberner J. J. Taubele kirja. Täiesti ootamatult keelati selles kirjas Narva rael teha venelaste mistahes kitsendusi, seda ka kaubanduse osas, kus neile tuli edaspidi lubada kaubelda soola, vilja ja tubakaga.⁶⁵

Kuningliku Majesteedi seisukoht läks järjekordselt vastuollu tema poolt varem sätestatuga. Karl XI 13.

aprilli korraldus tuli ootamatult nii Narva raele kui ka J. J. Taubele. Selguse saamiseks saatis kindralkuberner 30. oktoobril 1678 kuningale kirja, milles ta otseselt küsis, kumba resolutsiooni, kas viimast või 10. augusti 1676. a oma kehtivaks lugeda.⁶⁶

Samasugust hämmingut väljendas Narva raad kirjades Kuninglikule Kommertskollegiumile ning kuningale enesele. Neis kirjades selgitas raad taas venelaste kaubanduse piiramise vajadust, ehkki mööndi, et neile võiks jaekaubanduse vormis lubada soola-, heeringa- ja veinikaubandust (välja arvatud tubakas), kuid nad pidid need kaubad muretsema Suurgildi liikmeilt.⁶⁷

Kuninglik Majesteet ei tõtanud oma seisukohti muutma. Veel 11. veebruaril 1679 Liunghyst J. J. Taubele saadetud kirjas nõudis ta 13. aprilli 1678. a korralduse täitmist. Karl XI kindel käsk kindralkubernerile oli neid seisukohti Narva raele meenutada.⁶⁸

Saamata toetust Karl XI-lt, otsis Narva raad 29. aprillil ja 14. mail 1679 abi otse kuninga kantsleerikult Frants Joel Örnstedtilt, kes väidetavalt oli kord juba Narva saksa kogukonda venelaste-kiisimuses kuninga ees toetanud.⁶⁹

Ebaselgeks jääb, mil määral oli abi F. J. Örnstedtist või Kuninglikust Kommertskollegiumist, kuid 30. mail 1679 tegi Karl XI taas uue pöördet oma Narva venelaste poliitikas. Nagu kuningas kirjas J. J. Taubele teatas, oli ta seisukohale jõudnud, et viis vaidlusahust kaubaartiklit - vein, tubakas, sool, heeringas ja vili - tuleb taas koondada ainult Narva Suurgildi liikmete kätte. Vene kaupmehed ei suutnud Karl XI hinnangul tuua Venemaa-kaubandust Narva ning seda edendada. Venelased ise soovisid tegelda linnale kahjuliku maa-kaubandusega, ehkki neile oli lubatud poekaubandus. Samas 30. mai resolutsioonis pandi lõplikult paika venelaste asukoht. Selleks sai Narva eeslinn. Igasugune elutegevus Ivangorodi poolel tuli lõpetada.⁷⁰

Kuninga poolt sanktsioneeritu põhjal konkreetsete kaubandustingimuste väljatöötamine jäi Narva rae, Suurgildi ja vene kogukonna ühise arutelu objektiks, ehkki viimasel oli kaasaráakimisvõimalus vaid vähesel määral.

15. jaanuaril 1680 pöördusidki rae poole vene kogukonna esindajad Garassim Kandratev ja Filip Kirjanov, paludes vene kaupmeestele võimaldada uut resolutsiooni arvestades osta Suurgildi liikmeilt vilja, soola, tubakat, heeringat ja veini ning neid edasi müüa. Linnusekrahv Jürgen Tunderfeldt vastas rae nimel, et venelaste taotlus edastatakse Suurgildile, kes teatab oma seisukoha nädala jooksul.⁷¹

22. jaanuari istungil tutvustasid Suurgildi esindajad magistraadile oma nägemust vene kodanike kaubandusest Narvas. Kuigi kuninglik resolutsioon seda ei nõudnud, oli Suurgild valmis lubama venelastel teatud

ulatuses kaubelda keelatud kaupadega. Mõtet edasi arendanud linnusekrahvi veendumuse kohaselt oli 30. mai 1679. a resolutsioon parim lahendus pikaleveninud tüllile. Saavutatu säilitamiseks tuli tema arvates teha venelastele teatavaid järeleandmis: midagi tühist ära andes oli võimalik luua kindel rahu. Uuesti venelastega vastuollu sattuda linnusekrahv ei soovitanud.

Nii arutati järgnevalt, kas võimaldada venelastele soolakaubandust väikestes kogustes või suurelt. Osa Suurgildi ja magistraadi liikmeid leidis, et soolakaubandus suurelt oleks parim järeleandmine, sest siis ei suudaks venelased osaleda konkurentsivõitluses. Teine pool oli arvamisel, et kindlapiirilist jaekaubandust on lihtsam kontrollida. Kuna viimast seisukohta toetas ka J. Tunderfeldt, soovitas ta Suurgildil asja veel arutada.⁷²

Ühisarutelu jätkus 24. jaanuaril. Nüüd leidis Suurgild, et venelastele võib teha keelatud kaupadest kolme — vilja, veini ja heeringa osas — järeleandmisi. Ülesõstetud vilja saaksid venelased müüa kas siinsetele kodanikele või saata edasi Stockholmi. Veini ja tubakat lubati saksa kogukonnalt ostes oma soovi kohaselt edasi müüa, sealhulgas Venemaalegi. Soola- ja tubakakaubandus jäeti edaspidigi ainult Suurgildi liikmeile.

Suurgildi seisukohta tutvustati vene kogukonna esindajatele. Ootuspäraselt soovisid venelased lubatud vilja kõrvale ka soola ja tubakat. Kuna raad ja Suurgild keeldusid, ähvardasid venelased uuesti pööraduda kuninga poole.⁷³

Raeprotokollide põhjal on võimalikke järeleandmisi edasi arutatud 11. märtsil 1680. Seejuures jäi Suurgild kindlalt varem lubatu juurde. Soola- ja tubakakaubanduse keelamist põhjendati ohuga, et venelased saksa kogukonnast suurema kapitaliga haaraks kogu kaubanduse enese kätte, surudes teised konkurentsist välja.⁷⁴

Suurgildi arvamusele toetudes langetaski Narva raad 18. märtsil 1680 otsuse, millega veini-, heeringa- ja viljakaubandus anti venelastele varemärgitud piirangutega vabaks; soola- ja tubakakaubandus jäi keelatuks.⁷⁵

Saades teada Narva rae otsuse, viisidki venelased ellu oma ähvarduse ning pöördusid Karl XI poole. Viimane on 9. juulil 1681 saatnud Ingerimaa kindralkuberner Märten Schoultzile korralduse uurida venelaste kaebusi. Kuid kindralkuberner 10. oktoobri 1681. a plakatis on rae otsust venelaste kasuks muudetud ainult osaliselt. Nimelt leidis M. Schoultz, et venelased võivad küll soola ja tubakat saksa kogukonnalt linnas osta ning seda seejärel oma linnapoodidest müüa, kuid eeslinnapoodides jäi see täielikult keelatuks. Samuti ei lubatud neid kaupu võrastelt kaupmeestelt osta.⁷⁶ Seega ei toimunud venelaste kaubandustegevuses reaalselt mingit muutust, kuna nende poed paiknesid sel perioodil val-

davalt just eeslinnas. Nagu varem võttasime, on alles 1692. aastast teada kümne vene perekonna kaubapoed linnas.

Kuningliku resolutsiooniga 30. maist 1679, Narva rae 1680. a 18. märtsi korraldusega ja kindralkuberner M. Schoultzi 1681. a 10. oktoobri plakadiga lõppes pikk ja vaevarikas vaidlus venelaste elukoha, jurisdiktsiooni ja kaubandusõiguste üle. Kui Narva eeslinna ja linna põhiterritooriumi piirastusest tingitult ei õnnestunud tegelikult Ivangorodi eeslinna likvideerida,⁷⁷ siis sätestatud kaubandustingimused jäid kindlalt kehtima Rootsi võimuperioodi lõpuni.

Nii näiteks süüdistas 24. märtsil 1683 kommertsfiskaal Thomas Larssohn vene kaupmees Filip Kirjanovit keelatud soolakaubanduses, millise eksimuse eest venelasele määrati 40 hõbetaalrit trahvi.⁷⁸ 18. augustil 1687 süüdistas fiskaal Johan Dubbe tervet rida vene poepidajaid — Ignati Mokrikut, Semjon Klementevi, Filip Kirjanovi, Garassim Kandratevi ja Mikita Skorobogatovi — soola ja tubaka väikekaubanduses eeslinna poodides.⁷⁹ Lähtudes samuti Narva Suurgildi 5. mai 1694. a supliigis leiduvast kaebusest venelaste salajase soola- ja tubakakaubanduse üle eeslinna poodides,⁸⁰ ei ole seadusandluse osas muutusi tehtud, küll aga esines eksimisi selle täitmisel.

Siiski mõningane täiendus eelpoolkirjeldatud seadusandlusele tuli. Juba Karl XI 10. augusti 1676. a resolutsioonis märgiti venelaste elamaasumist linna. Eelkõige Narva magistraadi vastuseisu, aga samuti vene kogukonna enese kapitalinappuse ja tõenäoliselt konservatiivsusegi tõttu jäi see ära. Kuid nii nagu 1676. a, võttis Narva Suurgild ka 1688. a suure ärevusega vastu kindralkuberner Jöran Sperlingi uue samalaadse korralduse. Kindralkuberner resolutsiooni põhjal pidid need vene kodanikud, kes ehtasid või ostsid linna kivimaja, asudes sinna elama ning lõpetades kaubandustegevuse eeslinnas (andes sealed majad üürile sõjaväelastele), saama täielikult kõikide kodanikele ette nähtud kaubandusvabaduste osaliseks.⁸¹ Venelastele tähendas see eelkõige õigust osaleda suurkaubanduses.

Aastapäevad hiljem, 17. juunil 1689, oligi Narva rae ees Garassim Kandratev palvega kinnitada talle kõik kodanikele ette nähtud vabadused ja soodustused, kuna ta oli ehtanud linna kivimaja. Lisaks palus G. Kandratev väljastada talle kui täieõiguslikule kodanikule tõend vaadi tubaka ostmiseks. Raad keeldus, väites, et taotleja ei vasta veel kindralkuberner plakatis esitatud tingimustele.⁸²

Venelase kaebuse peale sekkus rae tegevusse J. Sperling isiklikult, käskides kinnitada G. Kandratevile kõik õigused ja vabadused. Kuid venelane ise pidi veel enne talve algust kolima koos perega "oma suurde ja silmapaistvasse kivimajja".⁸³ Kandratevi jätkuv kau-

bandustegevus eeslinnas oligi arvatavasti rae varasema keeldumise põhjuseks.

Narva linna 1661. – 1687. a kinnisvarade ostu-müügilepingute kogu andmeil sõlmis Garassim Kandr-
tev 28. jaanuaril 1687 ostulepingu sumud Caspar Rodde
pärandustombuga, ostes viimaselt 1000 riigitaalri eest
kivimaja. Maja asus Pikal tänaval surnud Christoffer
von Cöllni ja surnud Hinrich Mundti kivimajade vahel
Karjavärava lähedal ning kandis krundinumbrit 4.

Pärast seda, kui ostust oli kolm korda avalikult teatatud,
kinnitas raad 20. märtsil 1687 krundi ja maja G. Kand-
ratevi omanduseks.⁸⁴

Analoogilisi ostulepinguid teiste vene kaupmeeste
puhul teada ei ole, mis seab G. Kandrati erandlikku
olukorda. Milline aga oli venelase edasine saatus linnas,
jääb kahjuks lahtiseks.

(järgneb)

Viited ja kommentaarid

¹ Rootsi Riigiarhiiv (=SR), Livonica II, Vol. 205.

² A. Soom. Ivangorod als selbständige Stadt 1617-1649. // Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1936. Tartu, 1937. S. 272-281; EAA, 1646-1-1. L 79 p- 83 p.

³ Käesolevas artiklis on saksa kogukonna ja saksa kaup-
meeskonna mõistete alla koondatud Saksa, Rootsi, Inglise,
Šoti jne päritolu Narva linnakodanikud, kelle omavaheliseks
suhtluskeeleks oli saksa keel.

⁴ A. Soom. Die Politik Schwedens bezüglich des russischen
Transithandels über die estnischen Städten in den Jahren
1636-1656 // Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXXII. Tartu,
1940. S. 79-147; H. Piirimäe. Kaubanduse küsimused Vene-
Rootsi suhetes 1661. -1700. a // Tartu Riikliku Ülikooli Toi-
metised. Vihik 113. Tartu, 1961. Lk 14 jj; E. Küng.
Handelsverhältnisse für Fremde in Narva im 17. Jahrhundert
// Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stock-
holmiensia. 11. Stockholm, 1993. S. 180-181; Viimati on
kõige põhjalikumalt käsitletud Rootsi Läänemerekaubanduse
poliitikat: S. Troebst. Handelskontrolle - "Derivation" - Ein-
dämmung: Schwedische Moskau-politik 1617-1661 / Habi-
litationsschrift vorgelegt am Fachbereich Geschichts-Wissen-
schaften der Freien Universität Berlin. Berlin, 1994.

⁵ A. Soom. Narvas ryska befolkning och kriget 1656-1658
// Svio-Estonica. 1937. Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi Aas-
taraamat. Tartu, 1937. S. 165-173; Kohalike vene elanike
ebatruudusele on samuti viidatud: M. Carlon. Ryska kriget
1656 - 1658. Stockholm, 1903. S. 105 ff; O. Liiv. Vene asus-
tusest Alutagusel kuni XVIII sajandi esimese veerandini.
Tartu, 1928. Lk 34.

⁶ O. Freymuth. Tartu linn orduajal. // Tartu: Ajalooline osa.
/ Tartu Linna-Uurimise Toimkonna korraldatud ja toimetatud.
Tartu, 1927. Lk 42; E. Tarvel. Elanikkond. Hansalinnana
XIII sajandist Liivi sõani. // Tartu ajalugu. Koost. R. Pullat.
Tallinn, 1980. Lk. 51-52; J. Kleinberg. Tallinna vene kauba-
hoovi ajaloo XV-XVI sajandil. // ENSV TA Toimetised.
Ühiskonnateaduste seeria. 1962. Nr 3. Lk 241-257; H. Palli.
Elanikkond. Rootsi koloniaalprovintsi keskuseks 1561-1710.
// Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Koost. R. Pullat. Tal-
linn, 1976. Lk 264.

⁷ A. Soom. Ivangorod. S. 289-294, 302 -307; 1652. a kiri-
kumaksuleht paikneb: EAA. 1646-1-1890.

⁸ EAA. 1646-1-1889, 1890.

⁹ Vt viited 1, 3 ja 4.

¹⁰ H.J. Hansen. Geschichte der Stadt Narva. Dorpat, 1858.
S. 125-126.

¹¹ A.V. Petrov. Gorod Narva. 1223-1900. St. Peterburg,
1901. S. 178-179.

¹² O. Kotšenovski. Narva: Gradostroitelnoe razvitie i arhi-
tektura. Tallinn, 1991. S. 41-42, 44, 46.

¹³ N. Raid. Tartu vene kaupmeestest 18. sajandil // Kleio.
Ajaloos Ajakiri. 7. Tartu, 1993. Lk 19-21.

¹⁴ Siinkohal tänab autor Jelena Vammust, kes aitas lugeda
vana-venekeelseid tekste.

¹⁵ 1654. a Ingerimaa kindralkuberneriks määratud G. E.
Horn oli vene elanikkonna suhtes usaldamatu juba enne Vene-
Rootsi sõja puhkemist. Sõja puhkedes lahkusid paljud venela-
sed Narvast, kelledest osa leidis uue elukoha Venemaal: A.
Soom. Narvas ryska befolkning. S. 167.

¹⁶ A. Soom. Ivangorod. S. 282-285.

¹⁷ EAA. 1646-2-83. L 12-13.

¹⁸ A. Soom. Narvas ryska befolkning. S. 167 ff. ; Deportee-
rite nimekiri koos G. E. Horni aruannetega asuvad Rootsi
Riigiarhiivis: SR, Livonica II, Vol. 173.

¹⁹ EAA. 1646-1-2405. L 84; 1646-2-179. L 22-22 p (Narva
kaupmeeskond linna raele 15. oktoobril 1659); eestostukau-
bandusest vt lähemalt: A. Soom. Linnade võitlus maakauba-
duse vastu Eestis ja Ingerimaal XVII sajandi esimesel poolel //
Ajalooline Ajakiri. 1937. 2. Lk 57-72.

²⁰ Viites 19 mainitud Narva rae 11. oktoobri 1659. a kirjas
viidatakse kuninga korraldusele panna venelased taas elama
põhjapoolsesse eeslinna: EAA. 1646-1-2405. L 84.

²¹ EAA. 1646-2-83. L 68; Narva linna laiendamise kavu
eeslinnade arvel nii 1659. a tulekahju eel kui ka pärast seda on
ehitusajaloolisest aspektist käsitletud: S. Karling. Eine bau-
geschichtliche Untersuchung. Tartu, 1936. S. 125-136, 289-
294; ning fortifikatsiooniajaloolisest seisukohast: H. Sepp.
Andmeid Narva kindlustamise üle 17. sajandi lõpu-aastaküm-
netel // Sõdur. 1933. 35/36. Lk 986-991; A. Soom. Narva
kindlused fortifikatsioonilisest seisukohast vaadatuna // Sõdur.
1934. 29/30, 31/32, 33/34. Lk 783-787, 827-830, 877-880. A.
Soom. Narva laiendamine ja kindlustamine 17. saj. lõpul //
Sõdur. 1936. 50-52. Lk 1186-1195.

²² SR. Livonica II, Vol. 176; Keskvalitsuse 1640. -1650.
aastate ideed paigutada Narva linn jõe suudmesse on lühidalt
tutvustatud: A. Soom. Narva laiendamine. Lk 1195; J. Naber.
Motsättningarnas Narva: Skolfrågorna i ett statsreglerat sam-
hälle 1581-1704 / Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokal-
välde i stormaktstidens Estland // Licentiatavhandling
framlagd vid Torkel Janssons seminarium Historiska institu-
tionen Uppsala universitet 18. februari 1994. S. 46, 75.

²³ EAA. 1646-1-10. L 36-41.

²⁴ Samas. L 37p-38; Siinkohal on huvitav märkida, et Joala
küla asub nii 17. sajandi kaartidel, nagu ka Joala vabrik täna-
päeval Narva jõe Eestimaa-poolisel küljel. Rootsi keelne sõna
"lastageplats" tähendab laadimis- ja lastimiskohta. Hilisema-
tes dokumentides nimetatakse sama kohta sõnaga "pristan",
mis omakorda tuleneb vene keelest ja tähendab sadamat.
Seega asus märgitud koht arvatavasti Narva kose juures, kus

toimus meritsi saabunud kaupade ümberlaadimine jõelaevadele ja vastupidi, kusagil tänase Kulgu sadama piirkonnas.

²⁵ EAA. 1646-1-10. L 38-39; Sisemaa- ja laolinnade kohta vt: **E.F. Heckscher**. Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. I d. 2 b. Stockholm, 1936. S. 674; **H.A. Piirimäe**. Razvitie kapitalisticheskogo uklada v promöshlennosti i trgovle / Istorija Švetsij. Red. A. S. Kan. Moskva, 1974. S. 219-220.

²⁶ EAA. 1646-1-10. L 40.

²⁷ EAA. 1646-2-83. L 71 p.

²⁸ *Ibid.* L 77p.; Narva raad L. v. Numensile ja U. Herbersile Stockholm 11. detsembril 1662.

²⁹ EAA. 1646-2-191. L 38- 38p. ; L. v. Numens ja U. Herbers Narva raele Stockholmist 16. jaanuaril 1663.

³⁰ EAA. 1646-1-5. Lk 229-230; Korraldusest S. G. Helmfeldile teatati Narva linnale 10. märtsi 1663. a resolutsiooniga: EAA. 1646-1-1. L 95p.

³¹ SR. Livonica II, Vol. 205; Narva raad Karl XI-le 28. oktoobril 1663.

³² EAA. 1646-1-1. L 97p-2: Resolutsioon väljastati Narva saadikutele bürgermeister J. C. Schwartzile ning Suurgildi esindajatele B. Schramile ja H. Schultzile.

³³ 13. veebruaril 1665 pöördus Suurgild magistraadi poole palvega tuletada kindralkuberner S. G. Helmfeldtile meelde 12. novembri 1664. a otsust venelaste ümberkolimisest: EAA. 1646-2-192. L 9.

³⁴ *Ibid.* 1646-2-128. L 36p.

³⁵ SR, K. Kommerkollegium till K. Maj.: t. Vol. 1, 8. Okt. 1665.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ EAA, 1646-1-1. L 101p, -1.

³⁸ *Ibid.*, 1646-1-84, lk. 501-502. Narva rae 1667. a protokollid.

³⁹ SR. Handel och sjöfart. Vol. 17. Berättelser och förslag ang. handeln på Ryssland.

⁴⁰ SR. Kommerkollegium till K. Maj.:t. Vol. 4.-13. Mars 1673.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² EAA. 1646-1-1. L 112p. , - 1.

⁴³ EAA. 1646-1-2. Lk 504; Karl XI Ingerimaa kindralkuberner J. J. Taubele Kalmarist 8. septembril 1673.

⁴⁴ SR. Livonica II. Vol. 181.

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ EAA. 1646-1-2. Lk 514- 516; **H.J. Hansen** Op. cit. S. 125-126.

⁴⁸ SR. Kommerkollegium till K. Maj.:t. Vol. 4. 1675.

⁴⁹ EAA. 1646-2-204. L 10.

⁵⁰ *Ibid.* L 1- 1p.

⁵¹ *Ibid.* L 1.

⁵² *Ibid.* L 14.

⁵³ SR. Livonica II. Vol. 181.

⁵⁴ EAA. 1646-2-188. L 5- 5p.

⁵⁵ SR. Livonica II. Vol. 206.

⁵⁶ EAA. 1646-1-1. L 128, - 7.

⁵⁷ EAA. 1646-1-10. L 38p.

⁵⁸ SR. Livonica II. Vol. 207.

⁵⁹ EAA. 1646-1-2. L 560-564, - 5, 6; **H.J. Hansen**. Op. cit. S. 126.

⁶⁰ EAA. 1646-2-275. L 117- 117p.

⁶¹ EAA. L 118.

⁶² EAA. 1646-1-804. L 27- 28.

⁶³ **S. Karling**. Narva. Beilage II; Narva 1684. a linnaplaani originaal koos krundiomanike nimekirjaga asub: EAA. 1646-1-3436.

⁶⁴ Rae 4. veebruari 1678. a istungil arutati Philipp Kirianovi ja Jofim Padori keelatud kaubandust soola ja tubakaga: EAA. 1646-1-92. L 454.

⁶⁵ SR. Livonica II, Vol. 206.

⁶⁶ *Ibid.* Vol. 183.

⁶⁷ *Ibid.* Vol. 206: Narva magistraat Kuninglikule Kommerkolleegiumile 4. septembril 1678; Narva magistraat Karl XI-le 16. detsembril 1678.

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ EAA. 1646-1-2. Lk 585-586.

⁷¹ EAA. 1646-1-94. L 3.

⁷² EAA. 1646-1-94. L 9- 10.

⁷³ *Ibid.* L 9- 10.

⁷⁴ *Ibid.* L 45- 45p.

⁷⁵ EAA. 1646-1-94. L 50-50p. Paralleelselt kaubandustingimuste aruteluga toimus raes vaidlus seoses venelaste ümberkolimisega Narva ehk Liivimaa poolele. Raskused tulenesid sellest, et kui varem oli räägitud ainult vene kaupmeeskonna kolimisest kas linna või selle eeslinna, siis nüüd tuli eeslinna vastu võtta terve vene kogukond. Lisaks ehitusplatside murele oli ebaselge venelaste omandisuhte tulevaste kruntide suhtes ja kas neilt saab nõuda renti. 26. aprillil 1680 otsustas raad osta B. Stralborni pärijatelt 10-tünderise maa ning renti kavatsi kasseerida neilt venelastelt, kes ei osta maad päriks (EAA. 1646-1-94. L 69). Langetatud otsusest informeeriti kuningat, kes 4. juulil 1681 teatas, et vene kogukond ei pea endale Narva eeslinnas ehitusplatse ostma ega üürima, vaid nad saavad need tasuta, sest üle jõe kolides tuli neil loobuda vanadest kruntidest (*Ibid.* 1646-1-2. Lk 619- 620).

⁷⁶ EAA. 1646-2-631. L 2- 2p.

⁷⁷ Iseloomulik on Narva rae 11. detsembri 1695. a otsus alustada uue koolimaja ehitust Ivangorodi eeslinnas: EAA. 1646-1-105 (Narva rae protokollid).

⁷⁸ *Ibid.* L 13.

⁷⁹ *Ibid.* L 1- 12.

⁸⁰ EAA. 1646-2-179. L 76p.

⁸¹ *Ibid.* L 68; Venelaste võimalusest kivimaja omanikena linnas täisõiguslikuks kodanikuks saada on juttu juba 1685. a. Kuid konkreetset korraldust või plakati sellest ajast teada ei ole: EAA. 1646-1-2411. L 62-63 (Narva rae adressaadita kiri 29. aprillist 1686); Siinkohal on huvitav märkida, et seoses fortifikatsioonitööde algusega Narvas kui põhjapoolne eeslinn haarati kaitserajatistega, laiendas Karl XI (kahjuks täpse kuupäevata) juulis 1682 kohtukorralduse ja privileegid uuele linnaosale (EAA. 1646-1-19; vt ka **H.J. Hansen**. Op. cit. 127). Ometigi ei toonud see kaasa kaubandustingimuste võrdsustamist venelastel sakslastega ja neilt nõuti hiljem täielike kaubandusvabaduste saavutamiseks kolimist analinna.

⁸² Eesti Ajaloo Muuseum. 124-1-8. L 3- 3p.

⁸³ *Ibid.* L 4- 4p.

Sten Karlingi publitseeritud Narva 1684. a linnaplaanil asub krunt nr 4 Chr. v. Cöllni ja H. Mundti kruntide vahel, kuid krundiomanikuna on märgitud H. Jac. Roling'i pärijad: **S. Karling**. Narva. Beilage II Eelpoolviidatud ostulepingu andmeil olid Roling'i pärijad krundi pantinud C. Rodde pärijatele ja kuna võlg jäi tasumata, omandasid viimased krundi. EAA. 1646-1-1988. Lk 265-268.

Üks päev rittmeister Lorentz Baski elus

Margus Laidre

Igäühel meist on ajalooa oma suhe. Mida lähemale tänasele päevale, kus ise elame, seda rohkem tunnetame minevikku läbi konkreetsete sündmuste ja indiviidide. Ajas tagasi liikudes ähmastuvad aga kunagi elanud inimeste näod üha enam, kuni nad lõpuks kaotavad oma individuaalsuse ja sulavad ühtseks nimetuks massiks. Rääkides ajaloolistest isikutest peetakse tavaliselt silmas valitsejaid, väejuhte ja riigimehi. Seejuures unustatakse kas tahtlikult (sest nii on ajaloo tõlgendamisele tema lõppeesmärgist lähtudes kasulik) või tahtmatult, et mineviku poolt meile pärandatud nimed on tihti peale meelevaalsed. See tähendab, et mitte alati ei pruugi olla tegemist väljapaistvate isikutega, kes suunasid ja määrasid ajaloo kulgu. Louis XIV nimi on tuttav palju suuremale arvule inimestele kui Deerfieldi linnas Lääne-Massachusettsis elanud kirikuõpetaja John Williamsi oma, kes paljude teiste hulgas langes koos oma perekonnaga 1704. a mohawki indiaanlaste kätte pantvangi,¹ kuigi mõlemad mehed etendasid omas kontekstis olulist osa ja olid kahtlemata ajaloolised isikud. Selles mõttes saavad kunagi ajaloolised isikud praegu elavateski ehki unustusetuuled ja Kleio suva kustutavad järeltulijate jaoks enamuse meie nimedest. Ajaloo üks suuri väljakutseid seisnebki selles, et anda talle inimlik nägu ja näha suurte protsesside taustal ka üksikindiviidi, kelle näiliselt kaduvlühike elu on tema enda jaoks kahtlematult väga oluline. Minevikku tõlgendades on tarvilik kindlasti silmas pidada, et ajalugu koosneb möödunud tulevikkudest, mis kaasaegses hetkes tunduvad lõpututena. Suurim risk peitub siin selles, et sündmuste esitaja teab tavaliselt ainsana ette ära asjade lahenduse, mistõttu kogu jutustus muutub teleoloogiliseks, s.t. oma eesmärgist äramääratuks. Terminit *jutustus* on siinkohal kasutatud teadlikult. Pärast teist maailmasõda põlu all olnud mineviku narratiivne esitamine on kümneks viimase aasta jooksul uuesti taassündi üle elamas. Selle üks põhjusi peitub asjaolus, et enamasti ühiskonnateadustest laenatud meetodid ja teooriad pole ajaloo lahtimõtestamisel olnud kaugeltki alati kohaldatavad. Ajalugu pole lihtsalt jälginud neid raame ja seaduspärasusi, millesse teda on tahetud suruda.

Ülalöeldust lähtuvalt on siinkirjutaja eesmärgiks tuua unustuse hõlmast esile dramaatiline episood ühe Rootsi ratsaväe ohvitseri elust. 24. oktoobril 1679. a astus Tallinnas Kuningliku Ülemsõjakohtu ette rittmeister

ter Lorentz Bask,² kelle vastu esitati karmid süüdistused: kaasohvitseri tapmine ja vaenlase poole üleminek. Euroopas äsja lõppenud jõukatsumise taustal, kus Prantsusmaa liitlasena lõi kaasa ka Rootsi, oli loomulikult tegemist äärmiselt marginaalse sündmusega. Lorentz Baski jaoks sõltus kohtuotsusest aga kogu tema edasine saatus. Veelgi enam – sellest võis sõltuda tema elu. Rittmeister Baskile polnud see sugugi teadmata. Ta oli kohtupäeva oodanud ja selleks valmistunud pikki loid. XVII saj. teise poole Euroopa poliitilisele elule vajutas oma pitseri üha kasvav vastasseis kahe suurvõimu, Habsburgide ja Bourbonide, vahel. Prantsuse kuningas, kelle hegemooniataotlused muutusid järjest läbinähtavamateks, pööras enda pilgu Saksa piirialade poole. Eelseisvas võitluses Saksa keisriga vajas Louis XIV aga liitlasi.

Rootsi välispoliitika oli pärast XVII sajandi keskel asetleidnud sõdasid Poola, Venemaa ja Taaniga rõhutatult rahumeelne. Hiljem on seda iseloomustatud kui tasakaalupoliitikat Euroopa kahe suure poliitilise bloki vahel. Pikemas perspektiivis oli siiski selge, et prantslaste aktiivsus Saksa riigi suhtes pidi mõjutama ka Rootsi välispoliitikat, sest mõlemad maad olid Westfaali rahu garantideks. Pärast mitmeid keerulisi kombinatsioone ja poolte vahetamisi sõlmis Rootsi 1672. a kevadel liidu Prantsusmaaga.³ Vastutasuks subiidiumitele, mille suuruseks oli 600 000 eküüd, kohustus Rootsi sõja korral Saksamaal panema Prantsusmaa poolel välja oma armee. Louis XIV kasutas seejuures enda huvides ära Westfaali rahulepingu vaieldavat paragrahvi, mida tõlgendati kui Rootsi ja Prantsusmaa kohustust sekkuda olukorras, kui ühte neist peaks ründama mõni Saksa vürst. Konkreetset loodeti Rootsi armee kaasabil hoida ära, et Saksa vürstiriigid (esmajoones peeti silmas Brandenburgi) annaksid Madalmaadele sõjalist abi võitluses Prantsusmaa vastu. Magnus Gabriel De la Gardie poolt juhitud Rootsi eestkostevalitsusel polnud soovust vähimatki kavatsust riiki sõjaohu seada. Arvati, et ainuüksi Rootsi armee kohalolek hoiab Saksa vürstid vaos. Need lootused ei olnud määratud täitumisele. 1672. a ründas Louis XIV Hollandi Vabariiki. Kaks aastat hiljem, 1674. a suvel, ühines Brandenburgi kuurvürst Friedrich Wilhelm Prantsusmaa-vastase koalitsiooniga ning Rootsil tuli asuda täitma endale võetud kohustusi. Stockholmis üritati küll

lükata otsuste langetamist võimalikult kaugele, kuid see ei aidanud. Prantslased keeldusid maksmast subsiidiumitele lisa, kui Rootsi ei hakka oma armeed aktiivselt kasutama. Rünnak Brandenburgiga vastu osutus seega vältimatuks, kui sooviti ära hoida vägede nälgimist. Sõda Brandenburgiga kujunes Rootsile algusest peale ebaedukaks. 1675. a juunis said rootslased kuurvürstilt lüüa Fehrbellini lahingus. Tagantjärgi püüdis võitja pool seda propagandistlikult ära kasutada, kujutades võitu tohutult suurena, kuna kaotajad omakorda väitsid, et tegemist oli kõigest väikese ja ebaolulise kokkupõrkega. Olukorras, kus Rootsi valdused Saksamaal langesid tema vastaste kätte, tekkis mõte saata Liivimaalt sinna abivägesid. Plaani esialgsed kavandid pärinesid juba 1676. aastast, kuid reaalse teostuseni jõuti alles 1678. aasta oktoobri lõpus, kui 11 421 mehe suurune Rootsi armee ületas Liivimaa piiri.⁴ Oma kompanii eesotsas asus Riiaste teele ka rittmeister Lorentz Bask. Marss kulges väga aeglaselt. Põhjuseks olid viletsad tee- ja ilmastikuolud ning halb toitlustamine. Aastaaega arvestades oli sõjakäik alanud lootusetult hilja, sest tavaliselt paigutati väed sel ajal juba talvekorteritesse. Sõdurid kannatasid mitmesuguste haiguste, s.h. düsenteeria, all ja alles kolme nädala pärast jõuti Preisi-
maale.⁵

29. detsembril 1678. a asus enamus Rootsi armeest korteris Insterburgi linnas. Lorentz Bask oli veetnud pärastlõuna rittmeister Axel Creutzi juures ning seadis alles õhtu eel sammud enda peatuspaika. Koduteel kohtas ta kornet Delwighi, kes teatas, et on antud häire, sest vaenlane kavatseb asuda rünnakule ja Bask peab koheselt kompanii võitlusvalmis seadma. Jooksu-
jalu tõttas ta oma korterisse hüüdes uksest sisse astudes toasolijatele: *Vennad, ruttu, ruttu! Seadke end kiiresti valmis, vaenlane tahab meile kallale tungida*. Ruumis algas koheselt kiire askeldamine. Bask ise võttis seinalt oma 3 kivilukuga püstolid ja asus kontrollima, kas need on laetud. Äkitselt kõlas lask. Voodil istunud kornet Anders Persson kukkus põrandale ja jäi sinna lebama. Ta oli surnud. Rittmeister Baski püstol oli kogemata lahti läinud ja tabanud kornetit otse rindu. Rittmeister jooksis tema juurde hüüdes: *Armas Jumal! Anna mulle vaesele mehele armu!* Seejärel kiirustas meeleheitele aetud Bask uksest välja, lasi saduldada oma hobused ja kihutas minema. Teda ei takistanud keegi. Täbarasse olukorda sattununa ei teadnud Bask muud nõu, kui arvas paremaks põgeneda Poolasse ja seal *mingis kindlas kohas* juhtunu üle järele mõelda. Kuna ta ise ümbruskonda ei tundnud, siis võttis ta kaasa oma poolakast korteriperemehe. Kümne riigitaalri eest pidi viimane rittmeisteri vaenlase valvepostidest mööda juhtima. Juhul, kui keegi peaks siiski nende vastu huvi tundma,

käskis Bask peremehel öelda, et ta tuleb Koskulli mõisast Preisimaalt ja on teel Königsbergi. Lühike talvapäev oli õhtusse kaldunud ja väljas oli juba päris hämar. Esimesest vaenlase valvepostist õnnestuski põgenikel mööda hiilida. Edasi aga enam nii hõlpsasti ei läinud ning järgmise valveposti juures peeti Bask kinni. Tema mundrist ja varustusest selgus kohe, kellega oli tegemist. Ilma pikema sissejuhatusega pärisid kuurvürsti ohvitserid, kui tugev on Rootsi armee. Lorentz Bask vastas enda sõnul selle peale: *Ma ei ole siia tulnud kui äraandja ega ülejooksik. Ärge lootke minult midagi sel-
list, sest olen sünnilt rootslane ja ohvitser*. Selle peale kosteti, et küll ta üles tunnistab, misjärel Bask konvoeeri kahekümne ratsaväelase valve all Brandenburgi armee peakorterisse. Sinna ilmusid kohe ka ooberst Canitz ja ooberstleitnant Liuwitz, et vang üle kuulata. Bask püüdis küll seletada, et ta on vastase juurde tulnud vaid asetleidnud õnnetuse pärast, kuid teda ei kuulatud. Ooberst vastas, et ta võiks parem öelda, kui tugev on Rootsi armee. Bask ei leidnud seepeale enam paremat nõu kui teatada, et relvade all on ühtekokku 11 000 - 12 000 meest, mis langes suhteliselt täpselt kokku teele asunud vägede üldarvuga. Rittmeistril oli aga ülihästi teada, et haigused, deserteerumised ja kokkupõrked vaenlasega olid viimastel kuudel meeste arvu tublisti vähendanud. Need asjaolud polnud teadmata ka vastastele. Baski vastuse peale hüüdis ooberst Canitz raevunult: *Kurat on sulle südamesse pugenud, sa Rootsi koer! Me teame hästi, et teil pole rohkem kui 6 000 meest*. Veel päriti, kas on oodata abiväge, mille peale Bask kostis, et iga hetk oodatakse kindralmajor Kocki ühes 4 000 hobusega. Canitz lausus selle peale: *Sa oled vanakuri ise ning kindlasti üks reetur, kes on siia tulnud meie armeed hullutama*", mispeale ta lahkus. Öösel tuli vaenlase rittmeister 25-mehelise valvesalgaga Baski juurde, võttis tema püstolitelt ära tulekivid ja viis vangi endaga kaasa. Sihtpunkt oli Baskile esialgu teadmata, kuid pärast ööpäev kestnud teelolekut selgus, et ta viidi Pillau kindlusesse, kus juba hoiti rootsi sõjavange. Siin võeti Baskilt ära ka hobused ja munder. 1679. a teisel päeval haigestus rittmeister niivõrd raskelt, et kohale kutsuti preester, kes andis Lorentz Baskile armulauda. Kaasvängid, trompetist Johan Herttell ja kapral Mats Hendrichsson, jätsid mõttes temaga juba jumalaga. Elutahe ja organism olid seekord siiski tavest tugevamad ja Bask sai terveks.

14. veebruaril saabus Pillausse Brandenburgi kuurvürst. Rittmeister Bask oli viibinud vangistuses poolteist kuud, ilma et keegi oleks tema vastu suuremat huvi ilmutanud. Nüüd viidi ta aga feldmarssal Dorflichi palge ette, kes tegi ettepaneku astuda Brandenburgi teenistusse. Bask vastas: *Ma loodan, et kuurvürst minult*

seda ei nõua ning kirjeldas veelkordselt enda vaenlase juurde sattumise põhjuseid. Dorflich andis mõista, et ainsaks võimaluseks on pöörduda palvekirjaga Friedrich Wilhelmi poole, sest *vastasel korral istud sa siin seni kuni kõnged*. Rittmeister järgiski nõuannet ja saatis kuurvürstile supliigi, milles palus end vangist vabastada. Veel soovis Bask endale reisipassi, mis aitaks tal läbi Saksamaa hertsog Adolfi juurde minna, kelle juures ta oli neli aastat teeninud. Tegelikult oli see vaid ettekäändeks, et pääseda vaenlase juurest minema. Arvestus osutus õigeks. Kuurvürsti käsul Bask vabastati, talle anti tagasi hobused, soovitud reisipass ning paluti kindlusest koheselt lahkuda, mida rittmeister enda sõnul meeleldi tegigi. Enne lahkumist pidi ta siiski maksma omast taskust kinni kõik tema ülalpidamiseks tehtud kulutused. Selle asemel, et siirduda hertsog Adolfi juurde võttis Bask hoopis suuna Danzigile. Pärale jõudnult andis ta endast koheselt teada Rootsi suursaadikule Anders Lilliehöökile. Viimase täpseks tiitlaks oli *Ambassadeur till konungen ock Republiken i Pohlen*. Bask rääkis saadikule kõik südamest ära ja sai kaastunde ja suuremeelsuse osaliseks. Lilliehöök varustas rittmeisteri riiete ja kaaskirjaga, milles avaldas arvamust, et Bask on süüst puhas. Võib olla päris kindel, et rittmeister oli taolisest kirjast ise ülimalt huvitatud, sest see läks hästi kokku tema peas küpsenud mitmekäigulise plaaniga. Saadik soovitas Baskil reisida Rootsi ja seal endale õigust nõuda. Rittmeister astuski Kalmarisse siirduva laeva peale. Kuigi kiusatus oli suur põigata läbi kodust, et näha naist ja lapsi, surus Bask selle mõtte maha andes endale aru taolise kavatsuse hädahohtlikkusest. Bask oli külmalt kaalutlev mees ja jätkas seepärast oma teekonda Stockholmi. Eksib aga see, kes arvab, et ta kavatses end siin kuninga armu alla heita. Bask astus uuesti laeva ja võttis sihi Soomele, kus kavatses üles otsida kornet Anders Perssoni lese, et viimaselt lepitust paluda. Rittmeister sai seegi kord oma tahtmise. 6. juulil 1679. a on dateeritud lesk Brita Hansdotteri lepituskiri. Selles seisab muuhulgas, et *paljud võivad imestada, miks ma talle nii ruttu käe ulatasin, siis sündis see sellepärast, et rittmeister on alati olnud minu õndsas mehe hea sõber... tean, et see õnnetus juhtus vastu rittmeisteri tahtmist. Annan talle kogu südamest andeks*. Lesk osutas ka sellele abile, mida Lorentz Bask oli tema mehele andnud, kui viimane Taanis vangistuses viibis. Brita Hansdotter ei osanud ise kirjutada, mistõttu tema nime kohal seisab oma käega tehtud pentagramm. Tunnistajatena on alla kirjutanud tema vend, Per Hansson, kes on oma nime alla teinud risti ja kohalik mõisa rentnik Jean Robert. Enam kui kolmsada aastat hiljem neid ridu lugedes tekib tahtmatult kahtlus, kas lihtne ja harimata naine sai üldse aru, mida ta tegi. On enam kui tõenäoline, et kirja sisu dikteeriti Baski poolt, kes nägi ette

sedagi, et kohtu jaoks võib niivõrd libedalt läinud leppimine kahtlust äratada. Võimalik, et Bask maksis lesele isegi väiksema toetussumma. Kõik see on aga pelgalt oletus, sest ajalugu hoiab siinkohal kiivalt oma saladust.

Rittmeister Bask oli igal juhul saanud olulise dokumendi, mis kinnitas tema süütust. Alles nüüd tundis ta end piisavalt kindlana, et astuda kohtu ette. Esmalt reisis Bask siiski Riiga feldmarssal Henrik Horni juurde ja kindlustas enda tagalat siingi. Selleks oli tal ka igati põhjust, sest juba iseenesest raskele süüdistusele tapmises lisandus veel sisuliselt Tema Majesteedi reetmine. Seetõttu oli põhjust karta kõige hullemat. Kõiki asjaolusid arvestades jääb üle vaid *imelda*, kuidas Lorentz Bask oli enda kaitse üles ehitanud. Kohtuprotsessil kinnitasid mitmed tunnistajad, et tapmine toimus tõepoolest õnnetusjuhtumi *tagajärjel*. Samuti kinnitati, et kummagi mehe vahel polnud *valitsenud* mingit vihavaenu. Pigem vastupidi – Lorentz Baski ja Anders Perssonit pidasid nende kaaslased lausa sõpradeks. Sõjakohus kuulas ära ka süüaluse seletuse, mille kohaselt polnud tema tegelikult kavatsuseks üldsegi mitte vaenlase poole üleminek, vaid see oli *tinginud* peataolekust ja meeleheitest, *mis* haaras rittmeisterit peale õnnetut lasku. Kaalukaima endapoolse argumentina väitis Bask, et vastasel korral poleks teda Pillau kindluses vangis hoitud. Lõpuks jõudis kätte aeg, mil loeti ette kohtuotsus. Sõjaartiklite järgi oleks Lorentz Bask tulnud mõista surma, kuid kohus otsustas seda karistust mitte rakendada. Selle asemel pidi rittmeister andma oma poole aasta palga Kuninglikule Sõjameeste Majale, kus olid varjupaiga leidnud vanad, vigased ja haiged sõdurid. Karistus oli karm, kuigi julgelt võib väita, et Baskil oli hirmsal kombel vedanud. Peale kõige tähtsama, elu, säilitas ta seisusühiskonna vaatevinkelst üliolulise aukraadi ning pääses isegi *vanglast*.

Kogu loole võiks peaaegu punkti panna kui *mitte* Lorentz Baski hingel poleks lasunud veel ühte *veretööd*. 19. detsembril 1678. a, seega vaid kümme päeva enne õnnetut vahejuhtumit Instenburgis, leidis aset traagiliselt lõppenud intsident rittmeister Baski ja tema kompaniis teeniva leitnandi Johan Grönwaldi vahel. *Viimane* oli paljude lihtväelaste poolt kardetud ja vihatud ohvitser, sest ta käitus alluvatega sageli ebainimlikult ja kippus sõdureid lööma. Samuti liialdas Grönwald alkoholiga. Tol saatuslikul päeval oli armee kortsis Ragnitzis. Leitnant oli järjekordselt purjus ja *turneeris*, valmistades oma käitumisega palju peavalu pererahvale, kelle juures ta peatus. Grönwaldi otseseks kiusuobjektiks oli tema vooripoiss, keda ta vandesõnade saatel mõnitas. Lõpuks käskis ta viimasel saduldada hobune, asudes ise püstoleid laadima. Juhuslikult akna alt mööda läinud Loretnz Bask kuulis leitnandi vandumist ja mürgeldamist pealt

ja otsustas minna teda korrale kutsuma. Mõlema mehe vahel oli sõnavahetusi varemgi ette tulnud. Baski nähes oli Grönwald haaranud mõõga, mis sõjaartiklite järgi oli juba iseenesest tõsine üleastumine. Rittmeister, kellel endal relva kaasas ei olnud, lahendas olukorra sellega, et lõi leitnandi lihtsalt põrandale pikali ja lahkus majast. Grönwald aga ei lõpetanud mürgeldamist, mistõttu Bask pöördus tagasi, haaras leitnandilt mõõga ning haavas teda sellega. Paar päeva hiljem Grönwald suri. Lähemad asjaolud tema surma ümber on segased. Igal juhul tundub, et mõõgahaav polnud ainsaks, kuigi kahtlemata üheks olulisemaks, põhjuseks. Kohtumaterjalides seisab nimelt, et surm saabus *samuti teiste ettetulnud juhtumiste tulemusel*, millesse lähema selguse toomine pole võimalik.

Võib kindel olla, et ka väga tugevate närvidega

mees poleks suutnud pärast kahte lühikese ajavahemiku järel toimunud ja surmaga lõppenud vahejuhtumit rahulikult jääda. Samas on imekspandav, et Bask otsustas hiljem olukorda kainelt analüüsides üritada sellest aumehena välja tulla. Võimalik, et ühe tegurina aitas teda kindel teadmine enda süüütusest. Grönwaldi surmaga seotud asjaolude täpsustamine ja kohtuotsuse langetamine Baski üle tehti ülesandeks madalamale kohtuinstantsile, rügemendikohtule.

Siinkohal sulgub ajaloo eesriie taas. Me ei tea, kuidas käis rittmeister Lorentz Baski käsi edasi. Kõige eelneva järgi otustades võib arvata, et suure tõenäosusega tuli ta sellestki loost puhtalt välja. Suurele ebaõnnele pidi järgnema ka natuke vedamist. Kindel saab olla ühes – neid dramaatilisi vahejuhtumeid ei unustanud Lorentz Bask oma elupäevade lõpuni.

Vüited

¹ Vt: J. Demos. The Unredeemed Captive. A Family Story from Early America. New-York, 1994.

² Riksarkivet (Stockholm). Militaria avd. II, M 1354. Krigsrättens vid Liffälänke Expedit. Acter och Protocoller 1678-1679.

³ Vt lähemalt: B. Fahlborg. Sveriges yttre politik 1668 - 1672. Del I, II. Stockholm, Göteborg 1961.

⁴ Selle kohta vt: M.Laidre. Den livländska armens fälttag till Preussen 1678/1679 - planer och verklighet.// Meddelande XXXXVII från Armémuseum. Stockholm 1987. S. 112-142.

⁵ Sõjakäigu kulgemise kohta vt: N. Wimarson. Sveriges krig i Tyskland 1675 1679. Del III. Lund 1912. S. 387-457.

Õigustavad ja kihelkonnakohus^{*}

Tsaarid, parunid ja talupojad võitluses eestirootslaste kohaliku omavalitsuse pärast 19. sajandil

Torkel Jansson

Ülekuulata number 44 vastas: Minu nimi on Anders Feld, olen taluperemees Vormsilt, 41 aastat vana, abielus, möödunud aastal armulaua käinud, mõistan lugeda, ei ole kunagi kohtulikult karistatud ega ole tunnistuste andmiseks ette valmistanud.

(Lääne-saare meeskohtu protokollist 1.-3. apr. 1853)

Kui nime ja vanust mitte arvestada, siis on ülaltoodud tsitaat üks 146-st identsest isikukirjeldusest, mis võiksid olla aluseks eelmise sajandi keskpaiga Vormsi meessoost elanikkonna kollektiivse biograafia koostamisel. Vastavalt Saare-Lääne meeskohtu otsusele pidanuks praktiliselt kõik Suuremõisa ja Söderbi taluperemehed saama 40 vitsahoopi — seda keeldumise eest valida kaasistujaid vastloodud Vormsi ja Noarootsi kihelkonnakohtusse. Eestimaa Ülemmaakohus muutis karistuse 50 vitsahoobiks. Selle tähelepanuväärse kohtuasja lahendus kujunes siiski teistsuguseks - 16. juunil 1854 Peterburis välja antud ukaas asendas massilise ihunuhtluse tõsise manitsusega — maarahvas peab kõrgemalt poolt tulnud käskudele kuuletuma.

Käesolev kirjutis püüab selgitada saada, kuidas oli võimalik määrata ihunuhtlus tervele kihelkonnale, kus varem polnud kedagi kohtu alla antud ega süüdi mõistetud ja miks seda drastilist otsust siiski ellu ei viidud. Millise majandusliku, sotsiaalse ja poliitilise mudeli juurde see intsident kuulub? Millised õigustavad põrkusid maailma ühe suurima riigi väikese kogukonna omavalitsuse korraldamisel? Mida põhimõtteliselt uut võib ajalooteadus sellest juhtumist üldse leida? Neile küsimustele vastuse leidmiseks peatume rahvastekoosluse juures, milles eestirootslased moodustasid ainult ühe piisakese.¹

Probleem ja selle taust

Varsti pärast Aleksander I troonileastumist (1801) vabastati eesti ja läti talurahvas pärisorjusest. Feodalismi kui sotsiaal-majandusliku süsteemi selgroog oli murdumas, kuid säilis piirini, mis tagas parunitele jät-

kuva ekslussiivse omanduse maale. Muuhulgas tähendas see talupoegadele ilmajäämist äraclamiseks hädavalikest kogukonnamaadest. Mõisale kui kõige tähtsamale institutsioonile aga garanteeriti määrav mõju kohaliku halduse üle.

Maarahvas muutus mõisniku omandist iseseisvaks õigussubjektiks. Selle tulemusena kerkis koheselt päevakorrale ka uue kohtusüsteemi loomine. Kohaliku tasandi jurisdiktsioon ühendati pärisorjuse ajast pärit ja aastasadu kestnud mõisavaldade süsteemiga. Uue institutsiooni rakendamine toimus üsna kiiresti. Seda, et rannarootslaste õigustraditsioon oli hoopis teistsugune kui naaberaladel (kihelkonnakoosolekud jm), ei arvestanud muidugi keegi.

Toimunud reforme peab loomulikult mõistma emantsipatsiooniperspektiivis: need kuuluvad vabamisprotsessi, mis lasi oma aja äraclanud institutsioonidel igaveseks hääbuda. Kuid kaasaegsete kriitiliste pilkude ees ei olnud see liberaliseerimine valgustussajandi vaimus - talupoeg ei saanud vabaks nagu lind, vaid vabaks kui lind puuris. Ta oli jätkuvalt tugevasti seotud oma härraga, kuigi uut moodi. Senine mõlemapoolsete kohustuste printsiip oli hüljatud. Talurahva kohustused ja koormised kasvasid, õigused aga vähenesid. Varem kollektiivsed pärisorjad said vabadeks maakasutajateks isiklikult sõlmitud rendilepingute hinnaga.

Võrreldes varasemaga tähendas lepingusüsteem talupoegade majandusliku olukorra halvenemist, millega aegajalt kaasnesid nende protestid, sest, nagu K. Marxi *Kapitalis* ütleb, neilt võeti ära kõik vana feodaalse õiguskorraldusega antud garantiid. Patriarhaalus kui süsteem pidi andma koha töö vabadusele, kuid pärisorjus oli tegelikult muutunud teoorjuseks² ja vastloodud kohaliku omavalitsuse organiteks said mõisa poolt heaks kiidetud vallavanem ja vallakohtu kaasistujad. Näiteks Taanis toimus üleminek vabadusele järkjärguliselt: lõpliku seisundi saavutamisele eelnes 14-aastane üleminekuperiood.

Siiski peitus reformides seeme talupoegade mõju kasvuks ja üleminekuks uuele, tänapäevasele ühiskon-

natüübile. 40 aasta jooksul kujunes alus, millelt 1860. aastail kasvas välja talurahva kohaliku omavalitsuse süsteem, suurenenud iseseisvuse ja raharendi ajastu (eriti pärast seda, kui viimane feodalismi jäänus, teokohustus, ametlikult keelati).³

Defeodaliseerimine toimus käesoleval juhul *puhtaimal aadlimaal kogu maailmas*, mida Eestimaa kahtlemata oli. Nagu vastusena neile kokkusulatomisambitsioonidele, mis majanduslikust küljest omas vastavust kasvavas rahamajanduses, arenevas kaubanduses ja suurenevas geograafilises liikuvuses, nägi riik laiemate kihtide ärkavat rahvustunnet; endised riigialamad isevalitsuslikul Venemaal nimetasid end ise kodanikeks väiksemas koosluses.⁴ Personaalsusprintsipi oli ühiskonna organisatsioonilise aluse kohalt suuremal või väiksemal määral välja tõrjunud kollektiivsusprintsipi. Mesilaskooslus polnud enam hädavajalik eeldus ühiskonna reproduktsiooniks.

Põgus ülevaade sellest, kuidas Vene keisririik *avas akna Euroopasse* läänelikus Baltikumis, ei anna pilti väikestest rannakihelkondadest, kus juba alates keskajast elasid rootsi talupojad. Ajal, mil Eestimaa oli Rootsi riigi provints (1561-1710/1721), olid selle talurahva naturaali- ja töökohustused detailselt reguleeritud kuninglike privileegidega. Neis oli sätestatud läbirääkimiskohustus isandate ja talupoegade vahel. Seega omasid maa kasutajad asustusõigust seni, kuni mõlemapoolselt ei olnud midagi muud otsustatud. Seejuures polnud võimalik talupoegi ükskõik kuidas välja tõsta, veel vähem müüa. Tegelikuses tähendas see, et läbirääkimiste ummikusse jooksmise korral võisid mõisnikud *muretseda endale teised elanikud*, ning talupojad, kes kuulutati *vabaks rahvaks*, omasid võimalust *otsida uut isandat*.⁵

Määrava tähtsusega oli rannarootslaste privileegide *kinnitamine* 1721. a Uusikaupunki rahulepingus. Vaatamata sellele, et need talupojad olid samavähe oma haritava maa omanikud kui naaberalade eestlased ja lätlased, polnud nad siiski parunite omand — nad olid õigussubjektid ja privileegid asetasid nad õigussuhtesse monarhiga, mitte feodaalsuhtesse maaomanikuga. Praktikas tähendas see õigust pöörduda konfliktisituatsioonides otse Tallinnas asuva kubermanguvalitsuse poole.⁶ See töigi kaasa õigusrikkumistega kaasneva protestidevoolu kubermanguasutustesse, mis on hiljem suurs osas koondatud venekeelsesse kogumikku: *Vabade rootsi talupoegade antifeodaalne võitlus 18. ja 19. sajandil*. (1978). Selle väljaande sisust on võimalik eraldada ainult üks juhtum, kus protestid on seotud kohaliku õigusorganisatsiooniga.⁷ Tänu Eesti Ajalooarhiivi vastutulelikkusele oli autoril võimalik detailselt uurida kõiki 1852.-54. aastal Noarootsis ja Vormsil

uute kohtute rajamise ümber puhkenud konflikti kajastavaid materjale.

Autori poolt varem esitatud kontuurpilt kohaliku omavalitsuse arengust, kus raskuspunkt asetus normatiivsete õigusaktide väljakujundamisele, on näidanud konkreetsete maade vahel esinenud väga suuri erinevusi, mis on taandatud erinevatele riigi- ja kohaliku omavalitsuse süsteemidele.

Olemasolev materjal võimaldab pilku heita, millised jõud riigis ja ühiskonnas võitlesid kohaliku administratsiooni väljakujundamise eest ja kuidas nägi välja suhe monarh-feodaalisand-talupoeg.⁸

Eestirootsi piirkondade kohalikku omavalitsust ei ole põhjalikult uuritud. 20. sajandi Baltikumi ajalookirjutus on tegelenud rohkem eestlaste ja lätlaste kui Eesti ja Läti ajaloo uurimisega. Selline rõhuasetus oli loomulikuks reaktsiooniks baltisakslaste uurimustele, kus eesti ja läti rahva ajalugu ei kujutanud endast iseseisvat uurimisobjekti.

Selles kontekstis on väikesearvuline rootsi elanikkond ajaloolaste huvisfäärist üsna kõrvale jäänud. Kirjanduses leidub küll viiteid sellele, et Eesti- ja Liivimaa talurahvaseadused ei kehtinud *Eibofolke* ehk rannarootslaste kohta. Loomulikult ei suutnud ka Jakob Bleesi rootsikeelne *Lühike eestirootslaste ajalugu* (1924) seda ainekst ammendavalt käsitleda. Autor konstateerib vaid, et eestlastele tehtud ettekirjutused ei kehtinud rootslastele: *nad pidasid end jätkuvalt privilegeeritud talurahvaks ja läksid, kui neil oli midagi tõsisemat esile tuua, kubermanguvalitsusse Tallinnas*. Pärast Teist maailmasõda tegi Evald Blumfeldt katse kirjutada rootsi rahvusgrupi ajalugu (1961), kuid tollal ei olnud Eestis säilitatavad allikmaterjalid talle kättesaadavad. Seetõttu pidi ta paljusk tagasi pöörduma Bleesi üldistava väljaande juurde. Oma töös avaldas Blumfeldt muuhulgas rahulolematust, et rootslased ei saanud sama kasulikke vallaasutusi nagu eestlased 1816. aastal.⁹ Allikmaterjalid lubavad esitada sellele ülekohtusele tõlgendusele alternatiivi.

Privilegeeritud talupojad said seega õigusega väita, et konfliktid mõisaomanikega olid täiesti läbiräägitavad. Iga lähem õiguslik sõltuvussuhe parunitega sisaldas ohtu sellele printsiipiaalsele võrdõiguslikkusele. See ilmneb eriti selgelt 1835. aasta materjalis.¹⁰ Ajal, kui eestlased ja lätlased olid lõplikult vabad, hakkasid riigivõimud eesotsas kindralkuberneriga juurutama Eestis süsteemi eestseisjaist ja kohtumeestest (*Lehnsleute, Dorfrichter*), kes olid pärit talupoegade endi keskel ning pidid olema vahendajaiks talurahva ja mõisnike vahel.¹¹

Vormsi talupoegade kangekaelne vastupanu uuen-

dustele on mõistetav ainult võitlusena säilitamiseks pidevalt läbirääkimisi pidavate poolte printsiipi, sest majanduslikult ja sotsiaalselt nõrgem pool ei saanud midagi võita sellest, et aina enam talurahvaesindajaid sattus institutsioonilisse lojaalsuskonflikti. *Sunnimeetodeid kasutati kindralkuberneri juuresolekul ja nii mõndagi karistati 60 kepihoobiga, kuid kasutult, nagu väljendab juba mainitud kaasaegne Carl Rußwurm.*

1845 oli Eestimaa tsiviilkuberner juhtinud Balti kindralkuberneri tähelepanu sellele, et rootslased ei käi varemärgitud talurahvaseaduste alla. Vaevast on selles midagi üllatavat, kuna võimud ei leidnud rannarootslaste alal kuigi palju sarnast kubermangu teistes piirkondades 1810. aastatel sisse seatud omavalitsuse algetega. Tegelikult leidis omavalitsuslik algidu ka siin, kuid mõisnikest koosnevad võimud polnud huvitatud teises õigus- ja valitsemissüsteemis kujunenud institutsioonide olemasolust ja nende üle arutamisest. Autor ei ole täheldanud, et kubermanguvõimud oleks arvestanud omavalitsuslikuks tegevuseks taluraha osalemist kihelkondlikus kirikuadministratsioonis koos kõige selle juurde kuuluvaga ning funktsioneerivaid külaorganisatsioone.¹¹

Tulemuseks oli see, et olukorda hinnati kriitiliselt.

Järgnes korraldus mujal kubermangus tegutsevate organite viivitamatuks sisseseadmiseks ka eestirootslaste alal, kuid see ei andnud mingeid tagajärgi. 1847 loodi komisjon, mille ülesanne oli lähtudes rannikuelanike olemasolevast majanduslikust tasemest, nende vanadest õigustest ja privileegidest ning nende tavadest ja harjumustest, välja töötada vastav kohtu- ja omavalitsuseadus. Mingisugust erilist talurahvaseadust rootslastele siiski ei sündinud, sest peagi delegeriti probleem Eestimaa talurahvaseaduse täiendamise komisjoni pädevusse. Viimase eesmärgiks oli muuhulgas taas garanteerida talupoegade õigus maale ning kehtestada vastuvõetavad rendilepingute tähtajad. Kahe komisjoni ühendamise, mille liikmete hulgas leidis rohkem kui üks mõisnik, viis arusaamisele, et eestirootslasi käsitletakse kõiges nagu eestlasi, kuna nende majanduslikud elutingimused eriti ei erinevad. See tähendanuks rootsi aladel kehtinud vana valdus- ning läbirääkimisõiguse asendamist kubermangu muudes osades sisseviidud parunite ja talupoegade vahelise lepingusüsteemiga.

Ei tasu kahelda, et erinevad etnilised talupojagrupid elasid sarnastes ainelistes tingimustes.¹² Siinjuures on oluline, et ainus praktiline reform, mis osaliselt kohe läbi viidi, sattus vastuollu mittemateriaalsete õigussuhtetega.

Vabad talupojad feodaalse kohtu ees

1. augustil 1852 teatati avalikult Vormsi ja Noarootsi ühise kihelkonnakohtu sisseseadmisesest.¹³ Selle organi asutamise katse oli väga oluline – nii riigivõimudele kui balti aadlile oli tähtis luua organ, mis lahendaks pidevaid konflikte maaomanike ja talupoegade vahel, mitte aga kinnitada vanu vabaduskirju. Kuid viimastest ei sõandatud ka päris mööda minna ning publikaadi sissejuhatusest selgub, et võimud teadsid väga hästi, milliste kaartidega nad mängisid: talupoegade isiklikud ja agraarõigused, mis rajanesid nende eriprivileegidele ning seaduse jõu saanud kohtuotsused lubati säilitada. Kuid salaja oli mängu toodud üks jokker, mis tekitas segadust iga uue jagamise ajal: koheselt tuli ka rootslaste aladel sisse viia 1816. a Eestimaa talurahvaseadusega kehtestatud kihelkonnakohus. Selle apellatsioon-i-instantsiks saanuks Lääne Maakohus, mille töös rootslased ka ise kaasistujatena pidid osalema.

Ehkki rootslaste osa kaasistujate valimistel oluks hoopis suurem kui nende eestlastest-lätlastest seisukaaslastel (kus kaasistujate valikul oli otsustav sõna mõisal), puhkesid ikkagi ägedad vaidlused. Noarootsi talupojad olid juba hakanud alla kirjutama isiklikele lepingutele mõisnikega, mis olid väga sarnased eestlaste-lätlaste lepingutega. Sellega olid nad ise kaasa aidanud privileegidega garanteeritud valdusõiguste õõnestamisele ja pidid kohanema uue, renditalupoegade seisundiga. Kuna vormsilased hoidusid kaasistujate valimistest endiselt kõrvale, ei saanud uut kohtukorraldust tööle rakendada.¹⁴ Need talupojad, kes juba varem oli sattunud mõisnike haardesse, kuuletusid käsule, mis järgnevalt allutas nad klassikalisele feodaalsele kohtule. Kuid need, kellel oli säilinud omandiõigus maale ning otsesed suhted majasteediga, seda ei teinud.

Ilmastiku- ja jääolud andsid saare-elanikele tõhusa ajapikenduse ning juurdluskomisjon ei suutnud isemeelsete rootslasteni jõuda enne järgmise aasta august. Võime vaid aimata, milliseid külgi oma poliitilises kultuuris nad sel ajal arendasid. Võime spekuloida, kas ja kuidas nad nägid oma talupojaautonoomiat vähenemas; ilmselt kaaluti sedagi, kas mõisniku eesistumisel töötav kihelkonnakohus võiks omada ka positiivseid külgi. Ilmselt vahetati arvamusi sellegi üle, et Lääne Maakohus oleks apellatsioon-i-instantsina oluliselt madalam suhtlemistasand võimudega kui varasem otsene side kubermanguvalitsusega. Ja mis eriti oluline – uus kohus esindas riigi- ja ühiskonnasüsteemi, mida oma ettekujutustes ei suudetud kuidagi omaks võtta.

C. Rußwurm annab järgmise kirjelduse paralleelmenetlusest kriminaalasjus meeskohtus: *Gericht aus den Mannen (Vasallen) eines Lehnsherren das nach den Mannrecht (Lehnsrecht) über Vasallen richtete.*¹⁵

Kui adrahohtunik lõpuks 12. jaanuaril 1853 sai alustada ülekuulamisega, saatsid kümme küla (kes olid saanud veel täiendavalt pool tundi omavahel nõu pidada) kohtu ette oma nimismehed (länsmän), kes teatasid üksmeelsest otsusest *mitte valida mingit kohtukaasistujat, kuna kogukond ei soovi austada midagi uut, mida esisadel pole olnud*. Selgitus, et kihelkonnakohus oleks talupoegadele parim abi, ei aidanud ning umbusk väljendus arvamuses: *härрад soovivad valida kaasistujat, kelle suhtes meil puuduks igasugune usaldus ja valitu peaks ainult ise enda eest vastutama. Isegi kui võimud ta meie eest ise ära valivad, ei tunnista me teda, kuna meil on kuninglikud rootsi privileegid*.¹⁶ Talupojad olid täiesti kindlad, et enda esindajaks võis tunnistada vaid selle, kellele ise oli mandaat antud. Kasutades tänapäeva terminoloogiat võime öelda, et need talupojad tundsid suurimat usaldust *kohaliku vahetu omavalitsuse*. Vastuseks nõutas kubermanguvalitsus viis ülekuulamisel enam tähelepanu äratanud talupoega enda palge ette ning teatas juhtunust Balti kindralkubernerile.

Draama järgmine stseen mängiti veebruari lõpus, kui viis vangistatut kuulati üle Läänemaa Meeskohtus. Kohtuprotokollid on meile detailsetl säilitanud talupoegade argumentatsiooni. Peamiseks põhjuseks, miks ühehäälselt keelduti oma esindajaid valimast, oli ilmselt see, et kohtu eesistuja kohale asunuks tõenäoliselt Vormsi mõisaomanik parun Otto von Stackelberg ning talupoegadest kaasistujaid oleks *arvukate konfliktide puhul mõisa ja talupoegade vahel koheldud ebaõiglaselt*. Lisandusid juba tuttavad argumendid eesistade kohtust. Pealegi levis kuuldus, et talurahvas peaks kandma uute ametimeeste ülalpidamise kulud, mida nad oma vaesuses sugugi teha ei soovinud.¹⁷

Kuigi kaebealused vandusid, et nad ei ole selles asjas varem mingisuguseid nõupidamisi korraldanud, kujunes juurdlus eredaks õppetunniks talupoegade totaalsest üksmeelest. Ühtegi eestvedajat ei antud välja. Ühine vastupanu kujunenud välja omavahelistes juttudes kirikmäl ja põldudel; mingeid eraldi nõupidamisi (mille ebaseaduslikkusest talupojad loomulikult teadlikud olid) polevat kunagi ette tulnud ja talupoegade totaalne üksmeel pärinevat nende *ühistest huvidest* mõisa vastu.

Võimudel tuli talupoegade üksmeele üle veelgi üllatuda. Kui sai teatavaks otsus talupoegade esindajate vangistusse jätmisest, ilmusid kohtusse kõik 141 Vormsi talupoega, sh viis külavanemat, ja teatasid, et nad kõik olid ja on uuenduste vastu. Nad tulid kohtusse ainsaga, mis neil oli võimudele vastu seada — oma ühtsuse füüsilise manifesteerimisega. Harva leiab nii hea tõendi kollektiivse ühiskonnateadvuse eksisteerimisest ja väljendamisest. Algas kolm päeva kestnud kohtuistung, kus talurahva vanarootsi keel tõlgiti saksa keelde.

Hoolimata selgitustest ja kinnitustest, et midagi pole varem kokku lepitud, sai see istung mõni kuu varem toimunu korduseks.¹⁸ Teiste sõnadega — ei jõutud kuhugi ja lõpuks langetati sissejuhatuses märgitud harvaesinev kohtuotsus. Kümme külavanemat, kelle ülesandeks pidanuks kohtu arvates olema talupoegade kuulekusele sundimine, mõisteti kõik pooleks aastaks vanglasse, sest *ametimeestena* olid nad ihunuhtlusest vabastatud. Ülejäänud 136-le talupojale määrati peksukaristus, igale 40 vitsahoopi. Kõik nad olnud kangekaelsed, kuna neil *puudus täielikult arusaamine nende endi heaks sisseseatud kihelkonnakohtust*. Seda mõistmatust ei loetud aga kergendavaks asjaoluks. Lisaks said nad tubli peapesu selle eest, et olid kartnud vihatud ja kardetud Suuremõisa omaniku von Stackelbergi asumist kihelkonnakohtu etteotsa (valituks osutus parun von Rosen Saare mõisast Noarootsist, kes oli ka kohalik adrahohtunik).¹⁹

Nii oli äkki terve kihelkond osutunud kriminaalseks, mis muu hulgas tähendas seda, et ükski selle isoleeritud ühiskonna talupoeg ei saanud sealtepeale enam asuda riigivõimude kinnitust nõudvasse omavalitsusametisse.

Eestimaa Ülemaakohus karmistas otsust veelgi: juba väljamõistetud 5440-le vitsahoobile lisati omalt poolt 1360 ja vanglakaristuse saanutel tulnuks nüüd istuda juba terve aasta. Otsusele lisati veel kahtlane formuleering, et *apelleerimine vanadele tavadele ja privileegidele on keelatud ja karistatav* (see oli otseses vastuolus ülalnimetatud publikaadi sissejuhatuses mainitud rootslaste eriliste *isiklike ja põllumajanduslike õigustega*, mis põhinesid nende privileegidel).²⁰

Vastavalt seadusele tuli sellised kohtuotsused, mis määrasid ihunuhtluse korraga rohkem kui 9 inimesele, esitada läbivaatamiseks Vene riigi senatile Peterburis. Antud juhul osutus seaalne otsus ootamatult leebeks. Senati ukaasis märgiti, et kõik talupojad seisid kui üks mees aktsiooni taga, rõhutati talupoegade austust *vanade tavade vastu* ning nende hirmu sattuda sama koosolekulaua taha parun Stackelbergiga. Arvestati, et talupojad olid viimasega õigustulis ja asja arutamine sellises kohtus muutunuks mõttetuks. Antud olukorras oluaks mõttetu ka kellegi talupoegade esindajaks määramine. Lõpuks manitseti 136 tavalist *põlluharijat, kes olid tegutsenud täielikus teadmatuses*, tulevikus kõrgemalt poolt tulnud käskudele kuuletuma ja 10 külavanemat, keda Vormsi talurahvas kunagi polnud tahtnud jätta pantvangideks võitluses maa omanike ja kasutajate vahel, võeti ametist maha.²¹ Kas nad selle üle kurvastasid, on raske kindlaks teha. Võib ainult konstateerida, et nüüd said nad lahti oma *kaksikagendi* rollist ja neile võis taas ihunuhtlust määrata.

Kasutatud materjalid võimaldavad seda võitlust

kohaliku ühiskonna organisatsiooni eest detailselt jälgida kuni 1854. aasta suveni. On teada, et rootsi talupoegade protestid jätkusid ka hiljem. Kõige tähelepanuväärsem oli ehk Vormsi talupoegade deputatsioon Rootsi kuninga Karl XV juurde 1861. *Kaebemehed* palusid rootsi monarhil viia nende probleemid Peterburi trooni ette:²² *Me ei saa aru, miks Stackelbergid ei salli meid, nagu me lahuks maalt. Oleme seal elanud vabade rootsi talupoegadena palju varem kui esimene Stackelberg tõstis jala saarele, ja me ei soovi hajuda, vaid elada üheskoos, siis ei ole nii raske, muidu kaotame oma rootsi keele ja rootsi usu.*

1866. a. vallaseadus tõi käsitletavale probleemile lahenduse. Kuna see ei sisaldanud mõisniku kontrolliõigust kohaliku omavalitsuse üle, võis ettenähtud korralduse ilma kivita hammasrataste vahel kehtestada ka rootslaste alal. Omavalitsus oli nüüd faasis, kus kesksele kohale kohalikus ühiskonnas asusid *hallparunid* ehk kiiresti jõukamaks muutuvad vabad talupojad.²³ Seda madalamate ja pidevalt kasvavate ühiskonnagruppide meeelhärmiks. Uued huvikonfliktid ja uus polariseerumine seisis ukse ees.

Lehekülgi ühiskonnaorganisatsioonilisest kolmnurkdraamast

Selleks, et kokku sõlmida olulisemad niidid käesolevas lühiuurimuses, peame esmalt kindlaks tegema, kas selle väikese rootsi rahvakilli saatuse on väärt edasist uurimist.

Läänemere provintsid oma *Balti erikorruga* on paljudel ühiskonnaelul aladel oluliseks kontrastiks olukorrale Sise-Venemaal²⁴ ja vähesed eestirootslased oma privileegidega rõhutavad neid erinevusi veelgi. Peale selle eksisteerisid erinevused eestirootslaste endi vahel ja nende identsed ideed purunesid põrkudes majandusliku tegelikkuse vastu.

Kõiki neid erinevusi saab mõista alles läbi probleemide lokaalajaloolise süvaanalüüsi. Peterburgis resideeriva senati seisukoht madalaima astme kohaliku halduse korraldamisest ei saa mõistetavaks enne, kui oleme selgitanud konfrontatsiooni olemuse kihelkonna tasandil. Vormsi talupoegade käitumise motiivid omakorda seletuvad talurahva ja keskvõimu suhete kaudu. Kui küsimust kihelkonnakohtu sisseadmise kohta oleks jälgitud vaid ühel — kas kohalikul, regionaalsel või keskvõimu tasandil — oleks enamuse selgitusi saanud *ad hoc* iseloomu ja tulemuste summa ei annaks sündmustest hoopiski terviklikku pilti.²⁵

Käesolevas uurimuses esitatud tõlgendus lähtub eeldusest, et uuritavat intsidenti käsitletakse kui sissejuhatust konfliktisessioonis. Nii, nagu pole võimalik piirata uurimist ruumis, pole võimalik juhtunut lahti rebida ka kronoloogilistest seostest. Kui ei oleks nii aja kui ruumi kohta kehtivat *siit-siiani perspektiivi*, kus näeme hegemoonia eest võitlemas ühiskonnakorralduse diametraalselt vastupidiseid printsiipe, poleks võimalik

otsida ega leida neile protsessidele mingeid tõelisi seletusi. Vormsi talupoegade käitumist tuleks siis vaadelda kurioosumina problematiseerimata kihelkonnakroonikas ja mitte kohaliku eripärana kogu *maad* hõlmavas ja rahvusvahelises valitsemisorganisatsioonide arengus.

Ühel juhul saab legislatiivseid ümberkorraldusi võtta kui alget suurenevale liberaliseerimisele, teisel puhul aga lugeda neid sellele ilmse vastuseisuna. Võrdlevad uurimused ühiskonnahierarhia erinevate tasandite suhetest, mis näitavad riigi võimalusi mõjutada olusid riigi eri nurkades, annavad uusi teadmisi mitmel alal.

Ajalugu on korduvalt demonstreerinud, et erinevad õigustavad ei saa segamatult kõrvuti eksisteerida. Igatahes pole see võimalik pikema ajaperioodi kestel ja kiiresti toimuva integratsiooni tingimusi. Õigused *resp.* kohustused, vabadus *resp.* sundus, rajati siin vabade, õigussubjektidest talupoegade ühiskonnakorraldusele ja teiselt poolt täiesti välja kujunenud sõltuvussuhetele, millega sellesse süsteemi olid juba algusest peale sisse programmeeritud lõppematud konfliktid. Ühe esmapilgul ehk veidi ootamatu paralleeli võime leida 20. sajandi lõpu Poola eksperimendis vahepeal legaliseeritud vaba ametiühinguliikumise *Solidaarsus* näol: varem või hiljem pidi üks pool selles nn ühiskonna-organisatoorses kõieveos peale jääma, teine aga kaotama.

Võitlus kihelkonnakohtu kaasistuja valimise ümber näitas, et kohaliku omavalitsuse väljakujundamine oli tihedalt seotud majanduslike küsimustega. Talupoegade *ühised* huvid mõisnike huvide vastu kujutasid endast ehedat klassivõitlust. Konflikt kihelkonnakohtu ümber kulges paralleelselt ägeda võitlusega toodangu jagamise ümber: talupojad kaebasid, et Stackelberg kasutab mõisas töönormide määramisel valet mõõdupuud ja katkestasid heinateo. Seepeale saadeti külladesse 24 relvastamata sõdurit, kes ei suutnud aga 200 vikatitega varustatud talumehe vastu midagi ette võtta. Kohale ilmus kuberner, kes leidis küll kohe üles mõisa õige, talupoegade omaga identse, mõõdupuu. Kuid ta ei saanud streigi korraldajaid enne kätte, kui oli *lasknud* anda kahele külvavanemale 100 vitsahoopi ning talumees, kelle ta samal ajal oli (formaalselt valituna) määranud kihelkonnakohtu kaasistujaks, ei saanud usaldust ja oli sunnitud oma postilt lahkuma.²⁶

Eestirootsi talupoegade tugev solidaarsustunne on huvitav nii sünkroonsest kui ka diakroonsest aspektist. Vaadeldava juhtumi puhul ilmnenud totaalset huvide ühtsust (mis oli ainult üks paljudest *sarnastest* juhtudest), tuleb mõista solidaarsusena feodaalses ühiskonnasüsteemis ja kollektiivse vastutustunde erilise väärtusena. See klassivõitlussituatsioon on täiesti võrreldav selle vundamentaalse konfliktiga, mis hiljem nii *maal* kui linnas aset leidis. Kuid selle vahega, et siis olid kollektiivselt väljaastunud pärit juba teisest, kapitalistlikust korrast. Talupoegade solidaarsustunne oli kasvanud uute gruppide solidaarsustundeks, majanduslik areng oli tõmmanud uued rajajooned uut laadi töö ja kapitali vahele.

Käesoleval juhul on erakordselt huvitav näha, mis juhtus Vormsi talupoegade kogukondliku ühtsusega kui saar 1880. aastail müüdi riigile ja algas talude päriksostmisprotsess (ilmselt võivad kaasaegsete allikate põhjal loodud pilti täiendada Nils Tilbergi mahuka rahvapäriskogundmed).²⁷

Talupojad arvasid, et uued organid piiraks nende liikumisvabadust, nad protesteerisid ja said oma taotlustele kõrgeimalt valitsemistasandilt vähemalt osalise tunnustuse, kuna sealgi ei oldud enam eriti huvitatud lokaal- ja regionaalühiskonna juhtimise andmisest parunite meelevalda alla.

Nikolai I valitsemise perioodil oli lihtsam tuua argumente mõisnike kasvava mõju vastu eestirootsi aladel, kui seda oli 1855. aastal troonile asunud Aleksander II ajal. Sel riikliku ühtlustamispoliitika varasel perioodil püüdis riik suurendada oma mõju aadli seniste ulatuslike avalikõiguslike volituste arvel ning samal eesmärgil totaalselt unifitseerida kohaliku omavalitsuse vorme.²⁹ Venemaa ees seisis suur ülesanne - integreerida seni ositi funktsioneeriv tsaaririik ühtseks tervikuks ja luua kapitalismi sobiv rahvusriik. Selle püüdluse realiseerimise katsed kuuluvad küll ühe teise võitlusvahekorra — riigi poolt keskselt juhitud defeodaliseerimise juurde. Hiljem on seda, eriti selle kõige efektiivsema faasi osas, ebatäpselt *venestamiseks* nimetatud. Termin *venestamine* katab nimetatud nähtust aga ainult osaliselt, väljendades riigivõimude ambitsioone keelt ja kultuuri instrumendina kasutades kiirendada ühiskonna unifitseerimist. See, et integratsiooniprotsessi tagajärjed võisid hiljem reale vähemusrahvastele saatuslikuks saada, on hoopis teine küsimus.

Oli veel üks aspekt, mis iseloomustas keskvvõimu ja provintside erinevat suhtumist mitte ainult eestirootslastesse, vaid *maarahvasse* üldse. See oli erinev arusaam talurahva vajalikkusest. Mõisnikud nägid tollaste tootmissuhete taustal talupoegi eeskätt tootliku jõuna, kes pidi neile kindlustama turvalise elujärje. Riigil olid teised huvid. Piirkonda piirkonna järel alistav keskvvõim ei suutnud lõpmatuseni kannatada, et talupoegade toodetud tulu võeti kasutusele üksnes nende riigi- ja ühiskonnasüsteemi kandjate poolt, kes keskvvõimu püüdlustele aktiivselt vastu töötasid. Talupoegade tööga tuli veel tagada riigimaksude laekumine, nekrutivärbamine ja üha laialdasemate ühiskondlike tööde läbiviimine. Sellest tulenevalt oli riigile loomulikult printsiipiaalselt tähtsam rootslaste seisund riigi otseste alamatena kui otseste tööjõuressursina.

Kohtumaterjalid ei paku meile vajalikku lähteformatsiooni analüüsima protestijate majanduslikku olukorda, kuid mõned tsiviilkuberneri märkused lubavad aimata, et vastupanu juhtide majanduslik olukord polnud sugugi halb. Kui *heinastreigi* eestvedaja lõpuks põosastest välja tuli (seaduse karmi käe eest tavatseti saarel metsa pageda), ilmnas, et ta on *üks vähestest heal*

järjel olevatest inimestest saarel. Majanduslik heaolu oli siin, nagu kõikjal Eestis ja mujalgi, hädavajalik eeldus ühiskondlikule ärkamisele. Mõni aasta rasket sunnitööd Daugava suudmes ei olnud kerge, kuid kuberner mõtiskles tõsiselt probleemi üle, kas poleks olnud kasulikum määrata süüdlasele hoopis korralik ihunuhtlus ja proovida hiljem kasutada teda kasuliku *elementina Vormsi elanikele*. Deporteerimine rippus Damoklese mõõgana selle metsiku rahva kohal ja ka nendes kitsastes raamides oli poliitika võimaluste kunst.³⁰

On raske hinnata, kuidas paranes või halvenes talupoegade materiaalne olukord peale feodaalse talupojakaitse või asustusõiguse asendumist kapitalistliku agraarprogrammi ja lepingusüsteemiga. Kuid oluline oli see, kuidas nad sellel *ülepaikamise ajal*, nn feodalismi 11. tunnil, käitsid oma isikliku vabadusega — vaadeldaval juhul allutati end varem tundmatule õiguskorraldusele.³¹

Eestirootslased elasid samade tootmissuhete tingimustes nagu kogu rahvas, kuid iga uurimus nende kombest reageerida ja mõelda väljaspool tavalisi raame näitab, et feodaalne ühiskonnaformatsioon võis paljuski varieeruda. Majanduslikult küljest olid nad vähemalt samal määral sõltuvus- ja eksploatatsioonisuhetes mõisaga kui naaberrahvad, kuid kõigele vaatamata polnud nad seda oma isikliku vabaduse osas. Vastavalt uutele kohaliku omavalitsuse tingimustele sattunuks nad uude õigussüsteemi, mis ohustanuks nende harjumuslikku võimalust pöörduda otse kubermanguvalitsusse või keisri enese poole. Kujutus *heast monarhist* kui ka kõige karmima paruni õiglasest ülemast oli siin, nagu mujalgi, sügavalt juurdunud ühiskonna teadvusse. Juhul, kui valitseja ja talupojad võitlesid sama vastasega, võis see kujutus omada isegi mingit reaalsust sisu.³²

Kas Meeskohtu ja Ülemmaakohtu toonased otsused olid kooskõlas selle piirkonna õigustavade ja kas senati seisukoht oli *normaalne*? Käesolev uurimus ei saa sellele küsimusele vastust anda ja siin esitatud tähelepanekuid saab kasutada vaid järgnevate tööde lähtepunktina. Ilmselt võib oletada, et 1840.-50. aastatel, mida iseloomustab agraarpoliitilise situatsiooni ja koos sellega ka ühiskondliku konflikti teravnemine, reageerisid baltisaksa ülemklassi mõju all olevad kohalikud ja regionaalsed kohtuasutused talurahva vabaduspüüetele aina tõsisemalt. Mingil juhul ei saa pikemas perspektiivis lugeda *normaalseiks* kohtuotsuseid, mis kuulutati välja ainult selleks, et neid tsaari või senati poolt oluliselt pehmenendada.

Eestirootslaste kultuurilise erinevuse ja sotsiaalse seisundi kohta on väljendatud ilmselt sama palju erinevaid arvamusi, kui palju on probleeme, millega mentaliteedi ajaloo uurija üldse kokku puutub. Toome neist arusaamadest vaid mõned näited.

Ruhnu kirikuõpetaja Fredric Joachim Ekmani

1847. aastast pärinevas Ruhnu kirjelduses pühendatakse üsna suurt tähelepanu vabade talupoegade isepäisusele, seda ka seoses kohaliku omavalitsusega. Analoogiline käsitlus leidub veidi hiljem, 1855. a. Carl Rußwurmi märgatavalt laiemas kirjelduses. Umbes samal ajal, 1852/53. a kirjeldas rannarootslaste institutsioonide ümber toimunud sündmusi Rootsi liberaal ja ajakirjanik August Sohlman. Tema kirjeldus ühtub valdavalt ülal jutuks olnud kohtukonflikti kirjeldusega, mis ei olnud tolleks ajaks veel lõppenud ning lõpplahenduse teadmine ei saanud kirjutaja asjasse suhtumisele mingit mõju avaldada. Ehkki need ülevaated ei tuginenud Sohlmani enda nähtule, vaid vahendasid teistelt kuuldu, selgub kirjeldustest ometi, et autor eristas selgelt endale asustusõiguse säilitanud vabu talupoegi ja analoogiliselt eestlastega pärisorjusse sattunud rootsi talurahvast.³³

Kangekaelsuse ja teised sarnased epiteedid ning rootslaste erinevused allutatud naaberrahvast saab taandada nende teadlikkusele omal ajal toimunud võitlusest kunagi garanteeritud vabaduse ja õiguste eest. Ruhnlasted olid *metsistunud läbi oma vabaduse*; Pakri talurahvas oli surmahirmus, kui lubati võõrail käes hoida nende vanade priiusekirjade ära kirju; eestlaste tihti omapärane suhtumine ühiskonda aga kirjutati *orjuse* kontosse. Need pildid näitavad, kuidas kaasaegsed enam-vähem spontaanselt hindasid sama piirkonna rahvusgruppide erinevusi. Muidugi ei piisa neist andmeist tegeliku olukorra ammendavaks analüüsiks. Siiski on huvitav näha, mil määral need muljed langevad kokku seni läbitöötamata arhiivianesest kooruva pildiga.

Olenemata sellest, milliseid allikaid me ka ei kasutaks, ikka on domineerivaks motiiviks kuninganna Kristiina antud privileegade kaitse. Täpselt samuti, nagu troonist loobunud kuninganna ise oli nõudnud oma isiku puhul kõigi tseremoonia reeglite täpset järgimist, nii nõudsid ka tema heasoovlikkuse objektiks olnud talupoegade järelelijad totaalset respekti kuninganna poolt annetatud privileegi iga paragrahvi suhtes. *Tegelikkult oli etikett maata suverääni relv võitluses oma koha eest maailmas*³⁴ — see tsitaat ei vaja erilist mugandamist, et sobida ka Vormsi talupoegade kohta. Mõlemal juhul ei tohitud sümboli tähtsus hajuda, kuna see tagas vaimse ja materiaalse staatuse.

Väga raske on kindlaks teha, kuidas mõjutas riigivõimude suhtumist meie poolt käsitletavatesse sündmustesse mujal maailmas toimuv, näiteks käimasolev Krimmi sõda. Selge on aga see, et eestirootslaste olukord leidis elavat vastukaja Rootsi ajakirjanduses. Teiste hulgas, nagu ülal mainitud, esitas oma küllaltki terava hinnangu sündmustele August Sohlman, kes näitas, et eestirootslaste majanduslik olukord oli kohati kehv ja nende isiklikud õigused trambiti pahatihti jalge alla.³⁵ Võime arvata, et Peterburis suhtuti muu maailma arvamustesse küllaltki valuliselt - vähemalt Euroopa-poolsetl aknal pidid aknaruudud puhtad olema.

Vaadeldav konflikt oli üks paljudest Eestis 1850. aastatel asetleidnud rahutustest. Suurim ja ~~tuntuim~~ nende hulgas on 1858. a aset leidnud Mahtsa sõda. Ehkki Mahtsas osales rahutustes rohkem talupoegi, olid need sündmused üldjoontes paljuski sarnased: võimud kasutasid samu relvi mis Vormsil ja mandri-eesti talupojad olid samuti relvastatud vikatite ja harkidega nagu vormsilasedki. Parunid seisid talupoegade vastu, klassikonflikt oli sama. Siiski on sarnasus näilik ja petlik. Mandri võitlused käisid 1858. a talurahvaseadusega lubatud materiaalse olukorra parandamise pärast. Kaks ajas ja ruumis sarnast võitlust, kus sarnased grupid võitlesid üksteise vastu, omavad lähemal vaatlemisel täiesti erinevaid põhjusi. Kahe talupoegade vastuhaku vahele ei ole võimalik panna võrdusmärki.³⁶ Järgnevalt kommenteerime erinevusi vallaseaduste vahel — ja nende ümber toimunud võitlusi.

Võitlused jätkuvas, võrdlevas perspektiivis

Baltikumi kohalike võimude arengu uurimine omab kindlasti omaette väärtust. Kuid selleks, et *osata* tegelikult hinnata siin esinenud eripärasusi, tuleb neid vaadata laiemas võrdlevas plaanis. Millistel eeldustel ehitati täiesti feodaalses piirkonnas üles omavalitsuslik organisatsioon, kus ühiskonna normid ja vormid läksid vastu oma eitusele? Huvitav on vaadelda paralleele teiste Baltikumi ja Põhja-Euroopa osade vahel, ~~kus~~ talupoegade vabaduse aste oli mõneti erinev ja kus leidis aset samasugune diskussioon kohaliku administratsiooni korraldusest, mis üldjuhul viis ühtselt toimiva seadusandluseni. Mõned näited sellest.

Taani hertsogkondade *markland'ides* võitlesid väiketalupojad aastakümneid õiguse eest *säilitada oma* igivanad institutsioonid. Kuid võrreldes Ruhnuga oli olukord teistsugune. Osalt oli talurahvas sellel Schleswig-Holsteini ääremaal nii maa *omanikuks* kui ka harijaks, osalt said nad peale seisustekogude sisseviimist 1830. aastail tuua võitluse suhteliselt vaba poliitilise debatini. Selles osalevad jõud *tõmbasid kõigis eri suundades* ning säilitasid olemasoleva korra. See tähendab, et nii kohalikud *talupojavabariigid* kui ka *aadlioligarihid* elasid edasi. Selged erinevused väljenduvad selles, et Schleswig-Holsteinis puudus korralik riigivõim ja *Gutsherrschaft* ei tõrjunud välja *Grundherrschaft*.

Meklenburgis, kus ühiskondlikud suhted olid klassikaliselt Elbest idas paiknevate alade tüüpi, ilmnasid palju suuremad materiaalsed sarnasused *Baltikumiga*. Seda rõhutasid ka kaasaegsed anlüütikud. Kuid siin, nagu ka mujal Wilhelmi-aegsel Saksamaal, ei rajatud defeodaliseerimiseks vajalikke ühtseid maakommuune. Vastupidi, liberaalse ühiskonna filosoofi Rudolf von Gneisti suurel määral Inglismaast inspireeritud ettepanekus *omavalitsusest* nähti eelkõige *ohtu riigi autoriteedile*. Piirid, mida seadusandlus võis laenata kodanliku ühiskonna riigi-vabadest sfääridest, suruti väga kit-

saks. Esimest korda juhtus see siis, kui rajatud *junkru-riik* ise nägi ühiskonnareformide ja eelkõige sotsiaalseadusandluse möödapääsmatust — pärast põhjalikke ettevalmistusi teostati 1891. aastal maaomavalitsuse põhimõtteline eraldamine mõisavalitsusest. Ida pool Elbet säilisid mõned vanad mõisavalitsuse funktsioonid veel 1929. aastani, olles kaitsnud maaomanike *Obrigkeitsrechte patrimonalen Charakters* poolt — *ein letzter Rest des Ländlichen Feudalismus neben den neuen Formen der genossenschaftlichen und auf gewählte Organe gegründeten Selbstverwaltung*.³⁷

Pöördume veel Taani monarhia ja Vene keisririigi 19. sajandi lõpul teostatud poliitika võrdluse juurde. Vene keisririigi poliitika eesmärk oli parunite kõrvale tõrjumine ühiskonna lokaalse tasandi totaalse kontrolli juurest. Sama tehti teoks ka Taanis, kus riigi juhtkond oli teistsugune kui Kongeäst lõunas. Taani Kancellis'e püüdlused kehtestada kohe pärast talurahvareforme ühtne süsteem riiklike piirkonnafoogtidega (1791), samuti ambitsioonid tsentraalse järelvalvesüsteemi loomiseks vaestehoolekande (1803), rahvakoolide (1814) ja lõpuks kogu kohaliku omavalitsuse (1837/41) üle, on küll ajaliselt varasemad, kuid oma iseloomult üsna sarnased Venemaa Balti provintssides läbiviidud defeodali-seerimisprotsessiga. Teiste sõnadega öeldes: möödas oli *hajutatud riigi* aeg, ühiskonda ei võinud enam lõhestada osadeks, riigi kui terviku programm koos selle juurde kuuluvaga ootas läbiviimist.

Üsna raske on esitada võrdlusjooni üheltpoolt jõuka Norra talurahva ja teiselt poolt Suuremõisa (*Magnushof*) talupoegade vahel. Samal ajal, kui esimesed olid alates 1814. aastast hääleõigust parlamendis, nuhelti teisi veel mõisatallis. Kui aga vaatleme seda argumentatsiooni, mida nii üks kui teine kasutas kogukonna ümberkorraldamise käigus, leiame siiski selgeid põhimõttelisi sarnasusi. Vormsilased võitlesid oma põliste õiguste ja omandi eest, millele võimude mistahes sekkumiskatsed arvati tõsist ohtu kujutavat. Norra talupojad tõid oma debattides minevikust esile autoritaarsed suhted ja püüdsid oma võitluses põlatud *ametnikeriigi* vastu luua kogukondlikku organisatsiooni, millel puudunuks igasugused sidemed keskvõimuga. See oli mingit liiki *talupojavabariiklus*, millega oleme käesolevas töös peamiselt Ruhnu puhul juba kokku puutunud. Jättes kõrvale kommunaalprogrammi sisu, võime öelda, et suhetes riigiga võideldi kohaliku ühiskonna autonoomia eest.

Kõigi siiani käsitletud juhtude puhul on iseloomulik ka see, et kogukonnaorganisatsioon tsentraliseeriti üheainsa peaosalise ümber. Endine lokaalametnik, mõisnik või külavanem asendati *sognerådsformand'i*, *ordfører'i* või *vallavanemaga*.

Eibofolke oli osa rootsi rahvast ja see talurahvas viitas pidevalt rootsi õigusnormidele, ehkki konkreetsed võrdlusvõimalused olid tollal raskendatud. Ka Soome lahest põhjas toimuvaga oli raske ühisjooni leida. Soomes, mis 1809. aastal eraldati Rootsist ja liideti Venemaaga, ei olnud mingi võim suutnud lämmatada rahva osavõttu kohalikust omavalitsusest. Põhjamaade kommunaalseadusandluse jaoks murrangulistel 1860. aastail palusid Rootsi ja Soome talurahva poolt valitud kirikuõpetajad küll end vabastada seni loomulikult nende pärisosaks peetud kihelkonnaeesistuja kohalt, kuid Soome talupojaseisus oli esindatud riigipäeval ja oma õiguste ahistamise peale võisid nad kaevata Soome senatile Helsingis, kus provintsi elu juhtimisse üsna tõsiselt suhtuti. Sellest tulenevalt olid Soome talupojad palju tugevamatel läbirääkimispositsioonidel kui näiteks Vormsi talupojad. Soomes kehtiv süsteem sisaldas mitmeid selliseid suhete kategooriaid, mida naabermaades alles püüti endale kätte võidelda. Neid fundamentaalseid erinevusi on vaja eriti esile tõsta — võrdleval analüüsitasandil loovad nad uusi probleemiasetusi, mida rahvuslikult piiratud uurimustes ei ole eriti tähele pandud.

Loomulikult olid ka Soome ja Rootsi suurniikud märkimisväärselt mõjuvõimu kohaliku omavalitsuste üle. Kuid need suurmaamõnikud pidid enamikel juhtudel jagama võimu ja vastutust teiste gruppidega ning ei omanud kohtuvõimu. Kepihoobid, mida nemad ja tavalised talupojad legaalselt sanktsioneeritud karistusõigusega jagasid oma teenijarahvale, võisid loomulikult valu tekitada, kuid olid siiski erinevad, teist ühiskonnaorganisatsioonilist päritolu kui needsamad vitsahoobid, millest oli juttu eestirootslaste võitluse kirjelduses. Nad ei kuulunud selle õiguse juurde, mida peab silmas pidama kommunaalorganisatsiooni reformimise puhul.

Seega võime öelda, et Peterburi vahetus läheduses, ühe ja sama õiguslikult killustatud keisririigi läänepoolsetes osades arenesid üheaegselt kommunaalkorraldused, millel ei olnud üksteisega peaaegu mingit sarnasust. (Vast kõige suurema sarnasuse leiame siis, kui võrdleme parunite sekkumise efekti Baltikumis olukorraga Vana-Soomes ehk praeguses Karjalas, kus Vene *läänimõisad* aitasid kaasa vastavale lokaaladministratiivsele sekkumisele). Lokaaladministratsiooni rajamisel on olnud täiesti määrava tähtsusega aastasadadega välja kujunenud materiaalsed suhted ja neile vajalikud struktuurid.

Eelöeldust lähtudes on meile tähtis tunda eestirootslaste konfliktiderohket ja variatsiooniderikast ajalugu, mis on teravaks kontrastiks nii Baltikumi-sisestele kui ka Põhjamaade arengutele.

Viited ja kommentaarid

* Artikkel on varem avaldatud ajakirjas *Scandia* Bd. 54:1. 1988.S. 29-54. Käesolevas väljaandes avaldatakse artikkel mõningate toimetuse poolsete kärbetega. Rootsi keelest tõlkinud stud. hist. **Mart Laidmets**.

¹ Kirjutis on seotud autori 1987 välja antud uurimusega: *Agrarsamhällets förändring och landkommunal organisation. En konturteckning av 1800-talets Norden*.

² **K. Marx**. Kapitalet. Kritik av den politiske ekonomin. Första boken. Kapitalets produktionsprocess. 1969. Lk 630. Kasutatud väljend *pärisorjuselt teoorjusele* on pärit Aleksander Loidilt (Vt **A. Loit**. Rahvas ja rahvus kui ajaloolised kategooriad. // *Metroo*, teine raamat. Lk 131). Teatavasti oli kapitalistlik protsess tollases Baltikumis juba kaugele arenenud — raha, tootmisvahendite ja elatusvahendite omanikud olid olemas, samuti vabad töölised topelettähenduses, kes ise ei kuulu tootmisvahendite juurde nagu orjad, pärisorjad jne. Samal ajal nad ka ei oma tootmisvahendeid nagu vabad talupojad, käsitöölised jne (Vt **K. Marx**. *Op. cit.* Lk 629, 670; vt ka **J. Kuczynsky**. Geschichte des Alltags des deutschen Volkes. Studien 3. 1810-1870. S. 32; **J. Kakk**, **K. Siilivask**. History of the Estonian SSR. 1979. P. 22). Viimases käsitluses tõstetakse esile, et peale reforme oli talupoegadel õigus ise otsustada, mida nad tahtsid teha oma tööga — nii nagu mõisnikud täielikult käsutasid maa üle (*land mein, Zeit dein*).

³ Sellest, kuidas tuhanded varem võimust täiesti eemal olnud gruppide esindajaid tõmmati otsustamisprotsessi ja seejuures koolitati vallakohtutes eelseisvateks ülesanneteks kohalikes omavalitsustes, on andnud ülevaate August Traat. Vt: **A. Traat**. Vallakohus Eestis. 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. a reformini. Tln, 1980; vt ka **E. Jansen**. Carl Robert Jakobson muutuv asjas. Märkmeid, piirjooni, mõtteid. 2. osa: *Uue aja näojooned*.

⁴ Vt rahvusteadvuse tõusust 19. saj. Baltikumis **A. Loidi** toimetatud *National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century. The 7th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 10-13, 1983*. // *Studia baltica Stockholmensia* 2. Selles käsitleb **E. Jansen** sotsiaal-majanduslike suhete määravat tähtsust eesti rahvusteadvusele, **S. Vahre** analüüsib materiaalse arenguga kaasaskäivaid demograafilisi muutusi, **T. Rosenberg** toob välja agraarse arenguga seotud kihistumise, **E. Karu** vaatleb seltsilikumise sotsiaal-majanduslikku tagapõhja maal, **E. Laul** puudutab koolide osa rahvuse tekkimisel, **T. Raun** valgustab ajakirjanduse rolli samas protsessis ja **O. Kasemaa** muutliku muustikaelu tähendust.

⁵ Rootsiaegsed privileegid, mis omasid siis uuritava rahvagrupi jaoks Noarootsis ja Vormsil veel tähtsust, on avaldatud: **S. Vahre**, **H. Piirimäe**, **A. Einpaul**. Antifeodal'naja bor'ba vol'nõh švedskih krest'jan v Estljandii XVIII-XIX vv. Toim. J. Madisson. 1978. Lk 329, 334. Ruhnul oli olukord veelgi erilisem, kuna seal oli isiklik vabadus seotud maaomandusega. Rootsi ühiskonna- ja õiguskord elasid siin edasi — tõsiasi, mis pani imestama välismaalasi, ka näiteks Fr. Engelsit, kui ta 1880. aastail käsitles saksa talurahvaküsimust.

⁶ **S. Vahre**, **H. Piirimäe**, **A. Einpaul**. Lk 354, viide 2, kus esitatakse tsaar Peeter I kinnitus, **J. Blees**. Estlandssvenskarnas historia i korta drag. 1924. S. 21; **E. Blumfeldt**. Estlandssvenskarnas historia. En bok om Estlands svenskar. Bosättningsområde. Historia. Andra världskriget och överflyttningen till Sverige. Folklig kultur. 1961. S. 133. Rootslased polnud seega riigitalupojad, nagu mittepärisorine talurahvas Vene äärealadel. Need kroonuomandi kasutajad, kelle seisund oli mh reguleeritud Peeter I ajal ja kellele oli isegi usaldatud teatud kogukondlikke õigusi ja kohustusi, paigutati nõukogude uurimustes riigifeodalismile. Nad olid seega

tsaari alamad, kuid nende seisund ei tulenenud privileegidest, vaid sõltus poliitika muutustest. Neid võidi doneerida mõisnikele (**M. Družinin**. Artikkel *State Peasants*. // *The modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*. Vol 37. 1984).

⁷ **S. Vahre**, **H. Piirimäe**, **A. Einpaul**. *Op. cit.* Dok. nr 146. Lk 301 jj. Perioodist 1721-1861 näidatakse selles valikus 151 protestijuhtu.

⁸ On võimalik, et käesolev piiratud uurimus saab aluseks põhjalikumale eestirootslaste halduspraktika uurimisele. Tööd juhitakse Rootsi Riigipanga juubelifondi rahadega projekti *Kommunaalorganisatsiooni areng Põhjala rahvusriikides* raames.

⁹ **C. Rußwurm** jätab oma 1855. a ilmunud etnotsentreeeritud perspektiivis kasutamata paljude erinevates seotes rootslaste erilised institutsioonid. Vt: **Carl Rußwurm**. Eibefolke oder die Sweden an der Küsten Ehstlands und auf Rumö. Zweter Theil. S. 417-427; **J. Blees**. *Op. cit.* Lk 28-35; **E. Blumfeldt**. *Op. cit.* Lk 141-146.

¹⁰ **J. Kakk** ja **K. Siilivask** kinnitavad, et 1810. aastate reformid annavad mõisnikele võimaluse nõuda tööd ka neilt *vabadelt talupoegadelt*, kellele teokohustus pole varasemate aastasadade jooksul laienenud, mille all võib mõista vaid rootslasi. Vt: **J. Kakk**, **K. Siilivask**. *Op. cit.* Lk 23. Vt ka märkust 14.

¹¹ Selle ja järgmise osa kohta vt: **Rußwurm**. *Op. cit.* Lk 138 jj. **A. Bøgh** käsitleb analüüsiskeeme, hüpoteese ja teooriad, mis puudutavad talupojarahutusi kapitalismieelsel ajal. Ta tõstab esile *banaalsust* (lk 9), et antud sotsiaalse grupi edasi- või tagasimineku sotsiaalmajanduslikes suhetes on olnud põhjuseks revolutsioonide puhkemisele ja et muutumatu olukord vaevalt viis rahulolematuseeni. Et siin vaadeldud talurahvas seisis muutuste eest, on selge, kuid peab meeles pidama, et muutused olid pigem mittemateriaalsed kui majanduslikku laadi. Vt: **Anders Bøgh**. Om bondeoprør: analyseskemer, hypoteser og teorier. 1985

¹² 1835. a regulatiivist Vormsi talupoegadele vt: **S. Jakobson**. Från fädernejorden till förfäders land. estlandssvenskt bondfolks rymningar till Stockholm 1811-1834; motiv, frekvens, personilga konsekvenser. 1976. S. 32; **J. Blees**. *Op. cit.* Lk 29; **E. Blumfeldt**. *Op. cit.* Lk 141 jj; **C. Rußwurm**. *Op. cit.* Lk 374 jj, 383 jj; **S. Vahre**, **H. Piirimäe**, **A. Einpaul**. *Op. cit.* Lk 312, dok. nr 149 (näitab, kuidas Vormsi talurahvas suutis koguda raha ühiskassasse. Vähemust, kes 1853 keeldusid alla kirjutamast protestikirjale, mis oli määratud saatmiseks suurvürstinna Maria Aleksejevnaele, sunniti ülejäänute poolt maksma sellesse kassasse 30 hõbemünti. Tava kohaselt tuli konsensusnõude vastu eksijaid trahvida).

¹³ **J. Blees**. *Op. cit.* Lk 30, 39 jj; **E. Blumfeldt**. *Op. cit.* Lk 142, 144 jj; **E. Jansen**. Eesti talurahva rahvusliku teadvuse kujunemisest XIX sajandil. // Eesti talurahva sotsiaalsed vaated XIX sajandil (toim **E. Jansen**, **J. Kakk**, **A. Vassar**). 1977. Selles näidatakse, et rahvusteadvus juurdus tugevamini majanduslikult jõukamas Lõuna-Eestis kui vaesemais piirkondades, kuhu kuulusid ka rannarootsi asulad.

¹⁴ See rootsi keeles trükitud *Kungörelse (Teadaanne)* on avaldatud ka saksa keeles kui *Publicatum No 25* (trükitud Tallinnas 1852).

¹⁵ Teadaanne jagab käsitletava talurahva talupoegadeks ja rentnikeks. Kakk ja Siilivask väidavad (*Op. cit.* Lk 23, vrd märkust 9), et 1810. aastate seadusandlus tõi automaatselt kaasa varem vabade talupoegade kaasamise kogu maad hõlmavasse süsteemi, kuna nüüd sunniti nad tööle mõisnike maa-del. Nagu võrdlus Noarootsi ja Vormsi talupoegade vahel näitas, on see väide liiga lihtsustatud. Uued põhimõtted rakensid, kui talupojad ise välise sunni mõjul või omal algatusel,

jäänud ilma privileegidega tagatud maakasutusõigusest, hakasid lepingutele alla kirjutama. Ruhnu talurahva kohta kehtib see veelgi vähem. Seal esines, kui seda klassikonfliktiks pidada, tüli pastori (praktikas ka lokaaladministratsiooni juhi) ja talupoegade vahel, kes olid otseselt esindatud samas vallavalitsuses. Saare *lensman* polnud tavaline külakubjas, vaid rahva valitud *rootsi külavanem, kel oli kogukondlik usaldusamet* ning polnud haruldane, et Ruhnu vallakohus pidi *otsima kõrgemalt poolt kaitset oma võimule talupoegade vastu* (E. Klein. Runö. Folklivet i ett gammalsvenskt samhälle. 1924. Lk 48, 161). Selle nii erilise omavalitsuse kohta vt ka T. Jansson. *Op. cit.* Ptk 2.2.

¹⁵ Adrakohtunik W. v. Taube Eestimaa kubernerile 3. novembrist 1852; 1852. a 1. augusti teadaande sissejuhatus punkt 2; vt ka valitsusnõunik Winter Lääne meeskohtule 14. aprillil 1853, kus tõstetakse esile, et talupojad nüüdsest ei pea pöörduma Tallinna, vaid mõisa, mille juurde nad kuuluvad (C. Rußwurm. *Op. cit.* LK 386). Adrakohtunikud olid eeskätt *unmittelbar Beamte der adligen Selbstverwaltung* ja *keine Statsbeamten* (O. liiv. Das estländische Generalgouverneursarchiv aus der schwedischen Zeit und die geschichtliche Erforschung des damaligen Estlands. // Eestimaa rootsiaegse kindralkubneri arhiivi kataloog. Eesti riigi keskarhiivi toimetised. // Acta archivi centralis Estoniae. Nr 3, S. 32). Vrd ka märkus 10. O. Liiv käsitleb ka (lk 63) talurahvamõjulisi *mõisakohtuid*, mis seati sisse 15. sajandil, kuid mis sajandi lõpuks allutati siiski aadli kontrollile. Kuidas 19. saj. varasemad vallakohtud moodustati, selle kohta vt *Estländisches Bauer-Gesetz-Buch*, 1816, § 390-411; vt ka *Liefländische Bauer-Verordnung, 1819*, § 97-116; J. Blees. *Op. cit.* Lk 31; E. Blumfeldt. *Op. cit.* Lk 144; A. Traat. *Op. cit.* Ptk 3.

¹⁶ Protokoll Vormsi talupoegade ülekuulamisest 12. jaanuarist 1853 on allakirjutatud adrakohtunik W. v. Taube ja kihelkonnakohtunik A. v. Roseni poolt ning saadetud Eestimaa kubernerile.

¹⁷ Journal der Session der Estländischen Gouvernements-Regierung, 31. 01. 1853; valitsusnõunik Winter Lääne meeskohtule 26. veebruarist 1853, 5. märtsist 1853; Lääne meeskohtu juurdusprotokoll 26. veebruarist 1853 ja 5.-6. märtsist 1853; meeskohtunik von Maydell Eestimaa kubermanguvalitsusele 7. aprillist 1853. 15 aastat varem, 1837, oli olukord Vormsil selline, et Balti kindralkuberner eemaldas ühe Stackelbergidest mõisa juhtimisest (parun von der Pahleni isiklikku raportit siseministrile vt S. Vahre, H. Piirimäe, A. Einpaul. *Op. cit.* Dok. nr 124).

¹⁸ Lääne meeskohtu protokoll 1.-3. aprillist 1853 (vt S. Vahre, H. Piirimäe, A. Einpaul. *Op. cit.* Dok. nr 146); J. Kahk ja K. Siilivask. Eesti NSV ajalugu. 1987. Lk 49 ij; A. Bøgh rõhutab, kuivõrd tähtis kui ka raske on leida allikmaterjali selle kohta, kas talurahvarahutused olid *ülestõusnute grupi kollektiivse seltsiteadvuse* efekti (vt: A. Bøgh. *Op. cit.* Lk 13, 25).

¹⁹ Otsus langetati Lääne meeskohtus 14. mail 1853. a.

²⁰ Otsus langetati Eestimaa ülemmaakohtus 3. juunil 1853.

²¹ Ukaas 16. juunist 1854, saadetud Eestimaa ülemmaakohtust Lääne meeskohtule 8. juulil 1854.

²² J. Blees. *Op. cit.* Lk 32.

²³ 1856. a jõustunud Eestimaa *Bauerverfassung* nägi ette ka seda, et 1816. seadustatud kogukonnaorganid tulnuks kohaldada ka rootsi aladele (selle kohta vt E. Blumfeldt. *Op. cit.* Lk 144). Kuidas see praktikas toimus, pole veel olnud võimalik uurida. Olgu veel lisatud, et renditalude päriseksostmise uurimisega neis piirkonnas tegeleb Jörgen Hedman Stockholm Ülikooli Balti Uurimiskeskuses. Vormsil kergendas seda protsessi saare müümine riigile.

²⁴ Ka võrreldes Leeduga, mida ei saa lugeda ajalooliste Läänemerekubermangude hulka, kuid mis siiski kuulub Balti-

kumi, ilmnevad suured erinevused. Vt A. Loidi toimetatud ja osundatud *National Movements...*, *passim*.

²⁵ Vt konkreetseid näiteid autori ettekandest Põhjala 5. lokaalajaloo konverentsile Slagelses 6-9. augustil 1985: T. Jansson. Från skrän, via associationer, till massorganisationer. Sammannslutningsprinciper och föreningsformer mellan Wienkongressen och första världskriget på riks- och lokal nivå. Kuidas samal ajal karskusideed ühiskonnaideoloogiliselt erinevates maades vastu võeti, vt: T. Jansson. Idé och verklighet i 1800-talets Norden. En och samma nykterhetstanke i olika stater och samhällen. // Arkivet, historien, rörelsen. C.G. Andræ et al. (red). Sven Lundkvist 60 år.

²⁶ S. Vahre, H. Piirimäe, A. Einpaul. *Op. cit.* Dok. nr 147, 148; A. Bøgh märgib (*Op. cit.* Lk 21), et talurahvarahutused peaaegu eranditult on *kui jäämäe nähtavad tipud, sümp-tomid ajas ja ruumis palju laiematest vastuoludest ühiskonnas*, mis ei ole käesoleva uurimise tulemustega vasttuolus. Siin on jälgitud ajas ja ruumis väga piiratud konflikti, millel on erilised põhjused (vt märkus 36).

²⁷ Taas on sobiv võrdlus oludega Ruhnul. Sealsed talupojad olid vabad, aga mitte tänapäevases mõistes üksiktalunikud. Praktiliselt kogu töö toimus nagu muugi ühiskondlik tegevus kollektiivses ja traditsioonilises vormis ning väljastatunud oli praktiliselt võimatu kinnisvara omandada. Seespool kehtis seega eriline omandiõigus, väljapoole oli aga asurkond suletud (vt: E. Klein. *Op. cit.* Lk 102); samas viidatakse ka erinevustele venelastega (lk 94). Ka näiteks hülge- ja kalapiiük korraldati erilistes *sels*-ides (eesti sõnast *selts*), kuid sellega liitu- mine ja sealt lahkumine polnud erasi.

²⁸ Tõeliselt suur reform toimus 1889, kui seati sisse talurahvaasjade komissari riiklik ametikoht keskvõimu ja lokaalühiskonna vaheinstantsina (vt: T. Jansson. Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. En konturteckning av 1800-talets Norden. 1987. S. 42).

²⁹ E. Jansen diskuteerib just majanduslike ja sotsiaalsete faktorite tähendusest rahvusteadvuse tõusule. Vt: E. Jansen. On the Economic and Social Detrmination of the Estonian National Movement. // National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century. Ed: A. Loit. Vt ka S. Vahre, H. Piirimäe, A. Einpaul. *Op. cit.* Dok. nr 148, lk 306.

³¹ Tänapäeva Balti uurijad tõmbavad kindla piirina kohalike maaomavalitsuste sünniajaks 1866. aasta, mitte pärisorjuse kaotamise järgsete haldusorganite tekke 1816/19. Vt: A. Traat. *Op. cit.* Lk 9; vrd ka J. Kahk. In lieu of a perface. // The feudal peasant in the eastern and northern Europe. Collected papers (compiled by J. Kahk and E. Tarvel). P. 5, 8.

³³ Selle ja järgmise osa kohta vt nt Fr. J. Ekman. Beskrifning om Runö i Liffland. 1847. Lk 183; C. Rußwurm. *Op. cit.* VIII ja XIV ptk; A. Sohlman. Svenskas i Esthland, Liffland och det inre af Ryssland. // Nordisk Tidskrift, 1852-53, *passim*.

³⁴ C. Weibull. Drottning Christina. Studier och forskningar. 4:e uppl. 1966. S. 150 (vt ka lk 169).

³⁵ T. Jansson. Agrarsamhällets. S. 45.

³⁶ Mahtra sõja kohta vt nt: J. Kahk ja K. Siilivask. History of the Estonian SSR. 1985. P. 41; A. Bøgh rõhutab, et riskantne on konstrueerida *üldkehtivaid teooriaid* talurahvarahutustest (tulevat olla ajaloo *sensitiiv*) (A. Bøgh. *Op. cit.* Lk 23).

³⁷ Kaasaegseks võrdluseks vt nt O. von Rutenbergi ühiskonnakriitilist pamfletti *Mecklenburg in Kurland*, mille see antifeodaalselt meelestatud parun andis välja just süsteemi kokkuvarisemise eel (1863); H. Heffter. Die deutsche Selbstverwaltung im 19. Jahrhundert. Geschichte der Ideen und Institutionen. 1950, 10. osa, 2-3. ptk., er. lk 678 ij, 701, 715; vt ka H. Wunder. Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland. 1986, VI osa.

Taani peakonsuli esimene raport ja tema hilisem tegevus

Vello Helk

Eesti ja Taani suhete ajaloos on eriline koht peakonsul **Jens Christian Johansenil**, esimesel Taani diplomaadil Tallinnas. Tema poeg Paul Johansen (1901-1965), Tallinna linna-arhivaar ja hiljem Hamburgi ülikooli professor, on andnud väga tõhusa panuse Eesti vanema ajaloo uurimisse, mida tema õpilased veelgi jätkavad.

Jens Christian Johansen sündis 1868. aastal Slagelse linnas Seelandi saarel. Ta omandas Kopenhaagenis ehitusinseneri kutsehariduse. 1892. aastal siirdus ta aga Venemaale, Vitebski kubermangu maaparandusvõi, nagu tookord öeldi, kultuurinseneriks.

Maaparandus oli Taanis kõrgel järjel ja taanlastest asjatundjaid töötas ka Eestis. 1897. a alustas Tartus rüütelkondade finantseerimisel tegevust Liivimaa ökonoomilise Üldkasuliku Seltsi ja Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi ühine Liivi- ja Eestimaa Maakultuuri Büroo. Selle juhatajaks tuli taanlane Peder Rosenstand-Woldike, kes oli Eestis töötanud 1880. aastate algusest peale. Kui 1901. aastal asutati büroo osakonnad peale Tartu ka Riias ja Tallinnas, kutsuti viimase juhiks J.C. Johansen.

1910. aastal jagati Liivi-Eestimaal Maakultuuribüroo kaheks. Tallinna asutus jätkas Johanseni juhtimisel tegevust Eestimaa Aadli Krediidkassa filiaalina. Johanseni ja tema taani kolleegide teeneks on, et maaparandustööle Eestis rajati tugev alus.

Pärast I Maailmasõja puhkemist sõitis Johansen 1915. aastal Taani. Kui ta sama aasta lõpul tahtis jälle perekonna juurde tagasi tulla, keeldusid Venemaa võimud talle sissesõiduluba andmast, sest teenides baltisaksa mõisnikke oli ta muutunud ebasoovitavaks isikuks.

Tema tagasitulek sai võimalikuks alles 1918. aastal. See langes kokku Saksa okupatsiooni lõpuga, millele ähvardas järgneda Eesti taaslangemine Venemaa rüppe, kus olid võimul bolševikud. Eestis oli sel ajal paarsada Taani kodanikku, kes vajasisid kaitset. Mitmed mõjud taanlased soovitasid välisministeeriumile nimetada Johansen taani esindajaks üleminekuajajärgu Ees-

tis. Rõhutati tema kohalike olude tundmist ja keeleoskust. Eelmine aukonsul Erik Gahlnbäck oli 1916. aastal küüditatud Siberisse, kust ta pärast revolutsiooni pääses ja peatus ajutiselt Soomes. Konsuli kohuseid täitis sel ajal Rootsi aukonsul Theodor Brosse.

Kuna pingelise olukorra tõttu ka Taani kodanike elud olid hädaohustatud, tekkis äärmine vajadus kompetentse isiku järele, kes oskas ajada asju kohalike võimudega. Sellepärast nimetas Taani Välisministeerium Johanseni ajutiseks *ad interim* aupeakonsuliks Eestis. Tal ei olnud otseseid diplomaatilisi ülesandeid, sest valitses ebaselgus Eesti tuleviku suhtes - tema ametisse nimetamine ei tähendanud Eesti Ajutise Valitsuse tunnustamist. Taani kavatses ära oodata sündmuste arengut - vahepeal pidi Johansen tegutsema oma parima äranägemise kohaselt. Tema soovist hoolimata ei antud talle isegi täpseid eeskirju. Samuti ei määratud talle palka, vaid ainult 8000 Taani krooni konsulaadi ülalpidamiseks.

Johansen saabus tagasi Eestisse ülemineku ajajärgul. Saksa väed olid lahkumas ja bolševikud edasimarsil lääne suunas. Ta sai kätte telegrammi oma ametisse nimetamise kohta 9. detsembril ja asus kohe oma kohuseid täitma. Ta leppis kokku senise konsuli kohusetäitja Brossega ajutise tööjaotuse suhtes ja võttis kontakti kohalike võimudega, eeskätt Eesti välisministeeriumiga, aga ka teiste riikide esindajatega ning Eestimaa rüütelkonnaga.

Eriti huvitav on tema seos rüütelkonnaga, keda ei saanud ju enam pidada mingi võimu esindajaks. Eestimaa rüütelkond oli pigem Johanseni tööandja - ta jäi kuni 1919. a detsembrini selle teenistusse. Eestimaa rüütelkonna peamees parun Dellingshausen oli agaramaid Balti hertsogiriigi eestvõitlejaid. Ta oli end niivõrd kompromiteerinud, et eelistas ise novembri lõpul Saksamaale maapakku minna; just pärast seda kui Saksa vabariiklik valitsus oli tunnustanud Eesti Ajutist Valitsust ja rüütelkond olude sunnil uuele valitsusele lojaalsust töötades poliitiliselt "valge paberi" Otto von Lilienfeldi uueks esimeheks valis. Oma tööruumi leidis

Johansen Eestimaa Aadli Krediidikassa hoones. Ka selles kassas oli Dellingshausen, keda Johansen oma raportites kunagi ei maini, tähtsat osa mänginud.

Johansen võtis oma uut ametit väga tõsiselt ja andis hoolikalt aru oma tegevusest. Soome ajaloolane Kalervo Hovi publitseeris 1976. aastal tema raportid, mida Johansen ise nimetab väljavõtteks konsulaadi päevikust, ajavahemikust 13. detsember 1918. kuni 29. mai 1919, mille järel ta üle läks kuuaruannetele (Kalervo Hovi: Estland in den Anfängen seiner Selbständigkeit. Publikationen des Instituts für Geschichte, Universität Turku, Finnland, Nr 8, 1976). Need raportid on säilinud ühes toimikus Taani välisministeeriumi arhiivis. Vahepeal on mul õnnestunud leida ka Johanseni kõige esimene raport 12. detsembrist. See on hea sissejuhatus tema tegevuse hindamiseks.

See aruanne leidub Tartu konsulaadi toimikus, sest selle lisadeks on ära kirjad Johanseni Tartu kolleegi, insener Johan Hoppe kirjeldusest kohalpealsest olukorrast ja tema palvest nimetada teda taanlaste huvide esindajaks Tartus, kuna bolševistlik hädaoht ligines iga päevaga. Tartus ja ümbruskonnas oli Hoppe arvates sadakond taanlast, kes tungivalt vajasid kaitset. Ta ise oli üle 25 aasta Tartus elanud ja tundis hästi kohalikke olusid. Selle taotluse läkitas Johansen Taani saatkonnale Helsingis, kust Hoppe ametisse nimetamine esitati Taani välisministeeriumile, kes selle 20. detsembril kinnitas. Vahepeal oli Johansen 17. detsembril nimetanud Hoppe oma täievoliliseks esindajaks Tartus. Juba 21. detsembril jätsid Eesti väed Tartu maha ja Hoppel tuli kasutada oma volitusi punavalitsuse esindajate juures. Nagu tema hilisemast raportist pärast Tartu taasvallutamist selgub, õnnestus tal see bolševike 24-päevase hirmuvalitsuse kestel üsna hästi.

Esimest raportit iseloomustab olukorra pingelisus ja ärevus. Johansen kurdab elukalliduse üle, on mures bolševike edasitungi pärast, kes rüüstavad ja põletavad igal pool, mille läbi hävib palju väärtusi. Juba kaks nädalat oodati Inglise laevastiku saabumist. Poliitilise olukorra kohta märgib ta valitsuse nihkumist vasakule ja selle koosnemist nii erinevatest elementidest, et ta ei uskunud selle püsivusse. Ta nimetab riigilaenu head laekumist, loetleb rahakursse ja on mures suletud pangavarvete pärast. Suur on ka tema mure toitlustamisolude suhtes, sest välisabi olevat oodata alles kevade paiku. Ta palub seepärast kohalike taanlaste jaoks abi Taanist.

Kirjutamise ajal saab ta teate viimaste Saksa väeosade eelseisvast lahkumisest ja on sellepärast väga pessimistlik, sest ta ei usu, et Eesti miilits suudaks või

tahaks korda hoida. Raporti pinget tugevdab äsja sisenenud parun Girard de Soucanton, kes teenib Eesti sõjaväes ja toob halbu uudiseid bolševike edasitungi kohta, kes võivad olla Tallinnas 3-4 päeva jooksul, kui inglased appi ei tule.

Vahemärkusena seletab Johansen, et tal oli kavas anda ülevaade tuleviku arenguvõimalustest Eestis, mida ta aga tõsise olukorra tõttu ei pidanud sobivaks. Ta oli juba üürimas kortereid sisemaalt põgenevate taanlaste paigutamiseks ja lootis kiirele abile Taanist. Kui ta oli aruande lõpetanud – allkirjagi pannud – tuli rõõmusõnum: Inglise laevastik oli just Tallinna saabunud. Selle teate sai ta veel juurde lisada, ühtlasi nentides, et Tallinn arvatavasti nüüd on väljaspool hädaohtu, aga olukord maal oli veel tõsine.

Johanseni esimene raport annab hea mulje mitte ainult ebakindlast olukorrast, kus ei võinud teada, mida toob järgmine päev, vaid ka tema enda hoiakust. Rüütelkonna teenistuses olles oli ta nähtavasti omaks võtnud palju oma tööandjate arvamisi eestlaste kohta. See selgub üha rohkem tema järgnevatest raportitest. Johansen oli lojaalne rüütelkonna vastu ja arutas pidevalt Eesti tuleviku väljavaateid rüütelkonna peamehe von Lilienfeldiga. Oma raportites pidi ta aga sellega arvestama, et Taanis valitses vastumeelsus Saksamaa ja sakslaste vastu, mille põhjustasid aastasadu kestnud vastoolud ja ka viimane sõda, mille tagajärjel Taani 1864. aastal oli sunnitud loovutama Schleswig-Holsteini sakslastele.

Baltisakslased ei soovinud loomulikult bolševike valitsust, kuna neil ebaõnnestus Balti hertsogiriigi loomine, eelistasid paljud taastatud Venemaad oma endistes piirides. Selleks toetades Vene valgete vägesid. Samal ajal oli neil aga tähtis hoida häid suhteid Eesti Ajutise Valitsusega, kes hetkel oli võimukandjaks. Johanseni umbusk iseseisvuse kestvusse, mis kajastub tema hilisemates raportites, on nähtavasti suurelt osalt mõjutatud rüütelkonna vaadetest. Ta väitis, et eestlastel puuduvat selleks niihästi vajalik majanduslik alus kui ka poliitiline küpsus. Aegamööda jõudis ta veendumusele, et tagasipöördumisest Venemaa alla ei saanud juttu olla. Siis ta soovis, et Eesti tulevik peaks tuginema liidule teiste riikidega või alluma nende kontrollile.

Kui Asutav Kogu 19. mail 1919. aastal kiitis heaks deklaratsiooni Eesti riiklikust iseseisvusest, kritiseeris Johansen seda oma ettekandes 26. mail Taani välisministeeriumile üsna üksikasjaliselt. Kriitikas on jälle näha tugevat baltisaksa mõju. Näiteks väidab ta, et eestlased olevat Aasiast tulles tõrjunud välja maa senised -

tõenäoliselt germaani päritoluga - elanikud. Pärissorjuse kaotus ja teised agraarreformid olevat läbi viidud vabahtlikult rüütelkondade poolt, kellel enne tuli võita Vene valitsuse vastuseis. Eesti kultuurilise arengu väidet kommenteerides ütles Johansen, et eestlased olevat usin, vähenõudlik ja tubli, aga harimata talupojarahvas. Kriitika balti aadli käitumise kohta talupoegade suhtes lükkas Johansen tagasi kui täiesti vale väite, aga kriitikaga Vene valitsusvõimude kohta oli ta nõus. Ainult osa nõndanimetatud eesti intelligentsist olevat taotlenud vabadust, kuna teine osa olevat näinud tulevikunõuet tihedamas ühenduses Saksamaaga. Rahva enamus oleks kindlasti kergesti leppinud saksa mõju ja kultuuriga, kui Saksa okupatsiooniaegne haldusaparaat poleks koosnenud täiesti kõlbmatutest isikutest. Seda asjaolu, et eestlased majanduslikult - ja võib-olla ka kultuuriselt - seisid venelastest kõrgemal, seletas Johansen mitte rahva enda iseloomujõuga, vaid ainult aastasajandeid kestnud saksa mõjujõuga. Eesti väed võlgnevat oma edu bolševike vastu vaenlaste kokkuvarisemisele ja Soome abile. Hetkeline olukord olevat kaootiline, teel katastroofile, kui Eesti valitsus ei muuda oma suunda või välisvõimud loobuvad sekkumast.

Selle olukorra all mõtles Johansen eeskätt Asutava Kogu poliitikat. Ta iseloomustas selle koosseisu väga vasakpoolsena, peaaegu bolševistlikuna, ja oli eriti mures maareformi pärast. Juuli lõpupäevil kirjutas ta Taani Välisministeeriumile, et selle ebaõiglase ja tehniliselt väga halva seaduse vastuvõtmine tähendavat katastroofi Eesti põllumajandusele, hävitades eesti rahva moiaalimõisteid ja arvatavasti põhjustades suurt usaldamatust välismaa äriühingutest. Tema arvates pidi nende korralikult majandatud mõisate tükeldamine kaasa tooma väga negatiivseid majanduslikke tulemusi. Johanseni argumentid meenutavad mõneti neid väiteid, mida veel hiljaaegu kasutati "hästitöötavate" kolhooside ja sovhooside tükeldamise vastu.

Peab ka seda arvestama, et maareform tegelikult kaotas Johanseni ameti rüütelkonna teenistuses. Ta astus tagasi 1919. aasta lõpul, põhjendades seda asjaoluga, et tema tööandja - Eestimaa Aadli Krediitkassa - pärast agraarreformi, oli sidunud end parteiliselt. Aga eks olnud ka Johanseni varem avaldatud kriitika, mis suurelt osalt tugines kohaliku aadli argumentidele, poliitilise taustaga?

Johansen oli jätkuvalt skeptiline Eesti tuleviku suhtes, kuigi ta aeg-ajalt pidi mõnema, et tema esialgsed arvamusel paika ei pidanud. Tema raportid Eesti Vabariigi algaaastatelt sisaldavad mõndagi huvitavat - eriti iseloomustused Eesti poliitikute kohta. Aga veel 1920. aasta veebruaris kahtles ta Konstantin Pätsi võimete ja eelistas Johan Laidoneri kui riigijuhti. Sama aasta detsembris raporteris ta juba riigimeeste suurenevat poliitilist küpsust. 1923. aasta juunis avaldas ta lõplikult oma usaldust Eesti iseseisvusele. Ta püüdis alati olla objektiivne ja oli väga lojaalne diplomaat - teda võib koguni nimetada idealistiks, sest ta amet ei toonud talle erilist majanduslikku kasu.

Taani tunnistas Eestit *de jure* 1921. aasta veebruaris. J.C. Johanseni teened kvalifitseerisid teda oma diplomaatilist tegevust jätkama. Aga ta jäeti edasi palgata aukonsuliks, mis oli Taani Välisministeeriumile odavam - kuni oma surmani 1929. a. Tema lesele määrati 1200-krooniline aastapension, tookord võrdus see Taanis tööliste poole aastapalgaga.

Jens Christian Johansen ja tema perekond olid tihedalt Eestiga seotud. Tema lastest on peale ajaloolasest poja Pauli tähelepanuväärne tütar Ingeborg (1896-1986), kes kirjutas rea eesti-ainelisi romaane, mis ilmusid taani keeles, osalt Edith Paideri varjunime all. Kõik need on enam-vähem autobiograafiliste sugemetega ja kirjeldavad mitte ainult perekonna omavahelisi suhteid, vaid ka Eesti tausta. Nendes dokumentaalset laadi kirjeldustes peitub huvitavaid üksikasju.

Johanseni esimene raport

Riksarkivet, København. Udenrigsministeriet 1909. Ff. 52. Dorpat. Tõlge.

9. 12. Sai allakirjutaja kätte telegrammi oma ametisse nimetamisest peakonsulina Tallinnas. Kohe leppisin kokku konsul Brossega ajutise tööajutuse suhtes, kuni täpsemate instruksioonide saabumiseni.

Samuti meldisin end kohe ajutise Eesti valitsuse välisministeeriumis, teiste riikide konsulaatides ja Eestimaa rüütelkonna esindajate juures Eesti siseminister,

herra Peet, on juba korduvalt külastanud peakonsulaati. Tänu Eestimaa aadli krediitkassa eestseisuse vastutulelikkusele on konsulaat saanud suurepäraseid ruumid sama krediitkassa hoones, kus ma ka seniajani olen töötanud. Abiliseks konsulaadis olen ma ametisse võtnud ühe daami, kes valdab saksa, prantsuses, eesti, vene ja inglise keelt ning kes koha hakkas võtma taani

keele tunde minu abikaasa juures. Kohe esimestel päevadel võtsid kontakti nõu ja informatsiooni saamiseks kaheksa taanlasest põgenikku, kes on pidanud jätma maha oma majad ja kodud. Mõned neist on ka majanduslikult nii halval järjel, et on hädavajalik kaaluda vahendeid, millega Taani riik saaks neid abistada. Ma palun sellekohast informatsiooni koos raha ülekandmisega, mida on vaja selleks juhaks, kui osutub tarvilikuks toetada nende ülalpidamist või nende reisi Taani. Ses suhtes peab silmas pidama, et siin praegu valitseb selline elukallidus, mida Taanis vaevalt osatakse ette kujutada. Näiteks maksab 400 grammi leiba üle 2 riigimarga ja samapalju võid 18 marka. (Lisatud äärele): Mul on kavatsus põgenekele peavarjuks kohe üürida paar möbleeritud korterit.

Bolševikud tungivad järjest edasi. Nad seisid eile Tallinnast umbes 120 km kaugusel, Tartust umbes 50 km idapool ja raudtee sõlmpunktist Valgast ainult 20 km eemal. Nad jätkavad ka edasitungi Riia suunas ja on juba möödunud Krustpilsist. Olukord on järelikult väga tõsine. Bolševikud rüüstavad ja mõrvavad igal pool, kus nad edasi tungivad ja seal hävivad nii väga suured väärtused. Taanlased Narva-alalt on juba saanud raskete kaotuste osaliseks. Kõikide selle piirkonna taanlaste kohta on teada, et nad on õigel ajal salt välja pääsenud; ainult valitseja Bardrami ja tema abikaasa kohta pole mingeid teateid. Inglise laevastikku oodatakse siia Tallinna juba kaks nädalat, aga see pole ennast veel näidanud.

Poliitilise olukorra kohta Eestis tuleks märkida, et see valitsus, mis moodustati novembri algul, ligikaudselt oli radikaal-kodanliku iseloomuga, aga pärast seda on nihkunud vasakule, nii et seda praegu võib iseloomustada mõõdukalt sotsialistlikuna. Valitsus koosneb siiski nii erinevatest elementidest, et ta vaevalt saab praegusel kujul püsida. Kas areng läheb paremale või vasakule, sõltub peamiselt sellest, kas inglased tulevad või mitte. Ajutine Eesti valitsus teeb praegu riigilaenu (sisemist) 30 miljoni marga ulatuses ja öeldakse, et seda laenu võetakse väga palju, nii et valitsusel pole vaja kasutada algul kavatsetud sundust. Valitsus andvat välja ka oma raha, mille tagatiseks on sõbralike valitsuste depood. Üks Eesti mark vastab esialgu ühele Saksa riigimargale ja peale selle hakkab kehtima järgnev sundkurss: 1 idarubla = 2 marka; 1 tsaarirubla = 1,50 mk; 1 duumarubla = 1,25 mk; 1 kerenskirubla = 1 mk.

Siinsed pangad on umbes 4 nädalat tagasi sulgenud kõik kontod ja maksavad nüüd välja igalt kontolt ainult 300 mk. nädalas. See korraldus on loomulikult väga tülikas äimeestele, kellel nüüd on vana suletud

konto rublades ja uus suletud konto idarublades (või Saksa markades). Oodatakse siiski kergendust sellesse olukorda nii pea kui saavad inglased, kuna siis saavad pangad jälle sissemakske eraisikutelt.

On kindlasti ette näha, et toitlustamisolud talve lõpupoolel muutuvad väga raskeks, kuna rüüstatud osa Eestist tuleb varustada terveksjäänud osast - kui üldse jääb midagi terveks. Suurejoonelisemat välisabi on arvatavasti oodata alles kevade algul. Seepärast on vajalik saada varustust Taanist nende taanlaste jaoks, kes siia jäävad. Kui palju neid on, pole võimalik hetkel öelda, aga minu hinnangu kohaselt peame võib-olla arvestama umbes 100 isikuga. Varustuse väljajagamise ja tasu sissekassseerimise võib peakonsulaat enda peale võtta.

Just sellel silmapilgul teatatakse mulle, et viimased saksa sõjaväelased paigutatakse täna laevale ja lahkuvad homme Tallinnast. Siis oleme sõltuvad oma kohalikust Eesti miilitsast, kes kuhugi ei kõlba ja vaevalt suudab linnas korda pidada - kui ta üldse soovib seda teha. Kui inglased ei tule täna ega homme, tuleb meil läbi elada mõningaid raskeid päevi.

Nende ridade kirjutamisel tuuakse mulle kaks kirja Tartust - lisatud ära kirjadena. Selle tõttu telegrafeerisin Helsingisse insener Johann Hoppe ametisse nimetamise kohta konsuliks Tartus. Kõik sündmused arenevad nii kiiresti, et need abivahendid, mis olid sobivad eile, juba täna on kasutud.

Üksest tuleb nüüd siise parun Girard de Soucanton, kes on ohvitser Eesti kuulipildujate rügemendis, ja teatab, et võideldakse umbes 100 versta Tallinnast lääne pool ja et bolševike väed võivad olla Tallinnas 2-3 päeva jooksul, kui inglased ei peaks saabuma.

Mul oli kavas anda välisministriumile ülevaade arenguvõimalustest tulevikus siin Eestis, aga hetkeline olukord on nii tõsine ja nõuab praktilisi korraldusi, et praegu ei tule kõne alla taolistest asjadest kirjutada.

Täna hommikupoolel üürisin ühe korteri, mis on valmis vastu võtma taani põganikke. Igaks juhaks pean vist üürima lisaks veel üha või kaks korterit. Loodan, et ministrium nii ruttu kui võimalik ühel või teisel viisil varustab mind abivahenditega selles hädas, mis nüüd arvatavasti kätte jõuab.

Austusega J.C. Johansen

Inglise laevastik on just sadamasse saabunud. Tallinna linn peaks nüüd olema väljaspool hädadohtu, aga olukord maal on ikka veel tõsine.

J.C. Johansen

PROFESSOR HELMUT PIIRIMÄE BIBLIOGRAAFIA

DISSERTATSIIONID

Vene-Rootsi majanduslikud suhted ja Narva kaubandus a. 1661-1700. Dissertatsioon ajalookandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu, 1962. 607 lk., tab. (TRÜ. Üldise ajaloo kateeder). Bibl. 264 nim. Kaitstud 28.05.1962 ENSV Teaduste Akadeemias. Teaduslik juhendaja dots. J. Madisson.

Русско-шведские экономические отношения и нарвская торговля в 1661-1700. гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Tartu, 1962. 25 с. (ТГУ. Кафедра всеобщей истории.) Библ. 4 назв.

Rootsi riigimajandus Baltimail XVII saj. Dissertatsioon ajaloodoktori kraadi taotlemiseks. 1.-2. Tartu, 1974. (TRÜ. Üldajaloo kateeder.) Bibl. lk. 392-407. 1. 409 lk. 2. Lisad, lk. 411-586. Kaitstud 14.06.1974, kinnitatud 8.12.1974.

Государственное хозяйство Швеции в Прибалтике в XVII веке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Tartu, 1974. 74 /ТГУ/. Библ. 10 назв.

RAAMATUD, MONOGRAAFIAD

Kas tunned maad. Teatmik Eesti NSV matkajaile ning kodu-uurijaile. [Autorid: J. Eilart, ...**H. Piirimäe**, ...] Tallinn: Eesti Raamat, 1965. 696 lk., ill.

Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat, 1976. 429 lk., ill., 42 l. ill. Registrid lk. 405-429.

Sisus: **Piirimäe, H.**, Tiik, L. Hansalinnana 13. sajandist 1561. aastani. Majandus. Kaubandus, lk. 97-123, ill. - **Piirimäe, H.** Rootsi koloniaalprovintsi keskusena 1561-1710. Majandus. Kaubandus, lk. 244-262, tab. - **Piirimäe, H.** Rootsi koloniaalprovintsi keskusena 1561-1710. Linnamajandus. Tallinna osa Eestimaa finantsides, lk. 277-280, tab.

Tartu ülikooli ajalugu. 1632-1982. Kolmes köites. 1. 1632-1798. Koost. H. Piirimäe. Tallinn: Valgus, 1982. 319 lk., tab., 16 l. ill. Bibl. lk. 284-297.

История Тартуского университета. 1632-1982. под ред. проф. К. Сийливаска. / Авторы **Х. Пиirimäe**, К. Сийливаск и др. /Таллин: Периодика, 1982. 279 с., 32 л. ил.

История Тартуского университета. Под ред. К. Сийливаска. / Авторы: Л. Алликметс, Р. Блюм, **Х. Пиirimäe**. /Таллин: Периодика, 1983. с. ил., 279 с., 8 л. ил.

Tartu Ülikooli ajalugu 1632-1982. [Autorid: **H. Piirimäe**, K. Siilivask jt.] Toim. K. Siilivask. Tallinn: Periodika, 1985. 279 lk., 80. l. ill. Bibl. peatükkide lõpus.

History of Tartu University, 1632-1982. [Auth.: **H. Piirimäe**, K. Siilivask, a. o.] Ed. by K. Siilivask. Tallinn: Periodika, 1985. 292 p., 80 p. ill. Bibl. at the end of chap.

Suur Prantsuse revolutsioon. 1789-1799. Tallinn: Olion, 1990. 159 lk., ill., 12 l. ill.

Rets.: Soosaar, E. "Vabadus, kui palju kuritegusid tehakse sinu nimel!" // Eesti Ekspress 4.05.1990, 17, 4, ill.

Eesti talurahva ajalugu. I. /Autorid: H. Ligi, E. Tõnisson, **H. Piirimäe**, jt. Peatoim. J. Kahk. / Tallinn: Olion, 1992. 656 lk., ill., 4 l. ill., 1 eraldi leht tab. (Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.) Bibl. 23 nün. Isikunimed register lk. 631-637. Kohanimede register lk. 638-650.

TEADUSLIKUD ARTIKLID

Feodaal-absolutistliku Rootsi välispoliitikast 1650-ndail aastail. // TRÜ Toimetised, 1956, **41**, 79-100. Bibl. 19 nim.

Резюме: Внешняя политика феодально абсолютистской Швеции в 1650-х годах.

Peu: Крафт, С. Северная Норвегия в торговых договорах Соединённого Королевства с Россией. // *Скандинавский сборник*. 1956, **1**, 226-236. Подстр. библ.

Resümee: Kraft, S. Põhja-Norra Ühendatud Kuningriigi kaubanduslepingutes Venemaaga, lk 249.

Resumé: Kraft, S. Nord Norge i de förenade kolumngrannernas handelstraktater med Ryssland, s. 263.

Kaubanduse küsimused Vene-Rootsi suhetes 1661-1700. a. // TRÜ Toimetised, 1961, **113**, 133 lk. Bibl. lk. 116-121.

Резюме: Вопросы торговли в русско-шведских отношениях 1661-1700 гг.

Zsfass.: Handelsfragen in den russisch-schwedischen Beziehungen von 1661-1700.

Состав, объем и распределение русского вывоза в 1661-1700 гг. через шведские владения в Прибалтике на примере торговли г. Нарвы. // *Скандинавский сборник*. 1962, **5**, 34-94. табл. Подстр. библ.

Resümee: Vene väljaveo koostis, suurus ja jagunemine läbi Rootsi valduste Baltikumis Narva kaubanduse näite varal a. 1661-1700, lk. 367-368.

Resumé: Sammensättning, omfang och fördelning av den ryska exporten å ren 1661-1700 över de Svenska besittningarna i Baltikum med Narva som exempel, s. 377-378.

Торговые отношения России со Швецией и другими странами Европы по материалам нарвского вывоза в 1661-1700 гг. // *Скандинавский сборник*. 1963, **7**, 44-46. табл. Подстр. библ.

Resümee: Venemaa kaubanduslikest suhetest Rootsi ja teiste Euroopa maadega Narva sisseveo andmete alusel a. 1661-1700.

Resumé: Rysslands handelsförbindelser med Sverige och andra Europeiska länder åren 1661-1700 på grundval av importuppgifter från Narva.

Некоторые проблемы развития торговли Прибалтийских городов в период шведского господства в XVII веке. // Тезисы докладов научной конференции по истории, экономике, языку и литературе Скандинавских стран и Финляндии. Tartu, 1963. 23-24.

Тенденции развития и объем торговли прибалтийских городов в период шведского господства в XVII веке. // *Скандинавский сборник*. 1964, **8**, 99-115, табл. Подстр. библ.

Resümee: Baltimaade linnade kaubanduse arengu tendents Rootsi võimu perioodil XVII saj.

Resume: Utvecklingstendensen av de baltiska städernas handel och dess omfattning under den svenska perioden på 1600-talet.

Eesti NSV entsüklopeedia märksõnastik. Üldajalugu. Projekt. [Koost. J. Konks, H. Ligi, H. Piirimäe ja M. Tänav.] Tallinn, 1964. 51 lk., tab.

Стремление Швеции перенести внешнюю торговлю России с Белого на Балтийское море во второй половине XVII в. // Тезисы докладов второй научной конференции по истории, экономике, языку и литературе Скандинавских стран и Финляндии. Москва, 1965, 47-49.

Первая обобщающая книга по новейшей истории Швеции. /Рец./ Кан. А.С. Новейшая история Швеции. Москва, 1964. 304 с. // Скандинавский сборник. 1965, 10, 299-301.

Resümee: Esimene üldkäsitlus Rootsi uusimast ajaloost.

Resumé: Det första verket om Sveriges nyaste historia i sin helhet.

Новые исследования о торговле на Балтийском море. О книгах С. Э. Острёма - Из Стокгольма в С.-Петербург и От сукна к железу. /Рец./ Åström, S.-E. From Stockholm to St. Petersburg. Helsinki, 1962. Studia Historica, 2.; Åström, S.-E. From Cloth to Iron. Helsingfors, 1963. Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanarum Litterarum XXXIII, I. // Скандинавский сборник, 1965, 10, 291-298. Подстр. библи.

Resümee: Uued uurimused Läänemere kaubandusest.

Resumé: Nya undersökningar om handeln i Östersjöområdet.

Vene-Rootsi viljakaubandusest XVII sajandil. // ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1966, 1, 44-55. Joonealune bibli.

Резюме: О Русско-Шведской торговле хлебом в XVII веке.

Zsfass.: Zum Getreidehandel zwischen Russland und Schweden im 17. Jahrhundert.

О состоянии нарвской торговли в начале XVII века. // Скандинавский сборник. 1966, 11, 82-110, табл. Подстр. библи.

Resümee: Narva kaubandusest XVII sajandi algul.

Resumé: Handelsförhållandena i Narva i början av 1600-talet.

Rez.: Harder-Gusdorff, E. // Hansische Geschichtsblätter, 1968, 86, 191.

Доходы и расходы Шведского государства в Лифляндии в XVII веке. // Тезисы докладов третьей научной конференции по истории, экономике, языку и литературе Скандинавских стран и Финляндии. Тарту, 1966, 91-94.

Роль Таллина в транзитной торговле России со странами Западной Европы в XVII в. // Тезисы докладов и сообщений конференции по истории экономических связей Прибалтики с Россией. Рига, 1966. 19-21.

Pärnu kaubanduse suurus ja koostis XVII sajandi lõpul. // TRÜ Toimetised, 1968, 223, 98-131, таб. Joonealune bibli.

Резюме: Объем и состав торговли г. Пярну в конце XVII века.

Zsfass.: Der Umfang und die Zusammensetzung des Handels in Pärnu am Ende des 17. Jh.

Rez.: Angermann, N. // Hansische Geschichtsblätter, 1970, 88, (2), 359.

Некоторые вопросы транзитной торговли России со странами Западной Европы через Таллин в XVII в. // Экономические связи Прибалтики с Россией. Сборник статей. Рига, 1968, 95-116, табл. Подстр. библи.

Rez.: Angermann, N. // Hansische Geschichtsblätter, 1969, 87, 205.

Роль и удельный вес различных стран Западной Европы в торговле прибалтийских городов в XVII в. // Тезисы докладов четвертой всесоюзной конференции по истории, экономике, языку и литературе Скандинавских стран и Финляндии. Петрозаводск. 1968, 197-200.

Die Struktur der Einnahmen des schwedischen Staates in Estland in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. // Entwicklungsprobleme des Feudalismus im Ostseegebiet. Vorträge der Gemeinsamen Historikerkonferenz ... (vom 18.-19. November 1969.) Tartu, 1970, 46-78, Tab. Bibl. in den Fussnoten.

Удельный вес различных стран Западной Европы в торговле эстонских городов в XVII веке. // Скандинавский сборник. 1970, 15, 7-24, табл. Подстр. библи.

Resümee: Lääne-Euroopa eri maade osatähtsus Eesti linnade kaubanduses 17. sajandil.

Resumé: Olika västereuropeiska staters andel i handeln med de estniska städerna på 1600-talet.

О влиянии балтийской торговли на процесс генезиса капитализма в Западной Европе (конец XVI-XVII в.)

// Проблемы генезиса капитализма. К международному конгрессу экономической истории в Ленинграде в 1970. г. Москва, 1970. 13-56, табл. Подстр. библи.

Очень нужный справочник. /Рец./ Центральный государственный исторический архив Эстонской ЭССР. Путеводитель. Москва-Тарту. 1969. // Известия АН ЭССР. Общественные науки. 1970, 3, 344-349. Подст. библи.

Соавтор: Миллер, В.

Некоторые проблемы развития капиталистических отношений в промышленности и торговле Швеции в XVII веке. // Тезисы докладов V всесоюзной конференции по изучению Скандинавских стран и Финляндии. Москва, 1971, 83-84.

Новая книга Арнольда Соома о торговле Таллина в XVII в. /Rez.: Soom, Arnold. Der Handel Revels im 17. Jahrhundert. Wiesbaden, 1969. (Marburger Ostforschungen. Bd. 29.) // Скандинавский сборник. 1971. 16. 275-283. Подстр. библи.

Resümee: Arnold Soomi uus raamat Tallinna kaubandusest 17. sajandil.

Resumé: Arnold Sooms nya bok om Tallinns handel på 1600-talet.

Die reduzierten Güter in Livland als Einnahmequelle des schwedischen Reiches. // Проблемы развития феодализма и капитализма в странах Балтики. Доклады исторической конференции (14-17. марта 1972 г.) - Тарту, 1972, 47-73, табл. Подстр. библи.

Statsioon Liivimaal XVII sajandil. // TRÜ Toimetised, 1973, 316, 302-341, таб. Joonealune bibli.

Резюме: Стационарная подать в Лифляндии в XVII веке.

Zsfass.: Station in Livland im XVII Jahrhundert.

Опыт применения электронно-вычислительной техники для анализа государственного хозяйства Эстляндии в период шведского господства в XVII в. // Тезисы докладов VI всесоюзной конференции по изучению Скандинавских стран и Финляндии. Таллин, 1973. 81-82.

Tartu ülikooli finantsidest XVII sajandil. // TRÜ Toimetised, 1974, 340, 38-64, tab. Joonealune bibl.

Резюме: Финансы Тартуского университета в XVII веке.

Zsfass.: Die Finanzen der Tartuer Universität im 17. Jh.

Trade and agrarian development in the Baltic provinces 15th - 19th centuries. Tallinn, 1974. 18 p., tab. (Academy of Sciences of the Estonian S.S.R.) Footnote bibl. Co-authors: Doroshenko, V., Kahk, J., Ligi, H., Tarvel, E.

Ülikoolist Tartus XVII sajandil. // *Academia-Gustaviana*. 1632-1665. *Academia Gustavo-Carolina*. 1690-1710. Näituse kataloog. Tartu, 1974, 5-9.

Die Rolle des Handels und Handelskapitals in der schwedischen Staatswirtschaft in Livland im 17. Jahrhundert. // *Hansische Studien*. 3. Bürgertum-Handelskapital-Städtebünde. Weimar, 1975, 70-85, Tab. (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte, 15.)

Über das Verhältnis des Geldes und der Naturalprodukte in der Staatswirtschaft Schwedens im Balikum des 17. Jahrhunderts. // Проблемы развития феодализма и капитализма в странах Балтики. Доклады исторической конференции. Тарту, 1975, 179-210, табл. Библ. с. 207-210.

Результаты применения электронно-вычислительной техники для анализа государственного хозяйства Эстляндии в период шведского господства в XVII веке. // *Скандинавский сборник*. 1975, 20, 7-21, ил. Подстр. библ.

Resümee: Elektronarvuti kasutamise tulemusi rootsi võimu perioodi Eestimaa riigimajanduse uurimisel (XVII saj.).

Resumé: Resultaten av tillämpningen av elektronisk data-teknik för analys av statshushållningen i Estland under det svenska herraväldet på sextonhundratalet.

Rez.: Harder-Gersdorff, E. // *Hansische Geschichtsblätter*, 1977, 95, 242.

История Швеции. Москва: Наука, 1974. ил. В содержании: Пийримяэ, Х., Некрасов, Г.А. Русская дореволюционная, прибалтийская и советская историография. с. 26-37. Подстр. библ. - Пийримяэ, Х. Развитие капиталистического уклада в промышленности и торговле. с. 206-208. ил. Подстр. библ. - Пийримяэ, Х. Политика Швеции в заморских провинциях. с. 237-249, ил. Подстр. библ.

Probleeme *Academia Gustaviana* ajaloost. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. 1. Tartu, 1975, 17-32. Joonealune bibl.

Rootsi riigi ja Liivimaa finantssuhted XVII sajandil. // Uurimusi Läänemeremaade ajaloost. II. TRÜ Toimetised, 1976, 371, 3-32, tab. Joonealune bibl.

Резюме: Финансовые отношения Шведского государства и Лифляндии в XVII веке.

Summary: The financial relations between Sweden and its province of Livonia in the 17th century.

Военные расходы Шведского государства в Лифляндии в XVII в. // VII Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии. Тезисы докладов. Москва-Ленинград, 1976, 109-111.

Andreas Baeri perekonnakroonika. // *Folia Baeriana*. 2. Tallinn, 1976, 122-162, ill. Bibl. 11 nim. Kaasautorid: Rand, M., Ilomets, T.

Rootsi riigi ja Eestimaa finantssuhted XVII sajandi teisel poolel. // TRÜ Toimetised, 1979, 454, 3-33, tab. Joonealune bibl.

Резюме: Пийримяэ, Х. Финансовые отношения между Швецией и Эстляндией во второй половине XVII века.

Summary: Financial relations between Sweden and its province of Estonia in the second half of the 17th century

Refs.: Angermann, N. // *Hansische Geschichtsblätter*, 1981, 99, 184.

Второй советско-шведский симпозиум историков. [11-13 апр. 1978 в Москве]. // *Скандинавский сборник*. 1979, 24, 213-218.

Resumé: Det andra sovjetisk-svenska historikersymposiet

Пятый советско-финский симпозиум по сравнительной социально-экономической истории [в Ленинграде 9-11 окт. 1978 г.] // *Скандинавский сборник*. 1979, 24, 219-225.

Подстр. библ.

Соавтор: Тейстреп, У.В.

Resumé: Det femte sovjetisk-finska symposiet i jämförande samhällsekonomisk historia.

Ajalugu. // Tallinn. Lühientsüklopeedia Tallinn Valgus 1979, 28-55, ill.

Kaasautorid: Karma, O., Miller, V., Pullat, R.

Военные расходы шведского государства в Лифляндии в XVII в. // *Скандинавский сборник*. 1980, 25, 36-49, табл. Подстр. библ.

Resumé: Den svenska statens militära utgifter i Livland på 1600-talet.

История. Пер. К. Рейснер. // Таллин. Краткий энциклопедический справочник. Таллин. 1980, 32-65, ил.

Соавторы: Карма, О., Миллер, В., Пуллат, Р.

Tartu asend linna arengu tegurina Rootsi võimu perioodil XVII sajandil. // *Eesti Loodus*, 1980, 11, 709-715. ill. Bibl. 18 nim.

Резюме: Географическое местоположение г. Тарту как фактор развития город в период шведского господства в XVII веке. с. 748.

Summary: The location of Tartu as a factor in its development during the period of Swedish rule in the 17th century, p. 750-751.

Liivi sõjast Põhjasõjani. // Tartu ajalugu. Koost. R. Pullat. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, 62-106, ill. Bibl. lk. 105-106. Kaasautor: E. Tarvel.

Sven Dimberg - Newtoni õpetuse varane propageerija Tartu ülikoolis 1690. aastail. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. 11. Tartu, 1981, 26-53, ill. Bibl. 58 nim. Kaasautor: Lumiste Ü.

Шведский ученый Свен Димберг - ранний пропагандист учения Ньютона в Тартуском университете. // *Скандинавский сборник*. 1982, 27, 164-181. Подстр. библ.

Соавтор: Лумисте, Ю.

Resumé: Den svenske vetenskapsmannen Sven Dimberg - den första professorn som presenterade Newtons lära på Tartu universitet.

Роль Тартуского университета в истории культуры XVII начала XVIII века. // IX Всесоюзная конференция по изучению

истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии. Тезисы докладов. I. Тарту. 1982, 107-108.

Kas XVII sajandil ja XVIII sajandi algul osati Tartu ülikoolis eesti keelt? // Keel ja Kirjandus, 1982, 9, 451-457. Joonealune bibl.

Tartu universitets grundande - en etapp I desvensk-estniska kulturella förbindelserna. // Gustav II Adolf och Uppsala universitet. Uppsala, 1982, 127-138. Bibl. s. 137-138.

Ülikoolilinn Tartu. [Kultuurilooline kaart] Koost. T. Ilomets, R. Kivi, H. Piirimäe. Joonistanud ja kujundanud O. Soans, E. Soans. Keeleline toim. A. Künnap. S.l., 1982. I murtud leht /32 lk./ - Eesti, vene, saksa, inglise, prantsuse, soome, rootsi ja esperanto keeles. Paral. tiitel: *Tartu - oppidum universitatis. Dedicata est anno jubilaee 350 Almae matris.*

Tartu käsitööstusftid 17. sajandil. // Etnograafiamuuseumi Aastaraamat, 1983, 33, 61-80. Joonealune bibl.

Резюме: Ремесленные цехи г. Тарту в XVII веке.

Zsfass.: Über die Handwerkerzünfte in Tartu im 17. Jahrhundert.

Роль Тартуского университета в истории культуры XVII - начала XVIII века. // Скандинавский сборник, 1983, 28, 69-84. Подстр. библи.

Resumé: Tartu universitets betydelse för kulturutveckling på 1600-talet och i början av 1700-talet.

IX Всесоюзная конференция скандинавистов /18-21 мая 1982 г. в Таллине/. // Скандинавский сборник, 1983, 28, 194-199. Соавтор: Тейстре, У.

Resumé: den nionde allsovetiska skandinavistkonferensen i Tallinn.

IV симпозиум историков СССР и Швеции в Новгороде. /18-21 окт. 1982 г./ // Скандинавский сборник, 1983, 28, 204-207.

Resumé: Det fjärde sovjetisk-svenska historikersymposiet i Novgorod.

Tartu ülikooli professor XVII-XVIII sajandil. // Nõukogude Kool, 1983, 1, 45-48. Joonealune bibl.

Резюме: Профессура Тартуского университета в XVII-XVIII веках, с. 55.

История Таллина /до 60-х годов XIX века/. Сост. Р. Пуллат. Таллин: Ээсти Раамат. 1983. 399 с. ил. 40 л. ил. В со-
держании: **Пиirimäe, X.** Тийк. J. Ганзейский город XIII в. - 1561 г. Торговля, с. 106-131, табл. - **Пиirimäe, X.** Таллин - центр заморской провинции Швеции (1561-1710). Торговля, с. 230-249, табл. - **Пиirimäe, X.** Роль Таллина в финансах Эстляндии, с. 265-270, табл.

Kes asutas Forseliuse seminari? // Keel ja Kirjandus, 1984, 12, 725-731. Joonealune bibl.

B. G. Forseliuse koolitegevuse ajaloolisest tagapõhjast. // Nõukogude Kool, 1984, 12, 54-57. Bibl. 20 nim.

Резюме: Об историческом фоне педагогической деятельности Б.Г.Форселиуса, с. 64.

Bengt Gottfried Forselius oma ajastus. // 300 aastat pedagoogikaharidust Eestis. Konverentsi ettekanded. Tallinn, 1984, 8-20. Bibl. 30 nim.

Eeldused talurahvakoolide asutamiseks ja B. G. Forseliuse tegevus. // Nõukogude Kool, 1985, 2, 44-48. Joonealune bibl.

Резюме: Предпосылки создания крестьянских школ и деятельность Б.Г.Форселиуса, с. 55.

Роль Бенгта Готфрида Форселиуса в истории народного образования и культуры Эстонии XVII в. // X Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии. Тезисы докладов. I. Москва, 1986, 76-78.

Laevandus ja laevaehitus Narvas XVII sajandi lõpul. // TRÜ Toimetised, 1987, 785, 3-25, tab. Bibl. 120 nim.

Резюме: Судовладение и судостроение в Нарве в конце XVII века.

Summary: Shipping and shipbuilding in the last decades of the 17th century.

Роль Бенгта Готфрида Форселиуса в истории народного образования Эстонии в XVII в. // Скандинавский сборник, 1988, 32, 155-168. Подстр. библи.

Resumé: Bengt Gottfried Forselius och Estniska folkskoloro i slutet av 1600-talet.

VI советско-шведский симпозиум историков. /Москва, окт. 1986./ // Скандинавский сборник, 1988, 32, 242-244.

Resumé: Det 6:e symposiet med sovjetiska och svenska historiker.

Aufgaben der Deutschbaltischen Geschichtsforschung. /Übersetzung aus dem estnischen Eva Limberg./ // Baltica, 1989, 3, 32-34.

Arutlusi ja ümberhinnanguid Suure Prantsuse Revolutsiooni 200. aastapäeva eel. // Akadeemia, 1989, 4, 678-698. Bibl. 17 nim.

Summary: Some thoughts and re-evaluations before the bicentenary of the French Revolution, p. 856-857.

Резюме: Размышления и переоценки Великой французской революции накануне её 200-летия, с. 861-862.

Великая французская революция в муках исторических оценок. // Тезисы докладов научной конференции "Великая французская революция и пути русского освободительного движения", 15-17 дек. 1989 г. Тарту, 1989, 106-109.

Väitlusi Eesti rahvusülikooli tekkeloo ümber. // Akadeemia, 1990, 5, 989-1002. Bibl. 10 nim.

Summary: Discussion on the formation of the Estonian national university, p. 1077-1079.

Charles Louis de Montesquieu. // Akadeemia, 1990, 3, 581-586.

Eestimaa rootslaste ajaloost. = Om estlandssvenskarnas historia. // Rootslased Eestis aastani 1944. Näitus Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogus 2.12-31.12.1991. Uppsala Ülikooli Raamatukogus 3.2-28.2.1992.

= Svenskarna i Estland till år 1944. Utställning i Estniska Vetenskapakemiens bibliotek 2.12-31.12.1991. Uppsala universitetsbibliotek 3.2-28.2.1992. [Uppsala, 1991], 12-26.

Kuidas Rootsi ajal kontrolliti kirikuõpetajate eesti keele oskust. // Keel ja Kirjandus, 1992, 7, 409-412. Joonealune bibl.

The cultural interconnections of the educational activity of Bengt Gottfried Forselius. // Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.-18. Jahrhundert. Uppsala, 1993, 317-333. (Acta Univ. Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensis. 11.) Bibl. 68 ref.

The use of the Estonian language during the Swedish rule // Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.-18. Jahrhundert. Uppsala, 1993, 367-382. (Acta Univ. Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensis. 11.) Bibl. 61 ref.

Einleitung. // Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.-18. Jahrhundert. Uppsala, 1993, 9-11. (Acta Univ. Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensis. 11) Kaasautor: Loit, A.

Rootsiaegse Tartu ülikooli osa kultuurisidemete arengus. // Eesti ja Rootsi = Estland och Sverige. Tallinn, 1993, 48-54, ill. Bibl. 12 nim.

Också på svenska: Det svensktida Tartu Universitets betydelse i de kulturella kontakternas utveckling.

Estlands litterära förbindelser med Norden - från hedenhös till självständigheten år 1920. // Litteraturen och den nationella identiteten. Kulturförbindelserna mellan Estland och Norden. Seminarium på Hanahohnens kulturcentrum, Esbo, 5-7.2.1993. /Helsingfors, 1993/, 8-11.

Ajalooteadus Tartu Ülikoolis Rootsi ekspertiisi hinnangul. // Kleio, 1993, 8, 48-49.

Summary: Swedish expert opinion about historical science at Tartu University, p. 64-65.

A glimpse of our past. Historical science at Tartu University. // Kleio: Special issue in English. 1994, 4-9.

ÕPIKUD. ÕPPEVAHENDID

Практикум по новой истории. Учебное пособие. Тарту, 1965. 198 с. /ТГУ. Кафедра всеобщей истории./

Ajaloodokumentide publitseerimine. Arhiivinduse õppevahend Tartu. 1968 71 lk (TRÜ Üldajaloo kateeder) Bibl. 21 nun.

Ajalooteaduskonnas õpitavate erialade kutsekirjeldused [Koost. M. Eller, A. Luts, H. Palamets, **H. Piirimäe**, V. Trummal, L. Auväärt. E. Koemets, K. Karlep ja E. Markvart.] Tartu, 1975. 53 lk., tab. (TRÜ.)

Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik. I. Toim. K. Siilivask. Tallinn: Valgus, 1976. 316 lk. Registrid lk. 300-313.

Sisus: **Piirimäe, H.**, Ligi, H. VII. Eesti Rootsi feodaalriigi koosseisus XVII sajandil. I. Feodaalsuhete areng 1680-ndate aastateni 2. Mõisate reduktsioon ja talurahva olukord. lk. 113-131 - **Piirimäe, H.** VII. Eesti Rootsi feodaalriigi koosseisus XVII sajandil 3. Linnad, kaubandus, käsitöö ja

tööstus, lk. 131-140 - **Piirimäe, H.**, Eller, M. VII. Eesti Rootsi feodaalriigi koosseisus XVII sajandil. 4. Haridus ja kultuur, lk. 140-147.

Arhiivinduse õppemetoodiline juhend ajalooteaduskonna ajalooosakonna III kursuse kaugüliõpilastele. /Koost. **H. Piirimäe**. Tartu, 1978. 3 lk. (TRÜ.)/

Ajalooteaduskonnas õpitavate erialade kutsekirjeldused. 3. täiend. tr. /Autorid A. Liim, H. Palamets, M. I. Eller, A. Luts, **H. Piirimäe**, V. Trummal, M. Saari, K. Karlep./ Tartu, 1980 36 lk., tab. (TRÜ.)

Tartu Riikliku Ülikooli erialad. /Koost. A. Sukamägi. Autorid: M. Arvisto, M.-I. Eller, ... **H. Piirimäe**, .../ Tallinn, 1982. 160 lk., 16 l. ill.

Meie kaugem minevik. Fakultatiivkursuse õppematerjal keskkoolile ENSV ajaloo vanimatest aegadest kuni XVII sajandi lõpuni. Tallinn: Valgus, 1983. 200 lk., ill. Bibl. 15 nim.

Kaasautor: Vahtre, S.

Rez.: Mühlen, H. von zur // *Zeitschrift für Ostforschung*, 1986, 4, 600-602.

Eesti NSV ajaloo lugemik VII-VIII klassile. Tallinn: Valgus, 1987. 207 lk., ill.

Kaasautor: Vahtre, S.

Eesti ajalugu. I. Muinasajast kuni 19. sajandi lõpuni. Konspektiivne õppematerjal keskkoolidele. Koost. S. Õispuu. [Autorid: M. Laar, H. Palamets, **H. Piirimäe**, S. Vahtre, S. Õispuu.] Tallinn: Valgus, 1989. 144 lk.

Revolutsioon Inglismaal 17. sajandil: Loenguid uusaaja ajaloost. I. [TÜ Ajalooselts. Tartu, 1991.] 98 lk.

Üldajalugu. XX sajandi algusest kuni 1938. Õpik X klassile. Koost. K. Jaanson. [Autorid: J. Ant, K. Jaanson, **H. Piirimäe** jt.] Tallinn: Koolibri, 1992. 320 lk., ill., 4 l. ill.

Uusaeg. 1.-2. Tallinn: Avita, 1993. I. Jüri Kivimäe, Sulev Valdmaa, Mati Laur, Olga Kaljundi. 112 lk. 2. **Helmut Piirimäe**, Mati Laur, Olaf Klaassen, Jüri Kivimäe, Olga Kaljundi. Koost. **Helmut Piirimäe**. 104 lk., ill.

XX век с начала столетия до 1938 года. Учебник для X класса. Сост. Кайдо Яансон. Авторы: Ю. Ант, К. Яансон, **Х. Пийримäe** и др. Перевод с эстонского языка Ирене Рай. Маяна Абрамсон. Таллин: Кoolibri, 1993. 368 с., ил., 4 л. ил.

PUBLITSISTIKA

Üliõpilaselu XVII sajandil // Tartu Riiklik Ülikool 25.10.1957. 26.

Kaasautor: Eringson, L.

Kangelaslik lehekülj proletariaadi ajaloos. [Pariisi Kommün] // Tartu Riiklik Ülikool 21.03.1958, 9.

90 aastat Pariisi Kommuuni. // Edasi 17.03.1961. 54.

Mõtteid ja tähelepanekuid NSV Liidu ajaloo eksamilt. [Vastuvõtteksamid TRÜ-s]. // Nõukogude Kool, 1963, 10, 741-744.

Kaasautor: Eringson, L.

Kas ametiühing on üliõpilasele vajalik? // Tartu Riiklik Ülikool 7.05.1966, 15.

Mõningate sotsiaalpsühholoogiliste momentide arvestamisest õppetöös. // Nõukogude Kool, 1968, 2, 85-89; 3, 164-171. Joonealune bibl.

Ajaloo töö ja õiguse teener. [Rudolf Kenkmaa 70. sünnipäevaks.] // Edasi 6.02.1968, 31.

Kaasautor: Vahtre, S.

Dotsent Julius Madissoni [70] juubeliks. // Edasi 23.08.1968, 198.

100 aastat Pariisi Kommuni. // Kalender 1971. Tallinn, 1970, 53-55. Joonealune bibl.

Mõningaid probleeme XVII sajandi Inglise kodanlikus revolutsioonis. // Nõukogude Kool, 1970, 10, 740-744; 11, 835-838. Joonealune bibl.

Diplomitööde planeerimine ja retsenseerimine. // Kõrgema kooli pedagoogika küsimusi. 2. Tartu, 1970, 45-64.

Pariis teel Kommuniile. // Edasi 17.-20.3.1971, 63-66.

Academia Gustaviana asutamise ajaloolisest tagapõhjast. // Tartu Riiklik Ülikool 17., 24.12.1971, 37-38, ill.

Academia Gustaviana rajamine. // Tartu Riiklik Ülikool 14.01.1972, 1, ill.

Academia Gustaviana majanduslikust olukorrast. // Tartu Riiklik Ülikool, 14.04.1972, 11-12.

70 pole mõnele mehele midagi. /Jaan Konks./ // Edasi 12.12.1972, 290.

Professor Jaan Konks, noorsugu ja noorus. - Fotoga. // Tartu Riiklik Ülikool 15.12.1972, 36.

Kuidas Tartust sai ülikoolilinn. // Nõukogude Kool, 1973, 1, 76-80. Joonealune bibl.

Academia Gustavianast Gustavo-Carolinani. // Tartu Riiklik Ülikool 30.11., 7., 28.12, 1973, 34-35, 38.

Viis uurimisprobleemi ülikooli ajaloo algusest. (Lõppenud ajaloosessioonilt.) // Tartu Riiklik Ülikool 30.03.1973, 10.

Academia Gustavo-Carolina tegevuse ajaloolisest taustast. // Tartu Riiklik Ülikool 18., 25.10.1974, 31-32, ill. Bibl. 1 nim.

Academia Gustavo-Carolina. // Tartu Riiklik Ülikool 22.11, 4., 13., 20.12.1974, 36, 39, 41-42. ill.; 10., 24., 31.01, 7., 14.02., 28.03., 23.05.1975, 1-5, 14, 25; 23.01., 6., 20.02., 5.03.1976, 2-3, 5,7.

Hiiumaalt Rooma ehk antiikajaloo taassünd. /Märt Tänavä kandidaadi väitekirjast./ // Tartu Riiklik Ülikool 31.05.1974, 18.

Nimed muutuvad arvudeks. arvud kõnelevad. /Rets.: Vahtre, S. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782-1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus. Tallinn, 1973. // Edasi 20.05.1975, 117.

Academia Gustaviana asutamine. // Horisont, 1976, 12, 16-19 ill.

Различные формы работы. Исторический кружок СНО. // Тартуский государственный университет 22.10.1976, 36 /138/.

Juubilar on Lydia Roots. /70. sünnipäev./ - Fotoga. // Tartu Riiklik Ülikool 23.04.1976, 16.

Alma mater Tartuensis. Lühitulevaade Tartu Riikliku Ülikooli ajaloost ja tänapäevast. /Õ. Elango, J. Kalitsa, V. Lengi, H. Metsa. H. Piirimäe, K. Püssa, J. Reimandi, L. Trikkanti ja R. Veidemanni käsikirjade alusel koostanud H. Palamets./ Tallinn: Valgus, 1977. 84 lk., ill.

Alma Mater Tartuensis. Краткий обзор прошлого и настоящего ТГУ. /На основе рукописей Р. Вейдемана. И. Калитса, В. Ленка, Х. Метса. Х. Пиirimäe, К. Пюсса, Я. Рейманда. Л. Триккант и Ы. Эланго составил Х. Паламетс. Перевод с эстонского./ Таллин: Вальгус, 1977. 96 с., ил.

Kui rektor ülikoolis kolmas mees oli ja kaerte eest raamatuid osteti. [*Academia Gustavianast*] // Horisont, 1977, 1, 15-17, ill.

... kus tegutsesid mitme maa kultuurilukku läinud professorid. [*Academia Gustavianast*.] // Horisont, 1977, 2, 18-20, ill.

Professorid, kes läksid ajalukku... // Horisont, 1977, 3, 21-25. Joonealune bibl.

Kui tudengikandidaate veel puust hõõvliga igast kandist üle lasti. // Horisont, 1977, 5, 22-24, ill.

Miks Tallinnast ei saanud ülikoolilinna. // Horisont, 1977, 7, 24, ill.

Kas Tartu, Pärnu või hoopis Riia? // Horisont, 1977, 9, 26-27, ill.

Kui õppejõud olid enamasti rootslased, üliõpilased aga sakslased. // Horisont, 1977, 12, 21-23, ill.

Kui ülikool Pärnu kolis. // Horisont, 1978, 3, 22-25, ill.

Pärnu - ülikooli lootuste linn. // Horisont, 1978, 5, 25-27, ill.

Kui sõda möllas enam kui kaks aastakümnet. [Ülikool Põhjasõja ajal.] // Horisont, 1978, 7, 22-24, ill.

17. sajandi tudeng. // Horisont, 1978, 9, 22-25, ill.

Kuidas tudeng riides käis ja ära elas. // Horisont, 1978, 12, 18-20, ill.

Kindlate traditsioonidega uut otsides. [Ajalooteaduskonna teadustegevusest.] // Tartu Riiklik Ülikool 15.09.1978, 23. (ÜTÜ.)

Kaasautorid: Ligi, H., Valsiner, J

Ajaloolist ühelt ajaloolaseteelt [Prof. Herbert Ligi 50. sünnipäevaks] - Fotoga. // Edasi 25. 10. 1978, 245.

"Liivimaa Ateena, mis Emajõe ääres õilmitseb." // Horisont, 1979, 5, 16-18. ill.

Kui maakeeles luuletusi tehti [Ülikooli kasvandike ja õppejõudude luuletustest ja ajaloolastest töödest.] // Horisont, 1979, 7, 20-22. ill.

Naabermail ja laias maailmas [Tartu ülikooli kasvandike osast Rootsi kultuuriloos.] // Horisont, 1979, 9, 20-21, ill.

Rahvalalgustajad, teadlased, kirjanikud...[*Academia Gustaviana* kasvandikud] // Horisont, 1980, 2, 20-22, ill.

Õppetöö korraldusest Tartu ülikoolis XVII sajandil ja XVIII sajandi algul. // Nõukogude Kool, 1981, 5, 52-56. Joonealune bibl.

Aastal 1632 sai Tartust ülikoolilinn. // Kalender 1982. Tallinn, 1981, 69-74.

Tartu ülikooli asutamine. // VEKSA kalender 1982. Tallinn, 1981, 40-42.

Ülikooli algusaegade lahtisi otsi sõlmimas. // Sirp ja Vasar 23., 30.10.1981, 43-44. ill.; 22.01.1982, 4.

Alma mater'i suure /350/ sünnipäeva tulekul. [Artikleid./ Juubeliüritusi tuleb palju... Professor **Helmut Piirimäe** pani paika ülikooli ajaloo tähtsamad daatumid/... // Tartu Riiklik Ülikool 30.01.1981, 2, ill.

Ariste, P., Õunapuu, T., Siimann, U., **Piirimäe, H.**, Nõmmik, S., Alumaa, A., Ernits, V. Kodukant ja ülikool. /Jõgeva rajoomst pärit teadlaste meenutusi. Üles kirjutanud T. Siimets jt./ // Punalipp 19.11.1981, 135. ill.

Kuidas Newtoni õpetus Tartusse jõudis. // Horisont, 1982, 5, 24-25. 6. 20-22. ill. Kaasautor Lumiste, Ü.

Politilise võitluse tõmbetuules. [Ülikool aastail 1690-1699] // Horisont, 1982, 10, 31-33. ill.

Ülikooli botaanikaaja rajamise plaanid. [17-18 saj.] // Eesti Loodus, 1982, 9, 554-559. ill. Bibl. 14 nim.

Резюме: О попытке основания ботанического сада в Тарту и в Пярну в XVII - начале XVIII вв. с. 620.

Summary: Plans for the foundation of a university botanical garden. p. 622.

Piirimägi // **Piirimäe, H.** Eellugu [Tartu ülikooli rajamise ajaloolisest taustast.] // Edasi 10. 19-23. 20-27. 1.1982, 12, 14-18, 20-21.

Kõik on kokku ajalugu [Tartu ülikooli ajalugu] // Edasi 25.03. 1982, 69.

1. aprill 1632. [Ülikooli avamise väljakuulutamise päev.] // Edasi 1.04.1982, 74, ill.

20. aprill 1632. [Esimeste üliõpilaste immatrikuleerimine.] // Edasi 20. 04. 1982, 90, ill.

30. juuni 1632. [Gustav II Adolf kirjutas alla ülikooli asutamiskule.] // Edasi 30.06. 1982, 148.

15. oktoober 1632. [Avati Tartu ülikool.] // Edasi 15.10. 1982, 238.

Tema head nõu on meil sageli tarvis [Prof. J. Konks 80-aastane.] - Fotoga. // Kodumaa 15.12.1982, 50.

Leo Leesment 80. [Autorid: P. Ariste, **H. Piirimäe**, M. Loit, J. Sootak, L. Stolvits, M. Rand, S. Issakov.] - Fotoga. // Tartu Riiklik Ülikool 16.04.1982, 12.

Üliõpilane läbi aegade [Autorid: **Piirimäe, H.**, Palamets, H., Ariste, P., Mitt, A., Jurgen, M., Aru, J.] // Tartu Riiklik Ülikool 14.09.1982, 25.

Ильмар Мулламаа. 1944-1985. [In memoriam.] // Скандинавский сборник, 1985, 29, 226.

TRÜ ajalooteaduskonna professor Sulev Vahtre 60-aastane. / - Fotoga. // Edasi 6.07.1986, 155.

Eesti kooli algus Põltsamaal. // Punalipp 17.12.1978, 148. ill.

Skandinavistika Eestis. // Horisont, 1988, 3, 28-30. ill.

Kui vallutati Bastille 200 aastat Suure Prantsuse revolutsiooni algusest. // Kalender 1989. Tallinn, 1988, 75-80.

Pruuli, T. [Eestimaa 1940. aastal. Vestlusring. Vahtre, S., Ant, J., Ligi, H., **Piirimäe, H.**, Liim, A., Rosenberg, T., Tänav, M., Laidre, M., Laur, M., Tamul, V.] // Edasi 26.07.1988, 170.

Suur Prantsuse revolutsioon ja tänapäev. // Aja Pulss, 1989, 12, 10-12, 23. ill.; 13, 10-12, ill.

Terror - Suure Prantsuse revolutsiooni eriline fenomen. // Vikerraar, 1989, 7, 77-83.

200 aastat Suure Prantsuse revolutsiooni algusest. // Edasi 14.07.1989, 161.

Kas jamtsarid olid ainult Turgi sõdalased? [Selgituseks artiklite. Pöder, E. Kes on jamtsarid. // Aja Pulss, 1989 13.] // Aja Pulss, 1989, 17, 26.

Eesti ülikooli ajalugu [Dets 1919] // Horisont, 1989, 12, 1-2. ill.

1919 ülikooliharidus Tartus või välismaal? // Ülikool, 1989 3, 13-19.

Summary: 1919 University education in Tartu or abroad.
Резюме: 1919: высшее образование в Тарту или за рубежом.

Образование и культура в Эстонии в период от реформации до Северной войны 1-2. Советская Эстония 25 (4-4.05. 1989, 97, 104.

- Сельское хозяйство во времена шведов. // Советская Эстония 16.05.1989, 113.
- Тяжелые годы Северной войны. // Советская Эстония 25.26.05.1989, 121-122.
- 70 лет эстонского национального университета в Тарту. // Советская Эстония 28.12.1989, 152, ил.
- On tahtmisi, on tegijaid. [Akadeemilisest Baltisaksa Kultuuri Seltsist.] // Horisont, 1989, II, 19-20.
- History of the Estonian educational system. // Estonia and Tartu. Tartu, 1989, 7-12.
Kaasautor: Liim, A.
- Tartu University. // Estonia and Tartu. Tartu, 1989, 23-28, tab.
Kaasautor: Tamul, V.
- History of the Estonian educational system. // Estonia & Tartu. /Tartu/ 1989, 7-12.
Co-author: Liim, A.
- Tartu University. // Estonia & Tartu. [Tartu,] 1989, 23-28, tab.
Co-author: Tamul, V.
- Üuendame ajaloo õpetamise üldhariduskoolides? // Kleio 88, 1989.
- Aidinkielmen koulutus on olemassaolon edellytys. [Tartoni yliopiston historiasta.] // Pro Estonia, 1989, 3, 5-8, kuv.
- Aleksander Loit. // Edasi 2.12.1989, 76.
- Intervjuu professor Helmut Piirimäega [rahvusülikooli 70. aastapäeva tähistamisest]. // Ülikool, 1989, 4, 9-16.
Summary: Interview with Professor Helmut Piirimäe.
Zsfass.: Interview mit Professor Helmut Piirimäe.
- Märgukiri Eesti NSV arhiivide ja arhiivinduse olukorrast. [Autorid: Kaja Altof, Jüri Kivimäe, Enn Tarvel, Tiit Noormets. Kalju Idvand, Rein Helme, Kullo Arjakas. Helmut Piirimäe, Aadu Must, Peep Pillak.] // Edasi 28.02.1989, 50.
- Mis aastapäev meil on? [Rahvusülikooli aastapäev I. dets.] // Eesti Üliõpilaste Selts 1870-1990. Album. 16. Stockholm, 1990, 135-137.
- Professor Paul Aristet mälestades. 3.02.1905-2.02.1990. // Ronor, 1990, I, 8-9.
Också på svenska: Till minnet av professor Paul Ariste.
- Haridus ja äri. [Õppemaksust kõrgkoolis.] // Edasi 19.12.1990, 292.
- Ajalooteaduskond. [Õppimisvõimaluste tutvustamine abiturientidele.] // Universitas Tartuensis 23.03.1990, 9, ill.
- Rootsi aeg Eestis. [Ajaloolaste sümpoosion 5.-6. nov. 1991.] // Kleio. 1991, 4, 56-57.
Summary: Swedish age in Estonia.
- Kõrgharidus Leedus aastail 1919-1940. [Česlav Mancinskase doktoriväitekirjast.] // Kleio, 1991, 3, 101-103.
- Summary: Higher education in Lithuania 1919-1940, p. 126.
- Some basic conceptions of History Teaching in Estonian schools. Its past and present. // Geschichtsbild in den Ostseeländern 1990. Stockholm, 1991, 153-160.
- Professor Gustav Ränk - Tartu ülikooli audoktor. // Kleio. 1991, 4, 53.
- Aleksander Loit - Tartu ülikooli audoktor. // Kleio, 1991, 3, 65.
- Läbi kolme okupatsiooni. [Kogumiku eessõna.] // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. 25. Tartu, 1991, 7-8.
Also in English: Tartu University through three occupations, p. 9-11.
- History of the Estonian educational system. // Ülikool, 1991, I, 26-35.
Co-author: Liim, A.
- Tartu University. [A short History.] // Universitas Tartuensis 7.06.1991, 20, ill.
Co-author: Tamul, V.
- Faculty of History. [A short review.] // Universitas Tartuensis 22.11.1991, 34.
- Ajalooteaduskond. [Õppimisvõimaluste tutvustamine abiturientidele.] // Universitas Tartuensis 25.03.1991, 10.
- Rootsi aeg Eestis. [Ülevaade -nov. Tartus toimuva sümpoosiumi ettekannetest.] // Postimees 5.11.1991, 255.
- Ajalooõpetus ja ühiskond. Diskussioone ja arutlusi (eriti Põhjamaades). 1-2. // Haridus, 1992, 2, 6-8; 3, 8-13, ill.
Summary: Teaching history.
Резюме: Курс истории и общество.
- Saksamaa ja Austria 17. sajandi II poolel ja 18. sajandi algul. Tunnid Saksamaa ja Austria ajaloost. // Haridus, 1992, 6, 37-39.
Summary: Germany and Austria in the second half of the 17th century and at the beginning of the 18th century.
Резюме: Германия и Австрия во второй половине XVII и начале XVIII веков.
- Valgustus ja valgustatud valitsejad Saksamaal ja Austrias. // Haridus, 1992, 7/8, 51-53.
Summary: Period of enlightenment in Germany and Austria and the monarchs of the time.
- Paar peatükki Põhjamaade ajaloost. Põhjamaad 15. sajandi lõpul, 16. sajandi algul. // Haridus, 1992, 9, 45-47.
Summary: Some facts about the history of the Nordic countries, p. 63.
- Põhjamaad 16. sajandi teisel poolel. // Haridus. 1992, 10, 46-47.
Summary: The Nordic Countries in the second half of the 16th century, p. 64.
- Euroopa kultuuri rajamaad. [Kultuuriajaloo konverents "Frontiers of European Culture" Aberdeeni ülikoolis Sotimaal.] // Looming, 1992, 2, 284-287.

Professor Georg von Rauchi mälestades. // Kleio, 1992, 5/6, 91-92.

Summary: Commemorating Georg von Rauch, p. 97.

Valiku alused ajaloo õpetamisel. // Õpetajate Leht 22.08.1992, 32, 6.

Ajaloo kontsentrilisest õpetamisest. // Õpetajate Leht 22.08.1992, 32, 6.

Rootsiaegse Tartu Ülikooli tähendusest Eesti kultuuri- ja teadusloos. Aulaettekande teesid. // Universitas Tartuensis 30.10.1992, 30.

Desirée, Napoleon ja Bernadotte. [Rets.: Selinko, A. Desirée Tallinn, 1992.] // Postimees 1.09.1993, 199.

Tartus ilmus "Kleio" - ajaloo ajakiri. // Eesti Päevaleht 13.01.1993, 3.

"Kleio" - ajaloo ajakiri [1992. a. 5/6 numbril tutvustus.] // Õpetajate Leht 20.02.1993, 7, 3, ill.

"Kleio" - ajaloo ajakiri. [Tutvustus.] // Läänlane 9.02.1993, 16. Hiiumaa 9.02.1993, 16.

Mis oli Neeva kaldal enne Sankt Peterburi rajamist? Vastab TÜ ajaloo professor Helmut Piirimäe. // Postimees 11.05.1993, 107.

Eesti ja põhjamaade kultuurisuhted. /5.-7. veebr. Espoos toimunud rahvusvahelisest seminarist./ // Postimees 16.02.1993, 39.

Saatesõna. // Eesti koolinoored vabadusvõitluses. 20. veebruaril 1993. a Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid. Tartu, 1993, 3.

Ajastust ja ajaloost [Prof. H. Piirimäe mõtted üles kirjutanud Karlo Funk.] // Pühapäevaleht 2.10.1993, 227.

Königsbergi ülikooli juubelil Bonnis. // Kultuurileht 25.11.1994, 41, 6, ill.

Noored ajaloo käänukohtadel. /Rets.: Sivers, Fanny de Surra. kui oled veel noor. Tallinn, 1993./ // Postimees 7.01.1991, 6.

Preemiad ajaloolise aususe eest. Anti kätte Arthur Puksowi preemiad. // Postimees 18.04.1994, 89, 6.

TOIMETANUD JA KOOSTANUD

Антифеодалная борьба вольных шведских крестьян в Эстляндии XVIII-XIX вв.: Сборник документов. Сост. С. Вахтре. Х. Пиirimäe. А. Эйпауль. Под редакцией Ю. Малиссона. Tallinn, 1978. 463 с. (Архивное управление при СМ ЭССР. Центральный государственный исторический архив ЭССР. ТТУ). Полст. библиографический указатель. Текст на русском, немецком и шведском языках.

Tartu Ülikooli (Academia Gustaviana) Senati protokollid 1632-1656. I 1632-1634. /Koost. ilk. ja komment A. Tering. Vast toim. K. Noodla, H. Piirimäe. Tartu, 1978. 144

lk., ill. (Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis; 4.) Paral. Titel: Konsistoriumprotokolle der Universität Dorpat (Academia Gustaviana 1632-1656). Paral. tit. Commentarii actorum Senatus Universitatis Tartuensis (Academiae Gustavianae) ab anno MDCXXXII usque ad annum MDCLVI.

Экономические связи между Россией и Швецией в XVII в. Документы из советских архивов. /Коммент. к документам ЦГИА ЭССР сост. Х.А. Пиirimäe/. Москва: Стокгольм, 1978. 296 с. /Академия наук ЭССР. Главное архивное управление при Совете Министров СССР. Шведская королевская академия словесности, истории и древностей. Государственный архив Швеции/.

Paral. titel. Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet.

Tering, A. Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632-1710. /Verantw. Red. der Einleitung Helmut Piirimäe. Übersetzer der Einführung Felix Kibbernann. / Tallinn: Valgus, 1984. 527 S., Ill. (Staatliche Universität Tartu. Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis; 5.) Bibl. S. 397-416.

Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16-18. Jahrhundert. Hrsg. von Aleksander Loit und Helmut Piirimäe. Uppsala, 1993. 435 S.m. Tab. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensis. 11.) Bibl. in den Anmerkungen.

Eesti ülikooli algus: Tartu ülikooli uuestisünd rahvus-ülikoolina 1919. /Dokumentide valimik./ Koost. H. Piirimäe. Tartu, 1994. 149 lk.

Скандинавский сборник. = Skrifter om Skandinavien 23-33 [Отв. редактор Х. Пиirimäe.] Tallinn, 1978-90.

Helmut Piirimäe kohta ilmunud artiklid.

Kaar, L. Kaks doktorit ja viis kandidaati. [Helmut Piirimäe kaitses ajaloodoktori kraadi.] // Edasi 20.06.1974, 141.

Ajaloodoktor Helmut Piirimäe - Fotoga. // Kodumaa 24. 07. 1974, 30.

Helmut Piirimäe 50. - Fotoga. // Tartu Riiklik Ülikool 5.09. 1980, 23.

Ligi, Herbert. Ajaloolase ajatähis. [Prof. H. Piirimäe 50. sünnipäevaks.] - Fotoga. // Edasi 9.09.1980, 207.

TRÜ ajalooteaduskonna prodekaan prof. H. Piirimäe valiti Uppsala ülikooli audoktoriks. // Sirp ja Vasar 12.03.1982, 11, 15.

Edusammude eest töös ja TRÜ 350. juubeli puhul sai medali "Töövapruse eest" Helmut Piirimäe. //Edasi 14.09.1982, 212. , Tartu Riiklik Ülikool 24.09.1982, 26.

Кан. А. С. Присуждение зарубежных почетных званий советским ученым. /О проф. Х. А. Пиirimäe, кому присвоили степень почетного доктора наук Упсальского университета. - Скандинавский сборник. 1983, 28, 213-214.

Resumé. Utländska utmärkelser till sovjetiska forskare.

SUMMARIES

Piirimäe, Helmut. // Tartu Riikliku Ülikooli õppe-teaduskoosseisu biobibliograafia nimestik 1944-1980. Tallinn, 1987, 42-43.

Teadusemees Linusaarelt. [Jaan Lukase intervjuu prof. Helmut Piirimäega.] // Punalipp 4.05.1989, 51.

Palamets, Hillar. Uuest aastast uus dekaan [Ajalooteaduskonnas prof. Helmut Piirimäe]. // Edasi 22.12. 1989, 293.

Auhinnad Lennart Merele ja Helmut Piirimäele. [H. Piirimäe sai A. Puksovi fondi auhinna "Tartu ülikooli ajalugu". I. eest.] // Sirp ja Vasar 28.04.1989, 17, 4.

14. apr. 1989. a. "Eesti Päevalehe" teatel määrati Lennart Merele ja Helmut Piirimäele dr. Arthur Puksovi auhind teaduslike tööde eest, mis käsitlevad Eesti ajalugu enne 1721. a. // Looming, 1989, 6, 839.

Palamets, Hillar. Ajaloolased valisid uue dekaani /Helmut Piirimäe/. - Fotoga. // Universitas Tartuensis 12.01.1990 1.

Professor Piirimäe 60 aastat. - Fotoga. // Universitas Tartuensis 31.08.1990, 21.

Helmut Piirimäe 60. // Ronor, 1990, 5, 15, portr. *Också på svenska*. Allk.: Kolleegid Tallinnast ja seltsikaaslased.

Kupp, Frants. B. G. Forseliuse Selts kogub jõudu ja laiendab tegevust. [Suur Ignatsi Jaagu medal Helmut Piirimäele.] // Õpetajate Leht 30.11.1991, 48, 6.

Piirimäe, Helmut. // The Baltic States. Tallinn, Riga, Vilnius, 1991, 77.

Estrusk professor på Visby-besök. // Gotlands Allehanda 5.06.1991, 128.

Intervjuu Uppsala ülikooli audoktori professor Helmut Piirimäega. [Küsitles Katri Raik.] // Ülikool, 1992, 2, 64-70, ill.

Kuningad ja trükkalid. [Intervjuu Helmut Piirimäega. Üles kirjutanud Illar Salmon.] - Fotoga. // Tartu Postimees 20.10.1993, 9.

Piirimäe, Helmut. ajaloo on kõik korduv. Partei ajalugu oli võltsingute kogum ja dogmade kontentraat. [Intervjuu. Üles kirjutanud K. Pino.] // Postimees 18.12.1993, 292.

EXTRA SWEDISH TAXES IN ESTONIA AND LIVONIA IN THE 17TH CENTURY

Helmut Piirimäe

The time of the Swedish empire was a time of many wars. Estonia being part of Sweden had to bear a part of the war expenses. Extra taxes were levied whenever necessary. Extra taxes have been mentioned in history studies, but so far little attention has been paid to whether those extra taxes were collected and what amount they came to. The author of this paper writes about the imposition and dynamics of those special taxes. His study is based on the factual material of the Swedish National Account Books in the collection of the Estonian History Archives in Tartu.

The first extra obligation to be followed in Estonia was the quartering obligation imposed in 1636. Most extra taxes were caused by the state of war; the taxes were collected to maintain and provide the troops with the necessities, to buy horses for the artillery, to build fortifications and for many other purposes. There were extra taxes for other purposes too, for example the tax for shipbuilding (1671), the tax to keep up the royal border commission at Vastseliina, the tax aimed at the reconstruction of the Academy at Pärnu, the crowning tax of Karl XI and others.

It is a typical feature that many of the extra taxes grew to become regular taxes in time. Many extra taxes imposed in war conditions became so regular that they were collected for the coming year in advance. The tax for the maintenance of the cavalry, at first an extra tax, became a regular annual tax in 1691. Only part of the tax was spent to provide sustenance for the cavalry, the rest was taken in by the crown granary.

The taxes were mostly collected in grain. At first rye and barley were equally asked for, but from 1676 onwards the demand for rye was much more important. Other foodstuffs, including beer, were also asked for, but in smaller quantities. Extra taxes usually made up only a few or only a few tenths per cent of the whole amount of taxes collected in the period. There were certain years, however, when the amounts of grain collected as extra taxes were much larger than the amounts of grain collected as regular taxes.

During the Great Famine of 1695-97 of absolutely lean harvests about 70 000-75 000 people died of starvation. And yet, in 1697, when the Famine bore its most depressing fruit in Estonia, over 14 672 bushels of grain were shipped to Helsinki and Lübeck.

Professor Helmut Piirimäe, Doctor of History is Head of the History Department at Tartu University. His students and colleagues dedicate this issue of "Kleio" to Professor Piirimäe, to mark his 65th birth anniversary.

STATE, LANDLORD AND ORDERS IN OLD LIVONIA. ABOUT THE FORMATION OF AN EARLY MODERN STATE IN THE BISHOPRICS IN LIVONIA

Pärtel Piirimäe

The medieval system of power rested on feudal relations of rights and obligations. In Modern Times power is vested to the state apparatus. The Early Modern Times are characterised by dualism in state power, which is divided between the sovereign and the higher estates. The sovereign is expected to demonstrate political initiative and exercise administrative control, the nobility to act as a regulating and stabilizing force. Most studies of history of political structures in Old Livonia are devoted to the formation of medieval political

structure, starting with the 13th century, neglecting the changes of the later periods. The appearance of the early modern structure of power was described in the privileges granted to the Riga, Tartu and Saare-Lääne (arch)bishoprics in 1523-1524. The ruling bishops had to grant important concessions to their well-organised vassals. According to the documents the bishops in their authority were supposed to ask for the consent of the bishopric/stift councils, mostly consisting of the representatives of the vassals. This was political dualism. The opposition of the vassals slowed down the process of replacing the troops of vassals with mercenary troops in the direct subordination of the landlord. There was dual power also in the localities - landlord has no right of bringing feuds into his land property and all local administrative, court and police power belonged to the vassals. The landlord lost his purchasing privilege of the land sold by his vassals. Also parts of the domain could no longer be feoffed. All that testifies to the fact that the new political structures characteristic of the Modern Times were not imported to the outlying province of Livonia from other countries (Sweden, Poland), they were rather an outcome of the intrastate processes inside Livonia. These new political structures made it impossible to have stable state defence forces. There was no stable statehood in Livonia in the years before the Livonian War.

Pärtel Piirimäe is a graduate student of history dept.

RYE AND SALT. TRADING IN TALLINN ON THE EVE OF THE LIVONIAN WAR (1554-1557)

Jüri Kivimäe

The author analyses trading in Tallinn (the assortment of export and import goods, trading routes, the average tonnage of ships exporting rye) in the 1550s. The study is based on unexemplified sources from Tallinn City Archives. The trade company of the Hornjeger brothers has been thoroughly described.

This article has been published in "From Dunkirk to Danzig. Shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350-1850." Hilversum: Verloren Publishers, 1988, p. 299-315.

Jüri Kivimäe, Cand. of history, is the Director of Tallinn City Archives.

TOWN SCHOLARSHIPS OF TALLINN AND RIGA IN THE 16TH-18TH CENTURIES

Arvo Tering

Arvo Tering has written a comparative study on the scholarships awarded for university studies by the municipal authorities of Tallinn and Riga, the biggest towns in Estonia and Latvia. In both towns there existed an institution for grant-aided students in order to give regular support to local university students. In Riga a considerable foundation had accumulated of inheritances (as Riga was an outpost of Lutheranism, the town considered it important to educate its young people in German Lutheran universities). In Tallinn the practice of awarding parts of inheritances for students as scholarships was exceptional. The grant-aided students of Riga were obliged to enter service in their hometown at the call of municipal authorities after graduation. So the town guaranteed continuous increase in the number of intellectuals. In Tallinn this demand was inconsistent, only temporarily in force. As expensive studies in municipal high school (where no scholarships were paid) were the precondition for getting the scholarship, only young men from among the elite could apply for the scholarship in both towns. The scholarship covered only a part of the

expenses for university studies and travel (the 50 thalers that the grant-aided student received in a year was equal to minimal living expenses of a poor man in Germany). The expenses connected with dissertations (especially printing) were also considerable. To recompense the expenses it was customary to dedicate the dissertation to some dignitary or to municipal authorities. However, the money paid for the dedication only partly covered the expenses of graduation.

Arvo Tering (1949), PhD in history, is senior researcher at Tartu University Library. He studies the academic connections and history of Tartu University in the Early Modern period. National composition of Swedish army, especially land militia at the beginning of the 18th century in Estonia and Livonia

RUSSIAN MERCHANTS AND CITIZENS IN NARVA. PART 1.

Enn Küng

In 1617 Swedish government gave town bylaws to Ivangorod (Jaanilinn in Estonian) that was located right opposite Narva, on the other side of the Narva river. There was heated rivalry between the two towns. The citizens of Narva were of German, Swedish, English, Scotch etc origin, used German as a language of communication and were predominantly protestants. Ivangorod was inhabited by orthodox Russians. In the first half of the 17th century the Russians were characterized by active trading with Russia. The aim of German merchants in Narva was to establish a common Narva-centred storeyard for trading with Russia. In 1645 queen Christina made the decision to unite Ivangorod with Narva and to move local citizens over the river to Narva. The removal to the outskirts of Narva was left unfinished as the Russian-Swedish war broke out in 1656 and the suburbs burnt down. After that the Russians returned to Ivangorod. The article examines the legal relations between the Narva Russians and the town (especially the town council), the location of Russians in Narva and its suburbs, their possibilities to deal with trading, incl. shops and to become citizens in the second half of the 17th century. The problems of settled Russian merchants and citizens is first of all characteristic to Narva. In other Estonian towns there was no permanent Russian population. The policy of Swedish central authorities and the administration of the province of Ingermanland towards Russians was inconsistent. It varied from the demand of sending the Russians out and conversion to promises to equalize their rights with privileged members of the Narva Great Guild. The long dispute on the settlement, jurisdiction and trading rights of the Narva Russians ended only with the royal resolution of 30 May 1679 and the order of Narva town council of 16 March 1680. Living in a suburb under the jurisdiction of the town council, the Russians were allowed to trade with wine, herring and grain to a limited amount, but salt and tobacco trade was prohibited. Russians could buy the abovementioned goods from German merchants who had a shop inside the town wall. In suburban shops such trade was prohibited. Those Russians who settled in the town's territory and bought or built a stone house there, were given trading rights equal to the merchants of the Great Guild. The only known person is Gerassim Kandratev who bought a citizen's stone house in 1687 and acquired all the trading rights.

Enn Küng (1963), MA in history, PhD candidate at the Chair of General History. Studies trading in the Baltic Sea area in the 17th century.

**ONE DAY IN THE LIFE OF CAVALRY CAPTAIN
LORENZ BASK**

Margus Laidre

Narratives of the past completely neglected in the post-war period are coming into their rights again. One of the challenges for a history written is to make it come alive by describing persons viewed against the background of great historical events. This story is about a Swedish cavalry captain of a dramatic fate, who stood before the Royal Tribunal in Tallinn on the 24th of October 1679. He had accidentally killed a fellow officer in Brandenburg and in panic fled to the enemy's side. But he came back and succeeded in avoiding the harsh sentence for high treason. He even preserved his rank and title.

Margus Laidre Cand. of History, is Ambassador of the Republic of Estonia in Sweden.

**CONCEPTIONS OF JUSTICE AND PAROCHIAL
COURT. CZARS AGAINST BARONS AND
BARONS AGAINST PEASANTS IN THE FIGHT
FOR LOCAL SELF-GOVERNMENT ON THE
TERRITORIES OF ESTONIAN SWEDES IN THE
MIDDLE OF THE 19TH CENTURY**

Torkel Jansson

An abbreviated version of the original article in Swedish "Rättsuppfattningar och sockenrätt. Tsarer mot baroner och baroner mot bönder i strid om lokaladministrationen i estlandssvenska områden vid 1800-talets mitt" // Scandia. Bd. 54:1. 1988. S. 29-54.

Torkel Jansson is Professor of History, Uppsala University.

**CHRISTIAN JOHANSEN, CONSUL-GENERAL OF
DENMARK, HIS ACTIVITIES AND FIRST
REPORT (DECEMBER 1918)**

Vello Helk

The family of Johansens plays a great role in the political and cultural relationships of Denmark and the Republic of Estonia. Paul Johansen (1901-65) was an outstanding historian and a city archivist of Tallinn (later professor of Hamburg University). His father, Christian Johansen, the first Danish diplomat in the Republic of Estonia is not so well known as his son. In 1901 Chr. Johansen came to Estonia to head dept of the Estonian Bureau of Amelioration. On December 9, 1918 he was appointed consul-general of Denmark in the Republic of Estonia. Many of his reports have been published. However his first report (December 1918), the first time be published in the supplement to this paper. This report vividly describes the hard times and economic depression in Estonia in 1918 when the German troops were withdrawing, and so local population afraid of bolsheviks placed all their hopes on the invasion of the British Navy.

Vello Helk (1923) is a historian and archivist in the Danish State Archives.